

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KELT DİNİ VE DRUIDLER

Selin KARA

2501181752

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. Hamdi ŞAHİN

İSTANBUL – 2023

ÖZ

KELT DİNİ VE DRUIDLER

SELİN KARA

Bu tezde günümüz Fransa, Britanya, Türkiye gibi topraklarda siyasi, sosyal ve kültürel hakimiyet alanı bulmuş; Avrupa'nın Demir Çağı halklarından olan ve Kelt olarak tanımlanan toplulukların dini inançlarını ve bu bağlamda ritüellerini incelenecektir. Bu incelemenin en önemli noktası Kelt dininde büyük bir varlığı ve etkisi olduğu iddia edilen, meslek tanımının Yunan ve Roma Dönemlerinde oldukça farklı şekillerde yapıldığı ancak günümüz kaynaklarında kısaca rahip olarak tanımlanan druidler olacaktır. Druidler, yalnızca Yunan ve Roma tarih yazımında kanıtlanan, arkeolojik olarak neredeyse bir karşılığı bulunmayan ancak Romalılar tarafından insan kurban etmekle suçlanan ve bu doğrultuda yaptırımlara veya sansüre uğrayan bir topluluk olmuştur. Böylelikle bu çalışma Kelt dininin doğasını, druid kimliğini ve onların Kelt toplumundaki yerini değişen siyasi koşullara ve klasik literatüre göre incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelt, Kelt Dini, Druid, Iulius-Claudius Hanedanlığı, Severus Hanedanlığı, Boudicca, İnsan Kurbanı, Sansür, Yaptırım.

ABSTRACT
CELTIC RELIGION AND DRUIDS
SELİN KARA

In this thesis, we will examine the religious beliefs and rituals of the communities defined as Celtic, one of the Iron Age European peoples, who found political, social and cultural dominance in countries such as modern France, Britain and Turkey. The most important issue of this thesis will be the druids, who are claimed to have a great presence and effect in the Celtic Religion, the definition of profession was made in quite different ways in the Greek and Roman periods, but briefly defined as a priest in today's sources. The Druids were a community that was only proven in Greek and Roman historiography, almost unprovable archaeological, but accused of human sacrifice by Romans and sanctioned or censored. In this way, this study aims to examine the nature of the Celtic Religion, druid identity and their role in Celtic society according to changing political conditions and classical literature.

Keywords: Celtic, Celtic Religion, Druid, Julio-Claudian Dynasty, Severan Dynasty, Boudicca, Human Sacrifice, Censorship, Sanction.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada esas olarak Demir Çağı Avrupa'sının en eski topluluklarından biri olan ve tarihleri boyunca sadece Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde değil Britanya, Orta Avrupa ve Türkiye gibi farklı coğrafyalarda da varlık gösterdiği kanıtlanan Kelt topluluklarının dini inançlarının içeriği ve sınırları ele alınmaya çalışılmıştır. Keltlerin dini inançlarından ve dini sistemlerinden bağımsız bir şekilde değerlendiremeyeceğimiz, haklarında neredeyse yok denecek kadar az kanıt olan ancak özellikle Roma İmparatorluğu'ndaki tarih anlatısının çizdiği portre sayesinde günümüzde filmlere bile konu olan druidler bu tezin bir diğer ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Kelt dinini ve druidleri kendi siyasi ve sosyal hayatlarından bağımsız değerlendiremeyeceğimiz için çalışmamızda Kelt kökeni teorilerine, Demir Çağı ve Hellenistik Dönem'de bahsedilen coğrafyalara yayılan Keltlerin çevre krallıklarla olan ilişkilerine, Gallia ve Britannia merkezli Kelt kabilelerine yer verilmiştir. Son bölümde kısaca Kelt rahibi olarak tanımlanan ancak niteliklerinin oldukça fazla olduğu tahmin edilen druidlerin, Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemi edebi eserlerinde özellikle de Roma'nın içinde bulunduğu siyasi kriz dönemlerinde ortaya çıkarak bu edebi anlatıda bir araç olarak kullanılması ve bunun nedenleri ele alınmaya çalışılmıştır.

Lisans eğitimin boyunca üzerimde büyük emeği bulunan, değerli tez danışmanım Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN'e; bu alana yönelmemde büyük pay sahibi olan başta Doç. Dr. Y. Gürkan ERGİN olmak üzere İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki tüm kıymetli hocalarıma, bana kattıkları her şey için teşekkür ederim. Hayatımın her sürecinde olduğu gibi bu süreçte de benden desteklerini bir an olsun esirgemeyen sevgili aileme çok teşekkür ederim.

Selin KARA

İSTANBUL-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
HARİTALAR LİSTESİ.....	xi
RESİMLER LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM KELTLERİN KÖKENİ VE KISA TARİHİ

1.1.Keltlerin Kökeni, Coğrafyası ve Sınırları.....	6
1.2. Hellenistik Dönem’de Kelt Göçleri	15
1.2.1. Anadolu’ya Yerleşen Keltler	17
1.2.1.1. Galatya Krallığı.....	22
1.2.1.2. Provincia Galatia.....	26
1.3. Gallia	29
1.4. Britannia	33
1.5. Siyasi ve Sosyal Yapı.....	38
1.5.1. Yönetim.....	39
1.5.1.1. Britannia Kabileleri	41
1.5.1.2. Gallia Kabileleri	67
1.6. Toplumsal Yapı.....	76
1.7. Dilleri	78

İKİNCİ BÖLÜM

KELTLERİN MİTOLOJİSİ VE DİNİ

2.1. Kelt Tanrıları ve Tanrıçaları	85
2.1.1. Savaş Tanrıları ve Tanrıçaları	85
2.1.1.1. Belatucadros	85
2.1.1.2. Cocidius	87
2.1.1.3. Epona	90
2.1.1.4. Lugh/Lugus	92
2.1.1.5. Smertrios	94
2.1.1.6. Taranis	95
2.1.1.7. Teutates	98
2.1.1.8. Vitiris	100
2.1.2. Şifa Tanrıları ve Tanrıçaları	102
2.1.2.1. Belenus	102
2.1.2.2. Brigantia	104
2.1.2.3. Grannus	106
2.1.2.4. Borvo	108
2.1.2.5. Nodens	109
2.1.2.6. Rosmerta	112
2.1.2.7. Sulis	114
2.1.3. Doğa Tanrıları ve Tanrıçaları	117
2.1.3.1. Cernunnos	117
2.1.3.2. Nemetona	119
2.1.3.3. Sucellus	121
2.2. Ritüel ve Tapınım Merkezleri	123
2.2.1. Britannia'daki Ritüel Merkezler	123

2.2.2. Gallia'daki Ritüel Merkezler	126
2.3. Baş Kültü	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DRUIDLER

3.1. Etimolojik Bakış	136
3.2. Arkeolojik Kanıtlar	137
3.3. Kelt Toplumunda Druidlerin Yeri	140
3.3.1. Druidlerin Nitelikleri.....	140
3.3.1.1. Filozof Druidler.....	140
3.3.1.2. Rahip Druidler.....	142
3.3.1.3. Kahin Druidler	146
3.3.1.4. Yargıç Druidler	149
3.3.1.5. Şifacı Druidler.....	152
3.3.1.6. Kadın Druidler (Dryades).....	153
3.4. Druid Öğretileri.....	157
3.4.1. Yeniden Doğuş	159
3.5. Kutsal Ağaçlar ve Bitkiler	161
3.5.1. Meşe Ağacı.....	161
3.5.2. Ökseotu ve Ökseotu Ritüeli.....	163
3.5.3. Porsuk Ağacı.....	166
3.6. Toplantı Merkezleri.....	168
3.6.1. Nemeton/Drunemeton	168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ROMALILARIN DRUID ANLATISI

4.1. Roma Cumhuriyet Dönemi'ndeki Druid İmajı.....	171
4.1.1. Caesar'ın De Bello Gallico'daki Druid Anlatısı ve İnsan Kurbanı	172
4.2. Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Druid İmajı	179

4.2.1. Druidlere Yönelik Yaptırımlar	181
SONUÇ	186
KAYNAKÇA	194
EKLER	229
DRUIDLERDEN BAHSEDEN ANTİK KAYNAKLAR.....	229
HARİTALAR.....	243
RESİMLER.....	249

KISALTMALAR LİSTESİ

AE	: L'Année épigraphique
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Agr.	: Agricola
Amm Marc.	: Ammianus Marcellinus
Ann.	: Annales
Aug.	: Augustus
Ath.	: Athenaeus
BCiv.	: Bellum Civile
BGall.	: Bellum Gallicum
Caes.	: Caesar
Calig.	: Caligula
Cic.	: Cicero
Claud.	: Claudius
CIL	: Corpus Inscriptionum Latinarum
CJ	: The Classical Journal
Çev.	: Çeviri
Dio Cass.	: Cassius Dio
Diog. Laert.	: Diogenes Laertius
Div.	: De divinatione
ed.	: edited

HN	: Naturalis Historiae
JRS	: The Journal of Roman Studies
Liv.	: Titus Livius
Luc.	: Lucanus
Mon. Anc.	: Monumentum Ancyranum
Ner.	: Nero
OGIS	: Orientis Graeci Inscriptiones Selectae
Plin.	: Plinius
Polyb.	: Polybios
RIB	: Roman Inscriptions of Britain
Sall.	: Sallustius
Suet.	: Suetonius
Tac.	: Tacitus
Tib.	: Tiberius
Vesp.	: Vespasianus

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Geleneksel Kelt yayılım teorisi (Karl, 2012'den alınmıştır).

Harita 2: 5. yüzyılda Yunan kaynaklarına göre Kelt coğrafyası, Klasik Yunan-Roma metinlerine göre Kelt coğrafyası ile Hallstatt arkeolojisinin karşılaştırmalı haritası (Pope, 2021'den alınmıştır).

Harita 3: Hallstatt ve çevresindeki çeşitli kültürlerin yayılımı (Karl, 2012'den alınmıştır).

Harita 4: Kelt akınları (Mitchell, 1995'ten alınmıştır).

Harita 5: Güney Britanya kabilelerinin siyasi yayılım alanları (Alaimo, 2016'dan alınmıştır).

Harita 6: İberia Yarımadasında Lugh/Lugus'a (*Lugu-*) ait olduğu düşünülen yazıtların coğrafi dağılımı. (Koch, 2017'den alınmıştır).

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Caesar'ın Gallia işgalinde Aedui kabilesinin merkezi olan Bibracte (Mont Beuvray) *oppidumu* (Cunliffe, 2018'den alınmıştır).

Resim 2: RIB 918.

Resim 3: Carlisle Museum'da bulunan ve üzerine Cocidius'a ait olduğu düşünülen gümüş plaklar (Charlton, 1983'ten alınmıştır).

Resim 4: Northumberland'daki Cocidius'a ait olduğu düşünülen anıt (<https://digitalmapsoftheancientworld.com/> adlı siteden alınmıştır).

Resim 5: Almanya'da bulunan ve MS 2.-3. yüzyıla tarihlendirilen Epona'ya ait taş kabartma (Aldhouse-Green, 1995'ten alınmıştır).

Resim 6: At sırtında Epona temsili, Trier (Jovičić, 2018'den alınmıştır).

Resim 7: Nautae Parisiaci Sütununda yer alan Smertrios (<https://ralphhaussler.weebly.com> adlı siteden alınmıştır).

Resim 8: St. Germain-en-Laye Museum'da bulunan ve Taranis ile özdeşleştirilen bronz heykel (Aldhouse-Green, 1979'dan alınmıştır).

Resim 9: St. Germain-en-Laye Museum'da bulunan bronz tekerlek sembolleri (Aldhouse Green, 1979'dan alınmıştır).

Resim 10: Gundestrup Kazanı'nda Teutates olarak kabul edilen tanrının insan kurbanı tasviri (Oestigaard, 2000'den alınmıştır).

Resim 11: Slovenya'da Belinus'a ait tek sunak (Kos, 2001'den alınmıştır).

Resim 12: Lydney Park'ta bulunan ve Nodens'e adanan bir lanet yazıtı (R. E. M. Wheeler çizimi).

Resim 13: Mercurius ve Rosmerta (Hutkinson'dan alınmıştır).

Resim 14: Bath'daki Minerva Sulis Tapınağı (Institute of Archaeology, Oxford/Henig, 2004'ten alınmıştır).

Resim 15: Gundestrup Kazanı'ndaki bağdaş kurmuş Cernunnos tasviri (Eilenstein, 2018'den alınmıştır).

Resim 16: Nautae Parisiaci Sütununda yer alan Cernunnos (<https://ralphhaussler.weebly.com> adlı siteden alınmıştır).

Resim 17: Sucellus (<https://ralphhaussler.weebly.com> adlı siteden alınmıştır).

Resim 18: Entremont'da bulunan Demir Çağı'na ait insan kafası betimleri (Heron, 2020'den alınmıştır).

Resim 19: Penbryn Kaşıkları (<https://britisharchaeology.ashmus.ox.ac.uk/index.html> adlı siteden alınmıştır).

Resim 20: Stanway'deki şifacının mezarı. (Aldhouse Green, 2018'den alınmıştır).

Resim 21: Lindow Man (Hutton 2013'ten alınmıştır).

Resim 22: Verulamium'da üzerinde çeşitli izlere rastlanılan kafatası (Aldhouse Green, 2006'dan alınmıştır).

Resim 23: Druidlere ait başlık rekonstrüksiyonu (Aldhouse Green, 2018'den alınmıştır).

GİRİŞ

Keltler, geleneksel teoriye göre Avrupa'nın merkezinde ortaya çıkmış ve zamanla yaptıkları göçlerle Avrupa'nın geneline, Britanya'ya, Türkiye'ye ve hatta maddi kalıntıların Kelt sanat üslubu altında değerlendirilmesi neticesinde İspanya'nın belirli bir bölgesine kadar hakimiyet alanı olan bir topluluk olarak kabul edilmektedir. Bu tez bir Kelt kökeni bulmayı amaçlamamaktadır ancak ilk olarak bugüne kadar ortaya atılan teorileri kısmen ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. 20. yüzyıldaki Kelt tarihi çalışmaları La Tene kültürüne yakından veya uzaktan benzerliği olan her topluluğu Kelt olarak etiketlemiştir ve ancak bu metot milliyetçi, politik bir arkeoloji yaklaşımının ürünü olarak günümüzde sorgulanmaktadır hatta reddedilmektedir. Britanya'daki Kelt topluluklarının da “modern bir buluş” olduğu düşünülmektedir ancak tezimizin bir köken sorunu yaratmakla veya bu sorunu neticelendirmekle ilgili bir arayışı olmayacağı için Britanya'da Kelt olarak tanımlanan topluluklar da tezin kapsamına dahil edilmiştir. Esas olarak tarihsel sınırlar belirleyici olmuştur, dolayısıyla bahsi geçen tüm coğrafyalardaki arkeolojik, epigrafik ve edebi kanıtlar bir köken arayışına girmeden ele alınmıştır.

Klasik kaynakların Alp Dağları'nın kuzeyinde yaşayan “barbar” kavimler olarak tanımladığı Kelt topluluklarına ilk atıf MÖ 6. yüzyıla dayanmaktadır. Sonrasında Herodotos, Miletos'lu Hekataios, Polybios, Sicilyalı Diodoros ve Strabon gibi Yunan yazarlar tarafından kendilerinden sık sık bahsedilmiştir. Özellikle MÖ 4. yüzyıl ve devamında Akdeniz'de siyasi ve askeri olarak daha fazla varlık göstermeye başlayan Keltler hakkında gerek Yunanlar gerekse Romalılar daha fazla bilgi sahibi olmaya başlamışlardır. Keltler hakkında karşılaşılan en büyük sorun onların kendi tarihine dair, kendilerinin yazdığı bir eser bulunmamasıdır. Bunun neticesinde Yunan ve Romalıların bize sunduğu Kelt imajı bugüne kadar olan Kelt imgesinin onların yorumu neticesinde şekillenmesine neden olmuştur. Klasik kaynaklardaki Kelt anlatısını Kelt tarihini anlatan doğrular olarak kabul etmek mantıklı değildir ancak onları görmezden gelmek veya tamamen reddetmek de yanlıştır. Tezin kapsamına Yunan ve Roma Kelt anlatısının siyasi, sosyal ve dini olmak üzere üç alanda da verdikleri bilgiler dahil edilmiştir, bu eserler olmadan yalnızca maddi kültürün sundukları ışığında bir Kelt anlatısı yapmak mümkün değildir.

Keltler bir bütün olarak algılayabileceğimiz devlet modelinde yaşayan topluluklardan olmamışlardır. Bahsi geçen coğrafyalarda ayrı ayrı yönetimler olarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bazen kendi içlerinde çatışmalar yaşamışlardır ve bu doğrultuda zaman zaman Yunan ve Roma kuvvetleriyle komşu Kelt birliklerine karşı ittifaklar da yapmışlardır. Bu o dönemin ruhuna aykırı bir durum değildir. Bu noktada onların siyasi yönetim modelini tanımlarken her zaman kullanılan kabile, şeflik vb. isimler uygun görülme bile bu etiketlemenin farklı bir alternatifi olmaması sebebiyle “kabile” ismi kullanılmaya devam edilecektir. Buradaki kabile kelimesi günümüzdeki anlamıyla bir geri kalmışlığı ifade etmemektedir. Britannia ve Gallia kabilelerinden bahsedilirken isim olarak kanıtlanan her kabile tezin esas konusu olmaması sebebiyle teze dahil edilmeyecektir. Özellikle siyasi etki alanının kuvvetli olduğu görülen, Roma ile yakından ilişkiler kuran ve Kelt kabileleri içinde daha güçlü konumda olduğu belirlenen kabilelere yer verilecektir.

Birinci bölümde Keltlerin kökenini, değişken coğrafyasını ve bu coğrafyanın sınırlarını belirledikten sonra onların siyasi olarak kurdukları ilişkilere değinilecektir. Hellenistik Dönem bu ilişkilerin kurulduğu en önemli dönemlerdendir. Keltler Yunan ordularında zaman zaman paralı askerlik de yapmışlardır. Bahsedileceği üzere Keltlerin Akdeniz’deki topluluklarla etkileşimleri sonucu Makedonya’dan Yunan topraklarına bir ilerleyiş gerçekleştirmişlerdir. Bu Kelt akınlarına karşı Hellenistik krallar Yunan şehirlerinin yardımlarıyla birlikte onlara karşı bir birlik oluşturma yoluna gitmişlerdir. Küçük Asya’da yerel krallıklarla ilişkiler kurdukları görülen Keltler, neticede kalıcı olarak Phrygia topraklarına tekabül eden bölgeye yerleşmişlerdir ve Galatyalılar olarak buradaki siyasi hayatlarını sürdürmüşlerdir. Hellenistik krallıklar tarafından tampon bir bölge olarak kullanılan Galatyalılar, Roma hakimiyetine girmiş ve Roma’nın bir eyaleti olarak onlarla birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Anadolu’da Keltlere ait maddi kültür kalıntıları yetersizdir dolayısıyla buradaki Keltlerin Gallia ve Britannia’daki Keltlerle ortak noktalarını veya farklılıklarını detaylandırabilecek kadar bir kanıta sahip değiliz. Birinci bölümün devamında Gaius Iulius Caesar tarafından işgal edilen, bugünkü Fransa, Belçika ve Hollanda gibi ülkeleri kapsayan Gallia toprakları ve Roma’nın bu bölgede devam eden işgal faaliyetleri aktarılmaya çalışılacaktır. Burada özellikle Gaius Iulius Caesar’ın bu

topraklarda sürdürdüğü askeri faaliyetler bu tezin anlatısındaki ana parçalarından birini oluşturmaktadır. Çünkü bahsedileceği üzere Kelt dinini ve druidleri belki de en yakından gözlemleme imkânı olan kişi Caesar'dır. Dolayısıyla işgal faaliyetlerinin siyasi motivasyonunun haricinde bu işgal hareketinin Roma senatosundaki ve halkındaki karşılığını anlamak tezin son iki bölümünde ele alınacak hususlardan biri olacaktır. Gallia toprakları Gallia Comata; Gallia Aquitania; Gallia Belgica ve Gallia Lugdunensis olmak üzere çeşitli bölgelere ayrılacaktır. Üçüncü Yüzyıl Krizi olarak adlandırılan dönemde MS 260 yılında Postumus bir Gallia İmparatorluğu kuracaktır ancak bu imparatorluğun bir Kelt İmparatorluğu olarak görülmesi mümkün değildir. Neticede imparator Diocletianus'un köklü eyalet organizasyonu değişikliği ve devamında MS 5. yüzyılda gerçekleşecek olan Germen akınlarıyla birlikte Gallia topraklarındaki Roma hakimiyeti de son bulacaktır. Britanya'da ise durum daha karışıktır. Buradaki yerel halk Briton olarak isimlendirilir ancak adanın güneyinde Keltlerin yaşadığı kabul edilmektedir. Tez bu konu hakkında bir detaylandırmaya veya tahlile konumuz olmaması sebebiyle gitmeyecektir. İmparator Claudius ve Nero'nun Britanya'daki Kelt topluluklarıyla kurmuş olduğu siyasi ilişkiler Kelt tarihi açısından önemlidir. Bu noktada tezin kapsamına özellikle bu ilişkileri kurmuş olan veya Roma'ya karşı ayaklanmış olan kabileler dahil edilecektir ve Keltlerin yönetim yapısı, sosyal yapıları aktarılmaya çalışılacaktır.

Tezin ikinci bölümünde Kelt dininin doğasını, gerekliliklerini, inanç sistemleri içerisindeki yerini, tanrılarını, tanrıçalarını ve ritüellerini tanımlamaya çalışacağız. Bu noktada Kelt dininin içeriğine, inanç sistemlerinin gerektirdiklerine ve elbette tanrılarına ve tanrıçalarına dair keskin sınırları olan bir çerçevede konuşmak oldukça zordur. Demir Çağı Kelt dinine dair eldeki verilerin neredeyse tamamı yazılı olarak Yunan ve Roma tarihçileri tarafından kaleme alındığı için özellikle bu noktada değerlendirmeler yaparken bu husus dikkate alınacaktır. Caesar, Strabon, Pomponius Mela, Yaşlı Plinius, Athenaeus, Tacitus, Cassius Dio, Diodorus Siculus, Ammianus Marcellinus ve Lucanus gibi yazarlar Kelt dinine dair bilgi veren yazarlardandır. Bu yazarların bir Kelt Dini anlatısı yapma gibi niyeti yoktur, bize yalnızca satır aralarında bazı ipuçları vermektedirler. Dolayısıyla boşlukları doldurmak ve yorumlamak oldukça zordur. Kelt dinine dair arkeolojik, epigrafik ve ikonografik veriler de vardır.

Özellikle epigrafik veriler tanrı ve tanrıçaların isimleri konusunda bize yol gösterici olacaktır. Bu noktada tanrı ve tanrıçaların isimlerinin kökenlerine yer verilecektir. Arkeolojik, epigrafik ve ikonografik kaynakların yanında Yunan ve Roma yazılı kaynaklarına ek olarak İrlanda ve Galler mitolojisi de Kelt dinini anlamamız açısından bize bazı ipuçları sunacaktır. Bu noktada Erken Ortaçağ İrlanda metinlerinde Kelt dinine ve tanrılarına dair bariz benzerlikler bulunduğunu öne süren tarihçiler vardır. Bu benzerliklere anlatının gerektirdiği ölçüde değinilecektir. Kelt panteonundaki tanrılar ve tanrıçalar yerel, bölgesel ve bölgeler üstü olarak üç alana ayrılabilir. Ancak yazılı kaynakların kısıtlılığı ve bu ayrımı yalnızca epigrafik kaynaklara göre yapıyor olmak kategorize etme açısından sınırlayıcı olduğu için Kelt panteonundaki tanrıları işlevlerine göre savaş, şifa ve doğa olmak üzere üç alanda incelemeyi tercih edeceğiz. Bu tanrılar ve tanrıçalara tapınılan mekanlar da tezimizin konusu olacaktır. Yine hakkında çok az kanıtı sahip olduğumuz tanrı ve tanrıçaları tezin konusuna dahil etmeyeceğiz, eldeki verilerin diğerlerine göre nispeten daha açık olduğu tanrı ve tanrıçaları tezin konusu yapacağız. Günümüz Avrupası'nda, İngiltere'de ve İskoçya'da oldukça fazla rastlanılan, etrafı büyük kalıp taşlarla çevrili dairesel alanların Kelt ibadet yerleriyle ilişkilendirilmesi günümüzde herkesin aklına olan ve genel kabul gören bir Kelt sembolüdür. Tapınım merkezi olarak kabul gören bu dairesel alanların klasik literatürdeki karşılığı da bu noktada önemlidir ki Keltlerin tapınım merkezleri Yunan ve Romalı yazarların dikkatini oldukça çekmiş görünmektedir. Dolayısıyla tezin konusuna dahil edeceğimiz hususlardan biri bu mekanlar olacaktır. Bu bölümün son konusu Keltler için oldukça önemli olduğu başta arkeolojik olarak kanıtlanmış “baş” unsuru olacaktır. Arkeolojik verilerin fazlalığı ve antik kaynaklarda anlatılanlarla birebir paralellik göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu konu özellikle Keltler için öteki dünya algısı, ölümden sonraki yaşam mevhumu, atalar kültü ve ölüm ritüelleri hakkında dikkate değer bilgiler sunması açısından teze dahil edilmiştir.

Üçüncü bölüm antik yazarlar tarafından kabaca rahip sınıfı olarak tanımlanan druidler hakkındaki bir bölümdür. Bu bölümde druidlerin menşei edebi, epigrafik ve arkeolojik olarak incelenecektir. Yunan ve Romalı yazarların anlatılarında zaman zaman karşımıza çıkan ancak en çok da Gaius Iulius Caesar'ın *De Bello Gallico*

eserinde haklarında nispeten daha detaylı bilgiyle karşılaştığımız druidlerin Kelt toplumundaki konumlarının detaylıca incelenmesini amaçlamaktayız. Arkeolojinin bizi druidler hakkında yönlendirmesi oldukça zor görünmektedir ancak yine de Gallia ve Britannia eksenli olmak üzere bulunan materyallerden bir rahip tasviri veya tanımı yapabilir miyiz bunu ele alacağız. Druidlerin nitelikleri, antik kaynakların tarihsel anlatısında gösterdiği druid içeriği değişikliğine göre sırasıyla incelenecektir. Bu “kadim” rahip topluluğunun sahip olduğu öğretiler ve bu öğretilerin kökenlerine değinilecek ve bu noktada druidlerin şifa ve ritüel amaçla kullandıkları bitkilere ve ağaçlara yer verilecektir. Kelt toplumunda ve dininde ağaçların oldukça kutsal olduğunu hem antik kaynaklardan hem de bahsi geçen mitoloji anlatılarından anlamaktayız. Dolayısıyla Keltler için kutsal olarak kabul edilen bütün ağaçlar ve bitkiler teze dahil edilmeyecektir, yalnızca druid anlatısında önemli olduğu tespit edilen ağaçlar ve bitkiler bu tezin konusu olacaktır.

Keltlerin ibadet mekanları ve druidlerin ibadet mekanları antik kaynakların anlattıklarına göre farklılıklar içeriyor gibi gözükmetedir. Bu noktada farklı bir başlıkta druidlerin ibadet mekanları da ele alınacaktır. Üçüncü bölümün sonunda Roma İmparatorluk Dönemi’nde karşımıza çıkan kadın druid imgesine yer verilecektir. Tezin dördüncü ve son bölümünde Romalıların gözünden druidlere bakmaya çalışacağız. Bu bölüm hem Roma Cumhuriyet Dönemi’nde ve Roma İmparatorluk Dönemi’nde Romalıların druidler hakkındaki yorumlarının oldukça çeşitli farklılıklar içermesi sebebiyle hem de imparatorluğun ilk dönemlerinde çeşitli yaptırımlara uğramaları sebebiyle tezin kapsamına dahil edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KELTLERİN KISA TARİHİ

1.1. Keltlerin Kökeni, Coğrafyası ve Sınırları

Avrupa'nın en eski topluluklarından biri olarak kabul edilen Keltlerin kökenlerine ve coğrafyalarına dair yıllardır yapılan tartışmalar, ortak bir neticeye varılmamakla birlikte günümüzde de tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Siyasi ve kültürel coğrafyaları açısından oldukça geniş bir yelpaze sundukları için bir Kelt kökeni tanımlamak ve coğrafyalarının sınırlarını belirlemek oldukça zordur. Bunun en büyük nedenleri Yunan ve Romalı yazarların Keltleri bulundukları coğrafi bölgeler açısından tanımlaması ve Antikçağ'da dönemin ruhuna uygun bir şekilde taraflı olarak konumlandırmalarıdır ki bu durum zaman zaman arkeolojik kanıtlarla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Keltlerin kökeni belirlenecek, siyasi ve kültürel coğrafi sınırları çizilecekse bu keskin bir şekilde olmamalı; edebi kaynaklarla birlikte arkeolojinin sunduğu maddi eserlerden, antropolojiden, dilbilimsel verilerden ve epigrafi gibi bilim dallarından faydalanılmalıdır.

Tarihçiler, arkeologlar ve dilbilimciler, kendi disiplinlerinin sunduğu verilerin ışığında bir Kelt kökeni tanımının yapılabileceği konusunda teoriler üretmektedirler. Esas olarak 20. yüzyılda kabul gören ve bugün “geleneksel” olarak adlandırılan köken teorisi, Keltlerin Avrupa'nın ortasından göç dalgalarıyla birlikte yayılarak diğer coğrafyalara doğru bir dağılım gösterdiğini savunmaktadır. Daha sonra da bahsedileceği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında keşfedilen Hallstatt ve La Tène bölgelerinin sunduğu arkeolojik verilerin, klasik yazarların anlattığı Kelt tanımlamalarıyla örtüştüğü iddiasıyla desteklenen tartışma, milliyetçi bakış açısının bir sonucu olarak görülmektedir. Dolayısıyla Orta Avrupa'dan Kuzey İtalya'ya, İngiltere'ye, Fransa'ya, Türkiye'ye ve hatta İspanya'nın bir bölümüne kadar yapıldığı öne sürülen ve arkeolojik materyaller ile desteklenen Kelt göçleri, bahsedilen

coğrafyalara doğru bir “Keltleşme” olduğu fikrini doğurmuştur.¹ Bugün bu teori büyük ölçüde reddedilmektedir.

Kelt kökeninin geleneksel teorisine karşı B. Cunliffe ve J. Koch tarafından yeni bir teori ortaya atılmıştır. Teori, Batı’dan Doğu’ya doğru bir “Keltleşme” olduğunu kabul etmekle birlikte, köken mevzusunda dil unsurunun önemini öne çıkarmıştır ve Keltlerin kökenini Orta Avrupa yerine, Kuzey Avrupa’nın Atlantik sınırlarına konumlandırmıştır.² Konumlandığı noktadan diğer coğrafyalara ticaret vb. faaliyetlerle temaslar kurulduğunu ileri süren bu teoride Keltçenin bir “*lingua franca*” olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu teori genel olarak ele alındığında geleneksel teoriden pek de farklı değildir ve neticede yine milliyetçi denilebilecek bir bakış açısının ürünüdür. B. Cunliffe ve J. Koch’un dil unsuru üzerinden yaklaştığı köken tartışmalarına benzer şekilde yapılan bir başka yaklaşım “kümülatif Keltlik” olarak adlandırılan ve Kelt olma özelliklerini bir birikim olarak görmeye dayanmaktadır.³ Eğer Keltlerin kökenlerine dair bir yerelleştirme yapılacaksa bunun dil üzerinden yapılması gerektiği ve Kelt dilini konuşan tüm coğrafyaların dikkate alınması gerektiği savunulmaktadır.

Kelt olmayı ortak bir yaşam şekline, dini inanca ve dile göre tanımlayan, bir Kelt özü aranması gerekiyorsa bunun “etnik köken” üzerinden yapılması gerektiğini düşünen yaklaşımlar mevcuttur. S. James ve J. R. Collis’in önerdiği yaklaşıma göre kendisini Kelt olarak nitelendiren ve yaşadığı dönemde çağdaşları tarafından Kelt olarak tanımlanan herkes Kelt olarak kabul edilebilmektedir.⁴ Dolayısıyla arkeolojinin maddi kültüre göre, dilbilimcilerin de yazıtların bulunduğu ve yer adlandırmalarına göre yaptığı Kelt tanımlamaları belirli ölçüde yanıltıcı olabilmektedir. Antikçağ’da

¹ Karl, R., *The Celts from Everywhere and Nowhere. A re-evaluation of the Origins of the Celts and the Emergence of Celtic Cultures*, ed.: John T. Koch & Barry W. Cunliffe, **Celtic from the West. Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature**, Celtic Studies Publications, 2010, s. 40.; Güney Avrupa’da bulunan ve 6. yüzyıla tarihlenen, Keltçenin bir varyasyonu olarak bilinen “*Lepontic*” dilli yazıtların varlığı ve yer adlarının Kelt dilleri ile örtüştüğüne dair görüşler, Keltleşmeye dair fikirlerin meşruiyet noktasını oluşturmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Sims-Williams, P., **Antient Celtic Place Names in Europe and Asia Minor**, Wiley-Blackwell, 2006.; Harita 1.

² Sims-Williams, P., *An Alternative to ‘Celtic from the East’ and ‘Celtic from the West*, Cambridge Archaeological Journal, Volume 30, Issue 3, August 2020, s. 512.

³ Hawkes, C. F. C., *Cumulative Celticity in pre-Roman Britain*. Études Celtiques 13/2, 1973, s. 622.

⁴ Karl, R., Essentiell „keltisch“? “? Zum Sinn der Fragen was, die Kelten “kennzeichnen und woher sie kommen. In R. Karl, J. Leskovar & S. Moser (eds.), *Die erfundenen Kelten: Interpretierte Eisenzeiten* 4. Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum 2012, s. 108.

Kelt maddi kültürünü kullanıp Kelt olmayan ve kendini Kelt olarak nitelendirmeyen topluluklar olabilir. Aynı şekilde Kelt dillerinden birini konuşup Kelt olmayan topluluklar da olabilir. Çünkü maddi kültür günümüzde olduğu gibi Antikçağ'da da dolaşımda olan bir unsurdur; eğer Keltlerin Akdeniz havzasındaki topluluklarla ticaret yaptığını ve ekonomi yoluyla bir sosyal iletişimde bulunduğunu söyleyebiliyorsak, Kelt maddi kültürünün ve dilinin yayılması da oldukça muhtemel görünmektedir.

Bir topluluğun özünü ve kökenini aramak, günümüzde bilimsel olarak eleştirilen bir yaklaşım olmakla birlikte, anlamsız bir uğraş olarak da görülmektedir. Kelt kökeni tartışmalarında sunulan bütün bu pragmatist köken tartışmalarını reddederek “*ontogenetik*” model geliştiren Karl, Keltler için tek bir coğrafya ve saf bir ‘ırk’ olmadığını, dolayısıyla hem arkeoloji ile hem de dil ile yapılan bu tip bir uğraşın bilim insanlarını hiçbir noktaya ulaştırmayacağını savunmaktadır. Bir Keltin Kelt olarak adlandırılabilmesi için ‘yaratılan’ mevcut özelliklerin farklı yerlerde ve zamanlarda, çok uzun süreçler doğrultusunda bir gelişim gösterdiğini iddia etmekle birlikte, Hallstatt ve La Tène bölgelerinin Kelt yerleşimi olarak adlandırılmasını da bir sınıflandırma ve etiket aracı olarak görmektedir.⁵

Keltlerin menşeinin neresi olduğu hakkındaki tartışmalar günümüzde de hala devam etmekle birlikte, Kelt fiziksel özelliklerinin ve kullandıkları maddi kültür kalıntılarının edebi eserlerdeki tasvirlerine göre Avrupa’da bulunan bazı yerleşim yerleri, arkeologlar tarafından Keltlerin ortaya çıktığı ve yayıldığı coğrafyalar olarak tanımlanmıştır. “Hallstatt Kültürü”⁶ terimi, adını Avusturya’nın Hallstatt kasabasından almakla birlikte, Fransa’dan Batı Macaristan’a ve Güney Almanya’dan Slovenya’ya kadar uzanan ve bu bölgelerde bulunan birçok arkeolojik kanıtı ifade etmektedir.⁷ Hallstatt, Geç Tunç Çağı Avrupa’sının en erken kültürünün bir devamı olarak görülmekle birlikte, bulunan maddi kültürdeki çeşitlilik, bölgedeki toplulukların farklı yorumlanmasına neden olmuştur.⁸ Çek Cumhuriyeti ve Slovakya’yı kapsayan bölüm

⁵ Karl, R., “*A.g.m.*”, s. 61: Hallstatt ve La Tène yerleşim yerleriyle ve onların alt varyasyonlarıyla birlikte yaratılan kültürler, Keltlerin kökenlerine dair ortaya çıkan çeşitli teorileri ve dağılımı için geliştirilmiştir.

⁶ Chapman, M., **The Celts. The Construction of a Myth**, Palgrave Macmillan, 1992, s. 7.; Harita 3.

⁷ Leskovar, J., Hallstatt Culture in ed.: Koch, J. & Minard, A., **The Celts. History, Life, and Culture. Volume 1: A-H**, ABC-CLIO, California, 2012, s. 415-416.

⁸ Avrupa’nın Geç Tunç Çağı “*Urnfield Culture*” olarak tanımlanmaktadır. MÖ 1200’lü yıllara tarihlendirilmekle birlikte Orta Avrupa’dan Fransa’ya, İtalya’ya, İskandinavya’ya ve çevre coğrafyalara yayıldığı düşünülmektedir.

Doğu Hallstatt olarak kabul edilir. Bu bölgede Hallstatt öncesi mezar geleneklerinin devam ettiği görülmekle birlikte kılıç ve hançer yerine mızrak ve balta gömülerinin olması dikkat çekicidir.⁹ Fransa'dan Bohemya-Moravya'nın dağlık bölgelerine, oradan güneyde Alp Dağları'na uzanan bölge ise Batı Hallstatt olarak kabul edilmektedir.¹⁰ Bulunan mezar tipleri genel olarak zengin silahlarla, at koşum takımlarıyla ve dört tekerlekli vagonlarla donatılmıştır.¹¹ Hallstatt'ın kuzeyi Çek sınırından Bohemya'ya uzanan dağ kuşağı ile sınırlandırılabilir. Batı Hallstatt'ta olduğu gibi askeri teçhizatlı eşyalar bu bölgedeki mezarlarda da bulunmuştur. Ayrıca günümüzde Rhineland, Lüksemburg ve Orta Ren bölgesini kapsayan bir Demir Çağı kültür grubu olarak tanımlanan Hunsrück-Eifel Kültürü ile komşudur ve paralel zaman diliminde gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Karakteristik olarak tanımlanan Hallstatt Kültürü, belirledikleri coğrafyalarda eşit olarak dağılım göstermediği için ortaya çıkan karışıklığın önüne geçmek amacıyla bir kronolojiye göre tarihlendirilerek gruplandırılmıştır. Tarihlendirmeler kesin olmamakla birlikte, zaman içerisinde değiştirilmiştir. Arkeologlar tarafından kabaca tarihlendirilen Geç Tunç Çağı Avrupa'sı Hallstatt A-B; tam anlamıyla Hallstatt Kültürü olarak tanımlanan evre ise Hallstatt C-D olarak isimlendirilmektedir ve bu Avrupa'nın Erken Demir Çağı'na tekabül etmektedir.¹² Ayrıca Golasecca Kültürü olarak tanımlanan, *Lepontic* yazıtlarının bulunduğu bölge de oluşturulan kültür gruplarına bağlı olarak görülebilmektedir. Bunun yanı sıra bazı bilim insanları İber Yarımada'sındaki *Meseta* Kültürlerini Hallstatt topluluklarıyla uzaktan ilişkili olarak görmekte ve “*Keltiberialılar*” ile ilişkilendirmektedir.¹³ Bahsedilen topluluklar arasında etkileşimin

⁹ Rebay-Salisbury, K., **The Human Body in Early Iron Age Central Europe. Burial Practices and Images of the Hallstatt World**, Routledge, New York, 2016, s. 41-43.

¹⁰ Fransa'da Mont Lassois; Almanya'da Heuneburg ve Dürrenberg kentleri Batı Hallstatt maddi kültürleri barındırması açısından önemli merkezlerdir.

¹¹ Leskovar, J., Hallstatt Culture in ed.: Koch, J. & Minard, A., **The Celts. History, Life, and Culture. Volume 1: A-H**, ABC-CLIO, California, 2012, s. 417.; Audouze, F. & Büchschütz, O., **Towns, Villages and Countryside of Celtic Europe. From the Beginning of the Second Millenium to the End of the Century BC**, trans.: Henry Cleere, Indiana University Press, Batsford Ltd, London 1992, s. 212.

¹² Hallstatt A'nın MÖ 1200-1000; Hallstatt B'nin 1000 ile 850/800 arasında sürdüğü ve Geç Tunç Çağı Orta Avrupa'sının en eski “kültürleri” olduğu; Hallstatt C'nin MÖ 700-600; Hallstatt D'nin ise MÖ 600-475 tarihlerine konumlandırılabilceği şeklinde kabaca bir tarihlendirme yapılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Reinecke, P., **Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit**, Bonn, 1965.

¹³ Karl, R., “A.g.m”, s. 50.

olması muhtemeldir ve arkeologlar tarafından tanımlanan evrelerin birinden diğerine geçiş Avrupa'nın her bölgesinde aynı olmamakla birlikte birdenbire de gerçekleşmemiştir.

Hallstatt D'den La Tène A evresine geçiş yoğun olarak tartışılmaktadır. Net bir tarihlendirme yapılamamakla birlikte MÖ 500-420/400 gibi tarihler önerilmektedir.¹⁴ Bahsedilen evreler arasındaki geçiş birdenbire olmamıştır ve bu iki evre arasında kültürel bir süreklilik görülse de bu süreklilik etnik bir süreklilik olarak yorumlanmamalıdır.¹⁵ Maddi eserlerin kullanımının benzer şekilde sürdürüldüğü ve geçişin uzun yıllar aldığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu dönemde Etrüsk ve Kartaca gibi Akdeniz medeniyetleri ile ticaret alanındaki yoğun iletişimin başladığı ön görülmektedir. *Situlae* gibi Akdeniz'den ithal edildiği düşünülen eserler Geç Hallstatt Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bir süre sonra Etrüsk'ten *situlae* harici *stamnoi*, *kyathoi* tipi vazolar da yoğun olarak ihraç edilecektir.¹⁶ Bunlar ise La Tène dönemine tarihlendirilmekle birlikte üst sınıflara ait olduğu düşünülen mezarlarda görülmektedir.

20. yüzyılda Almanya'nın Heuneburg kentinde yapılan kazılar Batı Hallstatt'ın geç dönemi için yeni perspektiflerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şöyle ki W. Kimmig tarafından önerilen *Fürstentum* klasik modeli, Heuneburg'un tepesindeki platoda siyasi ve idari merkezleri barındıran ayrı bir müstahkem merkezi olarak yorumlanmıştır.¹⁷ Bu yerleşim yerinde bulunan mezarlar¹⁸ içinde barındırdıkları eşyalar nedeniyle seçkin sınıfa ait olarak kabul edilmekteydi. Uzun yıllar boyunca

¹⁴ Fernández-Götz, M., **Identity and Power: The Transformation of Iron Age Societies in Northeast Gaul**, Amsterdam University Press, Amsterdam 2014, s. 10.; Dürrenberg'deki dendrokrolojik analizler sonucunda Hallstatt D'den La Tène'e geçişin MÖ 460-440 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Sormaz, T. & Stöllner, T., Zwei hallstattzeitliche Grabkammern vom Dürrenberg bei Hallein-Neue dendrochronologische Ergebnisse zum Übergang von der Hallstatt- zur Flühlatènezeit, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 35, 2005, s. 361-376.

¹⁵ Fernandez-Götz, M. & Ruiz-Zapatero, G., "Die "kelten" im Spannungsfeld von wissenschaftlicher Forschung und populärer Rezeption", in ed.: Karl, R. & Leskovar, J., Moser, S., **Interpretierte Eisenzeiten 4: Die erfundenen Kelten. Mythologie eines Begriffes und seine Verwendung in Archäologie Tourismus und Esoterik**, Oberösterreichisches Landesmuseum 2012, s. 81.

¹⁶ Fernández-Götz, M., **Identity and Power: The Transformation of Iron Age Societies in Northeast Gaul**, s. 87.

¹⁷ Fernández-Götz, M., The Rise of Urbanism in Early Europe: A Dialogue-Part 2: Response, *KLEOS Amsterdam Bulletin of Ancient Studies and Archaeology I*, 2015, s. 73.

¹⁸ *Fürstentum* olarak adlandırılan büyük, müstahkem yerleşim yerlerindeki mezarlar *Fürstengraber* olarak adlandırılmaktadır. Genellikle Batı Hallstatt'ta bulunmuşlardır. W. Kimmig tarafından üst sınıflara ait zengin mezarlar olarak tanımlanmaktadır.

Fürstentum modeli kabul görmüştür ancak sınırlı bir alanda yapılan bu çalışma, 21. yüzyılda Heuneburg kentinin tepe platosu hariç aşağı şehir ve dış yerleşimin de keşfedilmesiyle günümüzde yepyeni bir perspektif sunmaktadır. Yunan ve Roma'nın Hallstatt topluluklarıyla temasından sonra bölgedeki ekonomik, sosyal ve ticari ağların geliştiği algısı bu keşifle sona ermiştir. Çünkü yapılan arkeolojik kazılara göre kent MÖ 6. yüzyılda zaten Demir Çağı Avrupa'sında önemli iskân bölgelerinden biriydi. Muhtemelen Etruria Bölgesi'yle ve Yunan kolonileri ile kapsamlı bağlantıları vardı. Yani MÖ 600'de Yunan kolonisi Massalia'nın kurulmasının 'ilkel' Hallstatt toplumlarının ticari, ekonomik ve sosyal olarak gelişmesi için itici bir güç olarak görülmesi algısı, Heuneburg'daki yeni keşiflerle değiştirilmiştir. Hesaplamalara göre MÖ 6. yüzyılda Heuneburg kentinde 100 hektarlık alanda bir yerleşim yeri ve en az 5 bin nüfus tahmin edilmektedir.¹⁹

MÖ 5. yüzyıla tarihlenen kültür ise, Tuna bölgesi ve Alpler boyunca Po Vadisi'ne kadar uzanmaktadır. Bu dönemin Orta Avrupa'sındaki maddi eserler gözle görülür biçimde farklı bir kompozisyon oluşturmaktadırlar. Eserlerdeki yeni üslup eğrisel şekiller, dallar, 's' şeklinde eğriler, hayvanların ve insanların oldukça karakterize edilmiş temsillerinden meydana gelmektedir.²⁰ Avrupa'da değişen sanat üslubuyla ifade edilen bu yeni aşama La Tène kültürü olarak adlandırılmaktadır ve adını İsviçre'nin Neuchatel Gölü'nün doğu ucundaki bölgeden almaktadır.²¹ La Tène kültürünün ilk yerleri Marne ve Ren Nehri üzerinde 'yaratıldığında', Geç Demir Çağı kaleleri terk edilmişti.²² Dolayısıyla Akdeniz dünyası ile etkileşime geçilmesi sonucunda birçok Hallstatt Dönemi Kelt yerleşim yerinin terk edilmesi ve Kelt göçlerinin başlaması, ortaya çıkan yeni sanat üslubunun nedenlerinden biri olarak

¹⁹ Fernández-Götz, M., The fortifications of the Heuneburg lower town: A summary and evaluation of the 2000-2008 excavations, ed.: Delfino, D. & Coimbra, F. & Cardoso, D. & Cruz, G., **Late Prehistoric Fortifications in Europe: Defensive, Symbolic and Territorial Aspects from the Chalcolithic to the Iron Age**, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020, s. 123-124.

²⁰ Wells, P., Images, Ornament, and Cognition in Early La Tène Europe: A New Style for Changing World, ed.: Fernández-Götz, M. & Krausse, D., **Eurasia at the Dawn of History: Urbanization and Social Change**, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 380.

²¹ Wells, C., Celts and Germans in The Rhineland, Aldhouse-Green, M., **The Celtic World**, Routledge, New York, 1995, s. 603: La Tène isimlendirmesi uygun bir isimlendirme değildir. Çünkü Hallstatt gibi, stilin geliştiği bölgeden ismini almamıştır.

²² Audouze, F. & Büchsenschütz, O., **Towns, Villages and Countryside of Celtic Europe. From the beginning of the second millenium to the end of the first century BC**, çev.: Henry Cleere, Indiana University Press, Batsford Ltd, 1992, s. 24.

görülmektedir. Ayrıca güney buzullarından alınan analizle MÖ 5. yüzyılın ilk yarısında sıcaklıkların tüm kuzey yarım kürede düştüğü anlaşılmaktadır. Bu durum güney Almanya ve doğu Fransa'nın yerleşik bölgelerini yaşanamaz hale getirmemiştir ancak hasadı kötü etkilediği için dolaylı olarak kıtlığa yol açmış olabilir.²³ Bu nedenle de Geç Hallstatt ve Erken La Tène toplulukları sadece Akdeniz'le olan iletişimden dolayı değil; kendi yaşamlarını devam ettirecek dünyevi sebeplerden dolayı da yeni bölgelere göç etmiş ve Akdeniz dünyası ile daha da yakından ilişkiler kurmuş olabilirler.

Orta Avrupa'da Kelt olarak adlandırılan toplulukların, Yunan kolonileri ile iletişime geçtikten sonra 'ilkel' olmaktan çıkıp 'medeni' dünya ile etkileşime geçtikleri ortak görüşlerden biridir. Ancak Erken La Tène stilli olarak adlandırılan eserlerin Kafkasya Bölgesi'nde, Kazakistan'da, Sibiry'a'da ve hatta Çin gibi Uzak Doğu'da bulunduğu göz önüne alındığında zaten ticaretle sağlanan güçlü bir iletişim ağının olduğu ortadadır.²⁴ Dolayısıyla geleneksel olarak MÖ 600 yılında Massalia'nın kuruluşuyla ilişkilendirilen güçlü iletişim ağlarının görülmesi, ticaretin artması ile birlikte Erken La Tène toplulukların alım gücünün de artmasıyla açıklanabilir.

La Tène kültürü sanat üslubunun yanı sıra mezarlarda bulunan savaş teçhizatı gibi kişisel ve üst tabakadan insanlara ait olabileceği düşünülen eşyaların cenazeye birlikte gömülme oranı artmıştır. Almanya'daki Dürrnberg mezarlarından birinde Erken Dönem La Tène kültürü sanat üslubunu yansıtan ve İtalya'nın kuzeyiyle temasları gösteren bir dizi mezar eşyasının yanı sıra, muhtemelen üst düzey birisine ait sağlam kılıçlar, mızraklar, ok uçları ve sivri miğferler bulunmuştur.²⁵ Bulunan eşyaların muhtemelen savaşçı statüsünde olan birine ait olduğu düşünülmektedir. Genel olarak Keltlere ait olduğu düşünülen mezarlardan kalan materyaller Yunan ve Romalı yazarların betimledikleri Kelt imgesiyle örtüşmektedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki La Tène kültürü ögesi olarak tanımlanan materyallerin bulundukları herkes ve her coğrafya Kelt veya Keltlerin yaşadığı bölge olarak

²³ Fernández-Götz, M., The rise of urbanism in Early Europe: A Dialogue-Part 2: Response, KLEOS, Amsterdam Bulletin of Ancient Studies and Archaeology 01, 2015, s. 77.

²⁴ Wells, P., Images, Ornament, and Cognition in Early La Tène Europe: A New Style for Changing World, ed.: Fernández-Götz, M. & Krause, D., **Eurasia at the Dawn of History: Urbanization and Social Change**, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 386.

²⁵ J. N. G. & Ritchie, W. F., The Army, Weapons and Fighting, ed.: Aldhouse-Green, M., **The Celtic World**, Routledge, New York, 1995, s. 43.

adlandırılmamalıdır. Çünkü La Tène maddi kültürünü kullanıp Kelt olmayan gruplar da vardır; Keltiberialılar bu tanımlamaya örnek olarak gösterilebilmektedir.

Geleneksel olarak Orta Avrupa'dan diğer coğrafyalara yayıldığı düşünülen ve Kelt olarak adlandırılan toplulukların, yayılma alanlarının belirlenmesi ve keskin olmamakla birlikte sınırlarının çizilmesi önemlidir. Yunanlar ve Romalılar tarafından genel olarak *Keltoi*²⁶, *Galli*²⁷, *Gallograecia*²⁸, *Celtae*²⁹ sözcükleri ile tanımlanan Keltler, antik yazarların da belirttiği gibi Alp Dağları'nın kuzeyinde kalan “barbar” topluluklar için kullanılmaktaydı.³⁰ Klasik kaynaklara bakıldığında Keltlere dair yapılan ilk atfın MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlendiğini görmekteyiz.³¹ Yunan kolonisi Massalia'nın *periplousuna* ait olduğu düşünülen ve MS 4. yüzyılda *proconsul* Rufus Festus Avienus tarafından derlenmiş eser *Ora Maritima*'da Hercules Sütunlarından Massalia'ya kadar olan kıyı şeridi ve Akdeniz kıyıları anlatılmaktadır.³² Bu anlatıda Keltlerin İspanya'nın kuzeyindeki Ophiussa'ya³³ ve Sardinia'ya geçtiklerinden bahsedilmektedir.³⁴

Herodotos Keltlerden yalnızca iki defa bahsetmektedir ve onları Hercules Sütunlarının ötesinde; Avrupa'nın en batısında yaşayan Cynesii ile sınır olarak konumlandırmaktadır.³⁵ Herodotos'la birlikte “*Κελτοί*” sözcüğünü kullanan ilk kişi tarihçi ve coğrafyacı Miletos'lu Hekataios'tur. Narbo yerleşim yerinin Keltlere ait

²⁶ Hdt. 2.33.

²⁷ Strab. 13.4.; 4.1.; Polyb. 21.6.

²⁸ Strab. 12.5.; Suet. *Calig.* 29; Caes. *B Gall.* 3,4,5; Liv. 38,12.

²⁹ Liv. 5.34.; Ath. 5. 36.

³⁰ Harita 2.

³¹ Rankin, D., *Celts and the Classical World*, Routledge, 1987, s. 2.

³² Cunliffe, B., *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, Walker & Company, New York, 2002, s. 38.

³³ Günümüz Portekiz.

³⁴ Ellis, P. B., *A Brief History of The Celts*, Robinson, London, 2003, s. 1-2; Herodotos'un anlattığına göre MÖ 630'da Samos'tan gelen Colaeus adlı bir tüccarın gelgit ve rüzgarların etkisiyle günümüz İspanya'sının Guadalquivir Nehri olan Tartessus'ta bir karaya çıkınca, bölgenin zengin gümüş madenlerini sömüren *Keltoi* kabilesini bulmuştur. Bu kabilenin kralı Arganthonios'tur; kelime Kelt gümüşü anlamına gelen “*arganto*” kelimesinden türemiştir. Bölgede Kelt şeflerine ait olduğu düşünülen tümülüslerin varlığı Kelt kültürü ve Tartessus kültürünün karışmış olduğu yorumlarının yapılmasına neden olmuştur. Bunun dışında Herodotos'un Keltler hakkında kültürel bağlamda bir açıklaması yoktur. Böylece ondan sonraki tarihçiler de Keltlerin güneybatı İberya ve Orta Avrupa'da yaşadığını kabul etmiş görünmektedirler.

³⁵ Hdt. 2. 33. 3.; “Ἰστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρήνης πόλιος ῥέει μέσσην σχίζων τὴν Εὐρώπην: οἱ δὲ Κελτοὶ εἰσὶ ἔξω Ἑρακλέων στηλέων, ὁμουμεύουσι δὲ Κυνησίοισι, οἱ ἔσχατοι πρὸς δυσμέων οἰκεῖν τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ κατοικημένων...”; Sims-Williams, P., The location of the Celts according to Hecataeus, Herodotus, and other Greek writers, in: *Etudes Celtiques*, vol. 42, 2016, s. 13.

olduğunu bilen yazarın Gallia'nın güneyindeki Kelt varlığından haberdar olduğu söylenebilir.³⁶ Hekataios, günümüzde konumu netleştirilememiş ancak Avusturya'da olduğu tahmin edilen Nyrax'ın bir Kelt şehri olduğunu söylemektedir.³⁷ Görünüşe göre Hekataios Kelt tanımını Keltçe konuşan topluluklar üzerinden yapmaktadır. Ancak B. Cunliffe, o dönemde insanların yakın ve uzak komşularıyla iletişim için tek bir dilden daha fazla dilde konuşmuş olabileceğini düşünmektedir.³⁸ Dolayısıyla daha sonra da değinileceği üzere göçlerle birlikte Kelt coğrafyası ve sınırları genişleyecek, bu nedenle de farklı birçok bölgede Kelt yerleşimlerine rastlanacaktır.

Keltlerle ilgili daha detaylı bilgi veren Yunan yazarlar Polybius, Sicilyalı Diodoros ve Strabon'dur. Muhtemelen Poseidonos'un kayıp eserinden faydalanmışlardır.³⁹ Polybius'un rehine olarak Roma'ya getirildikten sonra Scipio Aemilianus ile dostluğu sayesinde MÖ 2. yüzyılda siyasete karıştığı bilinmektedir. Eserinde Roma'nın Akdeniz'deki gücünün doruğa ulaştığı yılları anlatırken, Keltlerin Etrüsklerle komşu olduğunu ve Romalıların İtalya'da yaşayan Keltlerle yapılan birçok savaşı kazandığını anlatmaktadır. Hatta Samnitler ve Keltlerle yapılan savaşlar, Romalıların savaş sanatında onları ustalaştırdığından bahsetmektedir.⁴⁰

MÖ 4. yüzyılda çeşitli Kelt gruplarının Akdeniz'in siyasi ve askeri meselelerine karışmalarıyla birlikte Yunanlar ve Romalılar, Keltler hakkında daha

³⁶ Freeman, P., **The Earliest Greek Sources on the Celts**, *Etudes Celtiques*, vol. 32, 1996, s. 14.; Karl, R., **The Celts in Antiquity: Crossing the Divide Between Ancient History and Archaeology**, Revista Brasileira de Historia. Sao Paulo, V. 40, No. 84, 2020, s. 168.; Hekataios'un *Periegesis* eseri, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki bir yolculuğu anlatan rehber olarak görülmektedir. *Periegesis*'ten yalnızca 300 kadar parça kalsa da Byzantionlu Stephanos'un *Ethnika* eserinde yaptığı atıflar sayesinde, Hekataios'un Kelt şehirleriyle ilgili anlatılarına ulaşabilmekteyiz.

³⁷ Rankin, D., **A.g.e.**, s. 8.; Rankin, D., *The Celts Through Classical Eyes*, ed.: Green, M. J., **The Celtic World**, Routledge, 1995, s. 23.; Sims-Williams, P., **The location of the Celts according to Hecataeus, Herodotus, and other Greek writers**, *Etudes Celtiques*, Vol. 42, 2016, s. 9: Hekataios'un Nyrax'tan bir Kelt şehri olarak bahsetmesi kesin olarak açıklanabilecek bir durum değildir.

³⁸ Cunliffe, B., **The Ancient Celts**, Second Edition, Oxford University Press, 2018, s. 53; Keltçenin dış etkileşimleri kolaylaştırmak için "*lingua franca*" yani ortak bir dil olarak kullanılmış olabileceği görüşü mevcuttur. Kelt görünümlü yer isimlerinin Antik Çağ'da örnekleri konusunda Atlantik'in batısında ve Gallia'da doğunun herhangi bir yerine göre daha yoğun bir şekilde görülmektedir.

³⁹ Poseidonos'un eseri Keltler hakkında etnografik bilgiler vermektedir. Keltlerin cesaretlerinden ve yabancılara karşı olumlu tutumlarından bahsetmektedir. Savaşmaya olan tutkularını bir kenara bırakarak basit insanlar olduklarını dile getirmektedir. Poseidonos'un bu tutumu Stoacı kimliği ile birlikte düşünülmelidir. Ayrıca Massalia'yı ziyaret etmiştir ve bu nedenle Gallia'nın güney doğusu hakkında bilgi sahibidir. Eserinde verdiği bilgiler Rhone bölgesindeki arkeolojik keşiflerle uyumludur. Detaylı bilgi için bkz: Nash, D., **Reconstructing Poseidonios' Celtic Ethnography: Some Considerations**, Society for the Promotion of Roman Studies, Britannia, Vol. 7, 1976, s. 111-126.

⁴⁰ Polyb. 2. 16. 17.

detaylı bilgi sahibi olmaya başlamışlardır. “Kelt” kelimesinin anlamının Antik Çağ’da belirli bir tanımının ve kimleri nitelediğinin kesin bir tanımı olmamasıyla birlikte Yunanca “κελ” kökünden “yükseltme” ve “övme” anlamına gelen bir sözcük olabileceği düşünülmektedir.⁴¹ Romalı general Gaius Iulius Caesar da Gallia topraklarındaki Kelt topluluklarından bahsederken, Keltlerin kendilerini *Celtae* olarak adlandırdığını; Romalıların ise onlara *Galli* dediğini söylemektedir.⁴² Roma’nın Keltler tarafından istila edilmesinden Gaius Iulius Caesar’a kadar olan dönemde, Kelt dilini konuşan ve Kelt kültürünü taşıyan herkes *Galli* şeklinde isimlendirilmiştir.

Keltler ile ilgili yazılı verilerin neredeyse tümünü Yunanlar ve Romalılar aracılığıyla edinmekteyiz. Keltlerin arkalarında yazılı bir eser bırakmamaları, onlara olan bakışımızın Yunanlar ve Romalılar aracılığıyla şekillenmesine neden olmaktadır. Doğal olarak Kelt coğrafyasının, sınırlarının ve kimliğinin tanımı Yunanlar ve Romalıların anlatılarıyla bir perspektif çizmekle birlikte; Arkeoloji, Filoloji ve Epigrafi gibi interdisipliner yaklaşımlarla da desteklenmektedir. Keltlerin orijinal kimliğini bulmaya çalışmak, genel olarak bütün bilim insanlarının ilk uğraşlarından biri olmuştur ancak yeni çalışmalarla birlikte bir orijinal kimlik tespitinde bulunmak artık gerekli görülmemektedir. Çünkü köken mevzusu Keltlerle alakalı daha farklı hususları konuşmak yerine bizi sonu belirsiz bir döngüye sokmaktadır. Neticede “*Keltlerin kökenleri sorunu Keltlerin kim olduğunu düşündüğümüze bağlıdır.*”⁴³

1.2. Hellenistik Dönem’de Kelt Göçleri

Keltler, ana yurtları olarak kabul edilen Orta Avrupa’da sabit kalmamışlardır. MÖ 3. yüzyıldan itibaren Orta Avrupa’dan Makedonya Thrakia ve Yunanistan’a doğru üç koldan ilerlemişlerdir.⁴⁴ MÖ 279’da Makedonya’ya giren Kelt grubunun saldırıları sonucunda Makedonya kralı Ptolemaios Keraunos ölmüştür.⁴⁵ Brennos ve Akikhorios’un liderlik ettiği diğer Kelt grubu, Makedonya’dan sonra Yunanistan’a ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Keltlerin kendi yurtlarından çıkarak başka coğrafyalara

⁴¹ Rankin, D., **A.g.e.**, s. 1-2.

⁴² Caes. *BGall.* 1.1.: “Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur.”

⁴³ Karl, R., “*A. g. m.*”, s. 42.

⁴⁴ Harita 4.

⁴⁵ Makedonia tarafından fillerin de kullanıldığı bu karşılaşmada, Keltler Makedonia birliklerini alt etmeyi başarmışlardır.

göç etmesi Balkanların ve Küçük Asya'nın siyasi yapısını değiştirmesi açısından uzun vadede önemli bir olaydır. Hellenistik krallar başta olmak üzere, çeşitli Yunan şehirlerinin yardımlarıyla birlikte hızla gerçekleşen Kelt akınlarına karşı bir birlik oluşturma refleksi göstermişlerdir.⁴⁶ Neticede Keltlerin bu birlik karşısında ağır kayıp verdikleri görülmektedir. Yunanların Keltlere karşı birliği işe yaramıştır ancak Keltlerin akınları devam etmiştir.

Hellenistik Dönem'de birçok Kelt grubunun Yunanların ordularında paralı asker olarak görev yaptığı bilinmektedir. Örneğin Lysimakheia yakınlarında Antigonos Gonatas ile çarpışmalarının sonucu kötü bitse de Bithynia kralının ölmesi sonucunda yaşanan iç savaşta paralı asker olarak görev yapmışlardır. Thrakia'ya ilerleyen ve Antigonos Gonatas ile çarpılan bu son grup, belki de Küçük Asya'nın siyasi ortamını en çok değiştirecek birliklerden birini oluşturmuştur. Bithynia'daki taht kavgasındaki taraflardan biri olan Nikomedes, Thrakia üzerinden Küçük Asya'ya doğru hareket eden Kelt grubunu, kardeşi Zipotes ile aralarındaki mücadelede paralı asker olarak kullanmak üzere anlaşma sağlamıştır. Keltlerin askeri güçlerinden faydalanmanın karşılığı olarak da onları Küçük Asya'ya geçirmeyi kabul etmiştir. Böylece MÖ 278 yılında Nikomedes çok sayıda Kelt grubunu Küçük Asya'ya geçirmiştir ve kendisi de taht mücadelesini kazanarak Nikomedeia kentini kurmuştur.⁴⁷

MÖ 269-68 yılında, Seleukos kralı Antiokhos'un "soter" yani "kurtarıcı" unvanını almasıyla ve zaferiyle sonuçlanan savaş sonrasında Keltlerin kesin yenilgileri söz konusudur. Bu savaştan sonra Keltlerin uzun bir süre Küçük Asya'da dolaşmaya devam ettikleri aktarılmaktadır.⁴⁸ Yerel krallıklara para için baskı yapmaya devam

⁴⁶ Antigonos Gonatas ve I. Antiokhos'un ordusuna Boiotia, Phokis, Aitolia, Atina, Lokris, Megara gibi Yunan şehirleri Kelt akınlarına karşı birleşmişlerdir.

⁴⁷ Arslan, M., "Galatların Byzantion Kuşatması", *Aktüel Arkeoloji* 37, 2014, s. 75.; Liv. 38. 16. 8: Luturios liderliğindeki Keltler bir süre sonra Nikomedes'in hizmetine geçmişlerdir.

⁴⁸ Pontos Kralı Ariobarzanes'in MÖ 255 yılında ölmesinden sonra oğlu II. Mithridates tahta çıkmıştır. Keltlerin bu sırada Pontos topraklarına akınlarda bulunduğu ve Amisos'a kadar geldikleri bilinmektedir. Herakleia (Pontike) kentinin Amisos'a hububat yardımıyla bulunması sonucunda Keltler Herakleia'ya saldırmışlardır ve saldırının yüklü bir miktar para ödenmesiyle durdurulduğu bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Mitchell, S., **Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor**. Volume I, The Celts and The Impact of Roman Rule, Clarendon Press, 1995.

⁴⁸ Bridgman, T. P., **Keltoi, Galatai, Galli: Were They All One People?**, Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium, Vol. 24/25 (2004/2005), s. 157; Galatia'nın "cesur savaşçı/ savaşçı" anlamına gelen

etmekle birlikte MÖ 250 civarında Pontus'a geçtikleri bilinmektedir. Sonrasında Phrygia'ya yerleştikleri veya Nikomedes'e olan yardımları sonucunda bu bölgenin kendilerine verildiği ve neticede *Galatia* şeklinde isimlendirilerek, Keltlerin bölgede tamamen kalıcı halklardan biri haline geldiği düşünülmektedir.⁴⁹

1.2.1. Anadolu'ya Yerleşen Keltler

Keltler, Asia Minor topraklarında kendilerine verilen Phrygia topraklarında hayatlarını sürmeye başlamışlardır ve buraya kalıcı olarak yerleşmişlerdir. Bölgenin adı da bu nedenle Galatia/Galatya olarak anılmaya başlanmıştır. Romalı yazarlar burada yaşayan Keltleri "*Gallograeci*" olarak tanımlamışlardır.⁵⁰ Bu tanımlama artık Galat olarak da anacağımız Keltlerin bölgede uzun yıllar yaşaması sonucunda bölge halkı Yunanlarla kaynaşarak Hellenistik kültürü benimsemeye başlamasının kanıtlarından biri olarak da yorumlanabilir.

Edebi kaynaklar bölgeye Trokmi, Tectosages ve Tolostobogoi olmak üzere bölgeye üç Kelt kabilesinin yerleştiğini söylemektedir.⁵¹ Trokmi kabilesi Kappadokia ve Pontos'a; Tectosages kabilesi Ankyra'ya; Tolostobogii kabilesi de Bithynia ve Dağlık Phrygia (Epiktetos) ile sınır olan alanda yaşamaya başlamışlardır. Keltlerin zamanla bölgedeki en güçlü askeri kuvvetlerin başında gelmeye başladıkları bir gerçektir.⁵² Bölgeye yerleştikleri bahsedilen üç Kelt grubu birleşik bir *gens* olarak tanımlanmamalıdır; başlarında bulunan liderleri ile ayrı ayrı kabile kimliklerinden söz

Keltçe "*galos*" kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Bu nedenle "*Galatia*" isimlendirmesi bölgedeki insanların adı olarak düşünülmemelidir, sadece bölgede yaşayan Keltleri temsil eden bir isimdir.

⁴⁹ Kaya, M. A., "Batı Anadolu'da Galat Terörü", Tepekule Tarih-Yerel Tarih Araştırmaları Dergisi 2, s. 83.; Iustinus'un *Historiarum Philippicarum et Totius Mundi Originum* eserinde ve MS 6. Yüzyılda yaşamış olan Stephanos Byzantinos'un *Ethnikon* eserindeki *Ankyra* maddesinde Nikomedes'e yardım eden Galatların bölgeye ne zaman yerleştirildiğinin cevabı MÖ 279-7 tarihleri olarak verilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Gürgen, İ., "Galatların Anadolu'ya Geçiş Süreci ve Bithynia ile İlişkileri", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3), s. 241.

⁵⁰ Liv. 37. 38-40.; 38. 17-45-46.

⁵¹ Strab. 12. 5. 1.: "πρὸς νότον τοῖνυν εἰσὶ τοῖς Παφλαγόσι Γαλάται: τούτων δ' ἔστιν ἔθνη τρία, δύο μὲν τῶν ἡγεμόνων ἐπώνυμα, Τροκμοὶ καὶ Τολιστοβόγιοι, τὸ τρίτον δ' ἀπὸ τοῦ ἐν Κελτικῇ ἔθνους Τεκτόσαγες."; Liv. 38. 16: "Postremo cum tres essent gentes, Tolostobogii, Trocmi, Tectosages, in tris partis, qua cuique popularum suorum vectigalis Assia esset, diviserunt. Trocmi Hellesponti ora data; Tolostobogii Aeolida atque Ioniam, Tectosages mediterranea Asiae sortiti sunt."

⁵² Coşkun, A., *Intercultural anthroponomy in Hellenistic and Roman Galatia*, *GEPHYRA*, 9, 2012, s. 52.

edilmelidir.⁵³ Ancak bu onların birbirinden bağımsız olduğu anlamına da gelmemelidir. Siyasi olarak bir birlik oluşturmaları da gelenekleri ve dilleri hala ortakır.⁵⁴

Küçük Asya'ya yerleşmelerinden itibaren Hellenistik Krallıkların himayesi altında paralı asker olarak görev yapmaya devam eden Keltlerin, MÖ 240/239 yıllarında II. Antiokhos Hieraks ve II. Mithridates'in Seleukos II. Kallinikos'a karşı yaptığı savaşta paralı asker olarak II. Antiokhos Hieraks'ın yanında yer aldıkları bilinmektedir.⁵⁵ Neticede Ankyra yakınlarında yapılan savaşta yardımcıları sayesinde Seleukos kralı yenilgiye uğratılmıştır. Paralı asker olarak görev aldıkları her savaştan neredeyse zaferle çıkmaları, Galatyalıların yerel krallardan isteklerinin artmasına neden olmuştur. Ancak II. Antiokhos Hieraks'ın da bunu karşılayamadığı bilinmektedir.⁵⁶

Galatyalılara verilen bu toprak konum olarak değerlendirildiğinde Nikomedes ve I. Antiokhos'un krallıkları arasında yer aldığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bir tampon bölge olarak görev yapması söz konusu olabilir. İlerleyen süreçte Galatia topraklarının ve halkının da bu işlevde kullanıldığından söz edebiliriz.

Keltlerin bölgeye kalıcı olarak yerleşmeleriyle birlikte Pergamon Krallığı'yla coğrafi olarak daha da yakın konuma geldiği söylenebilir. I. Eumenes Dönemi'nde Keltlere vergi verilmeye devam edilmiştir. MÖ 241 yılında I. Eumenes'in ölmesi ile birlikte yerine geçen kral I. Attalos Galatlara vergi vermeyi kabul etmemiştir.⁵⁷ Bu durum Galatlar ve Pergamonlular arasındaki barış ortamının sona ermesine neden olmuştur. Seleukos kralı I. Antiokhos Hieraks'ın da yardımı ile birlikte Pergamon

⁵³ Strobel, K., "The Galatians in the Roman Empire: historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor", **Ethnic Constructs in Antiquity**, Ed.: Derks, T., & Roymans, N., Amsterdam University Press, 2009, s. 124.

⁵⁴ Galatia'da Yunanca'nın kullanımı devam etmiştir ancak Kelt dili bölgedeki birleştirici güç işlevi görmüştür.

⁵⁵ Heinen, H., *The Syrian- Egyptian Wars and The New Kingdoms of Asia Minor*, Ed.: Walbank, F. W. & Astin, A. E. & Frederiksen, M. W. & Ogilvie, R. M., *Ancient History, Second Edition, Volume VII, Part I, The Hellenistic World*, Cambridge University Press, 2008, s. 429.

⁵⁶ Arslan, M., **Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, s. 78-79.

⁵⁷ Liv. 38. 16. 14.: "...ut Syriae quoque ad postremum reges stipendium dare non abnuerant. Primus Asiam incolentium abnuit Attalus, pater regis Eumenis..."

topraklarına ilerleyen Kelt grubu Tolistobogii ile I. Attalos'un ordusu Kaikos Irmağı yakınlarında karşı karşıya gelmiştir ve yapılan savaşta Galatların ağır kayıplar verdiği bilinmektedir.⁵⁸ Tektosages grubunun da savaşa dahil olmasıyla birlikte, Pergamon'un güneyinde yer alan savaş I. Attalos kazanmıştır.

MÖ 188'de imzalanan Apameia Antlaşması bazı Hellenistik Krallıkların toprak kaybetmesi gibi sonuçlara neden olduğundan bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilir. Bithynia Kralı I. Prusias ve Keltlerin başında bulunan Ortiagon da ortaya çıkan bu yeni durumdan ötürü Phrygia Epiktetos'unu tekrardan kendi topraklarına katmak için Pergamon kralı II. Eumenes'e savaş açmışlardır.⁵⁹ Yazıtlarda da görüleceği üzere Keltler bu defa paralı asker olarak nitelendirilmemiş, müttefik olarak nitelendirilmiştir.⁶⁰ Pergamon Krallığı Keltlere karşı kazandığı bu savaştan sonra, "Pergamon Zeus Sunağı" ile birlikte zaferlerini mimari olarak sembolleştirilmişlerdir.⁶¹

Anadolu'daki Hellenistik Krallıkların birbirleriyle yaptıkları savaşlarda asker olarak ordularında bulundurdıkları ve onların fiziki gücünden faydalandıkları Galatların, antik yazarlar tarafından "terror" ile eş tutulmaları ve işgalci olarak görülmeleri bir tezat oluşturmaktadır.⁶² Çünkü aralarında geçen savaşlar o kadar da büyük savaşlar değildir; mimaride ve edebi eserlerde abartılmıştır. Yerleştikleri alan

⁵⁸ Strab. 18. 41. 6; Pomp. Trog. 27: "...item bellum in Asia adversus fratrem suum Antiochum Hieracem, quo bello Ancurae victus est a Gallis."

⁵⁹ Hansen, E. V., **Attalids of Pergamon**, Cornell University Press, Second Edition, 1972, s. 83.

⁶⁰ Arslan, M., **Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar**, s. 116.

⁶¹ Hellenistik Krallıklar ile Keltler arasında yapılan savaşlar çok büyük savaşlar değildir. Pers-Yunan Savaşları sonrasında Akropolis'e inşa edilen yapıların, bilhassa Parthenon'un betimlemelerinde de görülebileceği üzere Persleri betimleyen "barbar" imajı bu sefer Persleri değil; Keltleri betimlemek üzere kullanılmıştır. Edebiyatta da karşılığı olan "barbar" anlatısı, Pergamon Zeus Sunağında Keltlerin "sözde" barbarlığına ve yıkıcı akınlarına karşı, Hellenistik kralların zaferini ve başarılarını temsilen yürütülen bir inşa faaliyetiydi. Dolayısıyla Pergamon Krallığı'nın inşa ettirdiği sunak ve yapılan Galat heykelleri, tıpkı Yunanların Perslere karşı yaptığı mimari propagandanın bir ürünüydü ancak bu defa Keltlere karşı yapılıyordu. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Whitaker, R., **Art and Ideology: The Case of the Pergamon Gigantomachy**, Acta Classica, Vol. 48, 2005, s. 163-174; Smith, R. R. R., **Hellenistic Sculpture**, Thames & Hudson, London 1991.; Strootman, R., **Kings Against Celts. Deliverance From Barbarians as a Theme in Hellenistic Royal Propaganda**, ed.: Enenkel, K. A. E. & Preijffer Leonard, I., **The Manipulative Mode. Political Propaganda in Antiquity a Collection of Case Studies**, Brill, Leiden, 2005, s. 102-141.

⁶² Arslan, M., **The Impact of Galatians in Asia Minor (Lev. 35.)**, *OLBA Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi, Cilt VI*, 2002, s. 41.; Liv. 38.16.13: "tantusque terror eorum nominis erat, multitudinem etiam magna subole aucta, ut Syriae quoque ad postremum reges stipendium dare non abnuerant."

Bithynia Krallığı ve Seleukos'ların arasında kalan bölge olması sebebiyle iki Hellenistik Krallık arasında tampon bölge işlevi görmektedir. Dolayısıyla Hellenistik krallar birbirleriyle durmadan savaş halindeyken yaratılan “barbar” ve “işgalci” Galatyalı imajı, muhtemelen kendi aralarındaki iç savaşı örtmek içindir. Bu imaj daha sonra Romalı yazarlar tarafından da devam ettirilecek ve Kelt kimlikleri yok sayılarak “*yabancı bir toprağa ekildikleri için bozuk*”, “*melez bir ırk*” olarak tanımlanacaklardır.⁶³ Oysa Galatlar işgalci değildir, Hellenistik Krallıklar tarafından müttefik olarak kendilerinden faydalanılarak, Hellenistik Anadolu'daki çıkar çatışmalarında kullanılmışlardır.

Keltler kendi yurtlarını bırakarak göç ettikleri Küçük Asya topraklarında, Hellenistik Krallıklarla iş birlikleri doğrultusunda yaşamlarına devam ederken Roma ile çoğunlukla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Küçük Asya Bölgesi'ndeki Keltler “gerçek Kelt” kimliği altında tanımlanmamıştır. MÖ 190'da III. Antiokhos'un Seleukos Krallığı ve Pergamon Kralı II. Eumenes'in destek verdiği Roma Cumhuriyeti Devleti arasında yapılan Magnesia Savaşı sırasında, Galatların Seleukosların yanında yer alması Roma açısından bir sorun teşkil etmiştir.⁶⁴ MÖ 189 yılı *consulü* olan Gnaeus Manlius Vulso bu durumdan dolayı Galatia topraklarına bir nevi cezalandırma ve yağma seferi gerçekleştirmiştir.⁶⁵ Galatia askerlerinin III. Antiokhos'un ordusunun bir parçası olarak görülmesi ve II. Eumenes'in de o sırada Roma'da olması bu seferi

⁶³ Liv. 38.17.13.: “...est generosius, in sua quidquid sede gigintur; insitum alienae terrae in id, quo alitur, natura vertente se, degenerat.”

⁶⁴ Kaynaklarda II. Eumenes ile dost kalarak Romalılara karşı III. Antiokhos'a yardım etmeyi reddeden tek Galatyalının Eposagnatus adında bir Kelt şefi olduğu anlatılmaktadır: Liv. 38. 18. 1.: “Contione dimissa missisque ad Eposagnatum legatis, qui unus ex regulis et in Eumenis manserat amicitia et negaverat Antiocho adversus Romanos auxilia, castra movit.”

⁶⁵ Arslan, M., **Mithradates VI Eupator. Roma'nın Büyük Düşmanı**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 298: Gnaeus Manlius Vulso'nun komuta ettiği ordu Magnesia Savaşı'ndan yorgun çıkmış olan Lucius Cornelius Scipio Asiaticus'un ordusuydu ve bu sırada Seleukos'lar ile Roma arasında müzakereler devam etmekteydi. Bu sefer bir cezalandırma ve yağma seferi olmasının aksine muhtemelen Seleukos'lar ve Roma'lının anlaşarak düzenledikleri bir harekattı. Manlius Vulso'nun ordusunun ilerlediği güzergaha bakıldığında Seleukos topraklarından geçerek Galatia'ya ulaşması mümkündü ve muhtemelen bu konu *Senatus*'ta da gündeme gelmişti. Boşaltılan Seleukos kentlerinin *duces* aracılığıyla Romalılara yol göstericilik yapması ve Romalıların belirtilen kentleri yağmalaması iki taraf arasındaki anlaşmayı göstermektedir. Kentlerden elde edilen yağma Manlius Vulso'nun askerlerine ödenmesi için gerekli görülmüştür ve hareketin tamamlanmasıyla, müzakerelerin sona ermesi paralel ilerlemiştir. Detaylı bilgi için bkz: Grainger, John, D., **The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor**, Anatolian Studies, Vol. 45, 1995, s. 23- 42.

hızlandıran unsurlardandır.⁶⁶ Manlius Vulso'nun Ephesos'ta ordusuna yaptığı belirtilen konuşmadan MÖ 390 yılında Roma kentini Capitolium'a kadar kuşatan Keltlere gönderme yapılmıştır.⁶⁷ Roma ordusu ve Galatlar arasında olan bu çarpışma, iki kuvvetin ilk defa birebir çarpıştığı savaş olmaz özelliği taşıması açısından önemlidir.

Hellenistik Krallıkların içinde bulundukları gergin siyasi ortamla tanışan Roma bu ortamda gözlemci unsur olarak pozisyon almış ve Galatlarla bu gergin siyasi ortamda zaman zaman görüşmeler gerçekleştirmiştir. MÖ 168'de Pergamon Krallığı ve Galatların arasında yıllardır süregelen problemler devam ederken, Pergamon Krallığı Roma'yı arabulucu olarak çağırmıştır. MÖ 171 yılı *consulü* olan Publius Licinius Crassus'un öncülüğünde 167'de Synnada kentinde Galatlarla bir görüşmenin yapıldığı bilinmektedir.⁶⁸ Ancak barış görüşmeleri sonuçsuz kalmış, II. Eumenes tarafından Galatlar eski sınırlarına itilmiştir.⁶⁹

Küçük Asya'da Galatia ve Pergamon arasında gözlemci bir unsur olarak iki tarafla da görüşmeler gerçekleştiren Roma, yaptığı görüşmeler sonucunda Pergamon'un haksız olduğunu dile getirerek, Galatların *senatus* kararı ile MÖ 166'da bağımsız oldukları ilan etmiştir.⁷⁰ Böylece Galatların bağımsızlığının yalnızca Roma'nın himayesi altında olduğu ifade edilmiştir. Ancak Roma'nın sağlamaya çalıştığı sözde barış ortamı istediği gibi gitmemiştir ve MÖ 163'te Kappadokia Krallığı'na Galatlar tarafından sınır anlaşmazlığı nedeniyle bir saldırı düzenlenmiştir.

⁶⁶ Liv. 38. 12: "Laeti milites cum frequenti adsensu consulem audierunt, partem virium Antiochi fuisse Gallos credentes; rege superato nullum momentum in solis per se Gallorum capiis fore. Eumenes haud in tempore abesse -Romae tum erat- credere consul, gnarum locorum hominumque, et cuius interesset frangi Gallorum opes."

⁶⁷ Liv. 38. 17.: "Non legionibus eorum solum experti sumus, sed vir unus cum viro congregienco, T. Manlius, M. Valerius, quantum Galliam rabiem vinceret Romana virtus, docuerunt. Iam M. Manlius unus agmino scandentis in Capitolium detrusit Gallos."

⁶⁸ Synnada kenti bugün Afyonkarahisar'daki Şuhut ilçesidir.

⁶⁹ Liv. 35. 34. 11.: "Indutiis per hiemem factis et Galli domos abierant et rex in hiberna concesserat Pergamum gravius morbo aeger fuerat. Ver primum eos domo excivit iamque Synnada pervenerant et Eumenes ad Sardis undique exercitum contraxerat."; Diodorus 31.14.1.

⁷⁰ Liv. 34. 44. 21.; Polyb. 30. 30. 4-5.; Psoma, S., "War or Trade? Attic- Weight Tetradrachms from Second-Century BC Attalid Asia Minor in Seleukid Syria after the Peace of Apameia and their Historical Context, ed.: Thonemann, P., **Attalia Asia Minor. Money, International Relations and the State**, Oxford University Press, 2013, p. 281.; OGIS 299; 763.

Yine Roma'nın gözlemci olarak görüşmeler yapması sonucunda bu sefer Galatlar suçlu bulunmuştur.⁷¹

Pergamon kralı III. Attalos'un MÖ 133'teki ölümü, Küçük Asya'daki mevcut siyasi konumları değiştirecek bir milat olarak görülmektedir. Bunun nedeni Pergamon Krallığı topraklarının Roma'ya bırakılmış olmasıdır. Böylece Roma'nın zaten bir şekilde siyasi ve sosyal meselelerine dahil olduğu topraklarda artık resmi bir güç olarak var olmaya başladığı görülecektir. Provincia Asia'nın kurulması ile birlikte Galatia topraklarının Pontos kralı V. Mithradates'e verildiği bilinmektedir. Hellenistik Krallıkların yaptığı gibi Roma da Galatia topraklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanacaktır ve V. Mithradates'ten sonra Pontos kralı olan VI. Mithradates'in yaşının küçük olması bahanesiyle tekrardan Galatia topraklarının işgal edilerek Provincia Asia'ya bağlayacaktır.⁷² MÖ 88-89 yılları arasında yaşanan Roma'daki iç savaşın dış siyasete yansması büyük olmuştur. IV. Nikomedes'in Pontos Krallığı'na bir nevi Roma'nın kışkırtmasıyla MÖ 89'da saldırması ve VI. Mithradates'in bu savaştan zaferle çıkması üzerine Romalı elçi Aquillius'un infaz ettirmesi bu yansımaların başlangıcını oluşturmaktadır. Yapılan Mithradates Savaşları'nda paralı asker olarak görev yaptıkları bilinen Galatlar, iki tarafın ordusunda da yer almışlardır, en azından I. Mithradates Savaşı'nda iki taraftan birini destekledikleri söylenemez. Ancak VI. Mithradates'in Pergamon'a davet ettiği önde gelen Galatlardan olan Poredoriks'in planladığı suikasttan bir şekilde Mithradates'in haberi olmuştur ve yakalanmışlardır.⁷³ Pergamon'da yaşanan bu olay sonrasında Galatların Roma ile birlikte hareket etmeye başladıkları söylenebilmektedir.

1.2.1.1. Galatya Krallığı

Pompeius'un MÖ 64'te Pontos Krallığı'na son vermesi ile Galatia toprakları üzerinde de birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bölgede “*tetrarkhia*” olarak

⁷¹ Rankin, D., **A.g.e.**, s. 199.; Kelt gruplarından Trokmi'nin Kappadokia topraklarına olan saldırısı sonrasında Kappadokia kralı IV. Ariarathes'in Roma elçilerini ve senatörlerini rüşvet yoluyla kendi tarafına çektiği ifade edilmektedir, bkz: Polyb. 31. 13.

⁷² Sherwin-White, A. N., **Roman Foreign Policy in East, 168 B.C. to A. D. 1.**, London, 1984, s. 90.; *OGIS* 438.

⁷³ Arslan, M., **Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı**, s. 217-8; Plut. *De mul. vir.* 23.

adlandırılabilir yönetim düzeni iki Galatyalı kardeşe bırakılmıştır.⁷⁴ Strabon'un da anlattığına göre bölgedeki üç büyük Galat boyu dört *tetrarkhiya* bölünmüştür ve her *tetrarkhianın* bir *tetrarkhesi* vardır. Tolistobogii'nin başına Deiotaros; Trokmi'nin başına Brogitaros; Tektosages'in başına ise Kastor Tarkondarios ve Domnilaos/Domneklaos atanmıştır. Pompeius Deiotaros'un kral ilan edilmesini sağlamıştır ve ona toprak bağışlamıştır ancak benzer şekilde Brogitaros'a da toprak bağışlansa da onun kral ilan edilmesi söz konusu değildir. Sonraki dönemde onu kral olarak ilan edecek kişi Claudius Pulcher olacaktır ve kendisinin kral unvanıyla gösterildiği sikkeler ve yazıtlar da mevcuttur.⁷⁵ Pompeius'un yapmış olduğu tüm bu hamleler Galat beylerinin kral unvanı alarak ve Roma'nın müttefikleri olarak bölgedeki hayatlarına devam ettiğinin göstergesidir. Aynı zamanda bu yenilikler bize bölgede bir Galatya Krallığı'nın oluşmaya başladığını göstermektedir.

MÖ 48 yılında Pompeius ve Caesar'ın yapmış olduğu ve Caesar'ın üstün geldiği savaşta ismi geçen Tolistobogii ve Tektosages yöneticilerinin Pompeius'un müttefiki olarak bu savaşa katıldıkları bilinmektedir. Thessalia kentinde yapılan bu savaş neticesinde Tektosages yöneticilerinden Domnilaos'un öldüğü kaydedilmiştir.⁷⁶ Galatya Krallığı'nın kuruluşunu Pompeius zamanına tarihlendiren Eutropius'tur ancak özellikle Strabon'dan aldığımız bilgi neticesinde Galatya Krallığı'nın resmi olarak kuruluşunu Gaius Iulius Caesar'ın ölümünden sonrasına tarihlendirilmektedir.⁷⁷ Kurulan Galatya Krallığı'nın meşruiyeti Roma senatosunun onayını almadığı için bir süre gecikmiştir.

Roma Cumhuriyeti'nin son yıllarına doğru patlak veren iç savaşta Galatya Krallığı kral Deiotaros önderliğinde tarafsız kalmaya özen göstermiştir. Ancak kendilerinin Brutus'a zaman zaman askeri yardımda bulunduğu da bir gerçektir. Galatya Krallığı'nın yönetiminde Deiotaros varmış gibi görünse de kendisi çok yaşlı olduğu için onun yerine kararlar alan ve bir nevi baş danışmanı gibi görev yapan

⁷⁴ Strab. *Geog.* 12. 3. 1.

⁷⁵ Kaya, M. A., **Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 125-6.; *OGIS* IV, 1328; Wroth, W., *Greek Coins of Galatia, Cappadokia and Syria. A Catalogue of Greek Coins in British Museum*, London, 1964, xii.

⁷⁶ Stähelin, E, **Geschichte der kleinasiatischen Galater**, Leipzig, 1973, s. 91.

⁷⁷ Kaya, M. A., **Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi**, s. 139-140.; Strab. *Geog.* 12. 5. 1.

Amyntas'ın olduğunu görmekteyiz ki bunu da kendi inisiyatifıyla savaşta Antonius ve Octavianus'un tarafına geçmesiyle doğrulayabilmekteyiz. Ayrıca yine Philippi Savaşı'nın zaferi anısına bastırılan sikkelerde Antonius ve Octavianus'u görmekteyiz.⁷⁸

Galatya Krallığı Deiotaros öldükten sonra onun torunu olan Kastor'a bırakılmıştır ancak Kastor'un görev süresi ölümü neticesinde oldukça kısa olmuştur.⁷⁹ Hüküm sürdüğü kısa süre içerisinde Paphlagonia'nın bir kısmının Galatya Krallığı'na katıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Romalı general Marcus Antonius tarafından taç giydirilen ve bölgedeki toprakları bu sefer resmi olarak tanınan Galatya Krallığı, Kastor'un ölümü ile yeniden bir kırılmaya uğramıştır.

Kastor'dan sonra Galatya Krallığı'nın başına Amyntas geçmiştir. Amyntas'a Philippi Savaşı'nda Caesar'ın katillerine karşı yararlılık gösterdiği gerekçesiyle Antonius tarafından MÖ 40/39 yılında zaten kral unvanı verilmişti ve hatta kendisi Parthlara karşı bir tampon bölge olarak faaliyetlerine devam etmekle görevlendirilmişti. Amyntas'ın krallığının sınırları zamanla Akdeniz'e kadar genişlemiştir çünkü Lykaonia ve Side gibi bölgelerin Antonius tarafından kendisine verildiği bilinmektedir.⁸⁰ Strabon Amyntas'ın krallığının Lykaonia (Isauria bölgesi dahil), Kilikia Trakheia, Pisidia, Phrygia Pisidia'sı ve batıda Selge ile Sagalassos şehirlerini kapsadığını belirtmektedir.⁸¹ Kral Amyntas'ın bir Makedon ismi taşıması tartışma konusu olmuştur ve kendisinin aslında bir Pisidialı olduğu iddia edilmiştir. Şöyle ki Antiokheia ve Apollonaria arasındaki toprakların babasından ona kaldığı ileri sürülmüştür. Ankyralı senatörlerden biri olan C. Iulius Severus'un da soyağacının yazılı olduğu yazıtta Dyitalos ve Brigaros isimli iki Galat tetrarkhlerinin Amyntas isimli oğullarından söz edilmiştir.⁸² Galat kralı Amyntas'ın ömrünün bir kısmı

⁷⁸ Stähelin, E., **A.g.e.**, s. 97.

⁷⁹ Strab. *Geog.* 12. 3. 41.; Deiotaros'un Sinorigia olarak yeniden adlandırdığı ve yorumladığı, Crassus'un Parth seferine çıktığı sırada inşa edilen bir Kelt şehri olduğu tahmin edilmektedir. Detay için bkz: Coşkun, A., "War der Galaterkönig Deiotaros ein Städtegründer? Neue Vorschläge zu einigen kleinasiatischen Toponymen auf Sin-/Syn-", *Gephyra*, c. 10, s. 152.

⁸⁰ Özsaıt, M., **Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Pisidia Tarihi**, İstanbul, 1985, s. 80-81.

⁸¹ Meadows, A. R., "Amyntas, Side, and the Pamphylian Plain", *Agoronomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll*, pp. 000-000, 2006, The American Numismatic Society, s. 2.

⁸² Erol, A., "Burdur Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Amyntas Sikkeleri", *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Medirerranean World, Studies in memory of Celemens E. Bosch and Sabahat Atan and in honour of Nezahat Baydur*, İstanbul, 2009, s. 148.; Mitchell, S., Amyntas in Pisidien. Der

Lykaonia ve Isauria'nın dağlık bölgelerindeki zapt edilmesi zor yerli halkla savaşıarak geçmiştir. Bu doğrultuda Isauria'nın tiranı Antipatros ile yaptığı savaşlar sonucunda Derbe'yi ele geçirmiş ve burada inşaatı tamamlanamayacak bir saray yaptırmıştır.⁸³

Amyntas adına Side'de sikke bastırıldığı bilinmektedir ve bu sikke darbı kral kenti ele geçirince durmuştur. Kendisi adına bastırılan bir altın sikke yoktur ancak gümüş Amyntas tetradrahmleri dikkat çekicidir. Side sikkelerinde görülen klasik nar sembolünün yerini ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΜΥΝΤΟΥ lejandı almıştır ve arka yüzde de Nike elinde uçları püsküllü bir krali diademin bağlandığı kını içinde bir kılıçla betimlenmiştir. Meadows bu sikkelerin askeri ödemeler için bastırıldığını iddia etmektedir.⁸⁴

Beyşehir Gölü ve Suğla Gölü arasında yaşayan, Homonod olarak adlandırılan kavim tarafından öldürülen Amyntas, Galatya Krallığı'nın son kralıdır. Roma'nın ilk imparatoru Augustus tarafından bir nevi bölgenin güvenliğini sağlaması için görevlendirilen Amyntas, bu görevi tam olarak neticelendiremediği gibi zamanla bölgedeki huzursuzluk da artarak varlığını sürdürmüştür. MÖ 25 yılında Roma İmparatoru Augustus bahsi geçen bu huzursuzluk ortamını öne sürerek Galatya Krallığını ilhak etmiştir ve burayı bir Roma eyaleti yani *provinciası* haline getirmiştir.⁸⁵

letzte Krieg der Galater, *Forschungen in Galaten. Asia Minor Studien* 12, E. Schwertheim (ed.), 1994, s. 99.

⁸³ Özşait, M., **A.g.e.**, s. 83.; Strab. *Geog.* 12. 6. 3.

⁸⁴ Erol, A., "Galatia Krallığı. Kral Amyntas ve Sikkeleri", *Toplumsal Tarih Dergisi* 185, Mayıs 2009, s. 82.

⁸⁵ Mitchell, S., **Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, I. Cilt**, Clarendon Press, 1993, s. 41.; Galatia Krallığı'nın neden ilhak edildiğine dair çeşitli teoriler bulunmaktadır. Kral Amyntas'ın haleflerinin yaş olarak uygun olmaması ve bu nedenle krallık topraklarını Roma'ya bırakması genel görüşlerden biridir. Ancak siyasi, sosyal ve ekonomik olarak, krallığın ilhak edilmesini anlamlandıracak farklı sebepler de bulunmaktadır. Actium Savaşı'nda Galatia Krallığı'nın Marcus Antonius'a olan tutumu, sonrasında muhtemelen Augustus için bir güvensizlik durumu teşkil etmiş olmalıdır. Roma'nın uzun yıllar hem kendi içinde hem de diğer coğrafyalarda sürdürdüğü askeri faaliyetler, ekonomik olarak belirli bir gelirin elde edilmesini gerektirmekteydi. Dolayısıyla Augustus'un savaşlar son bulduğunda emekli lejyonerleri yerleştireceği araziler bulunması gerekiyordu. Galatia Krallığı da hem bulunduğu konum itibarıyla hem de ekonomik açıdan Roma'nın gelirlerine fayda sağlayabilecek olduğundan vassal krallık statüsünde bırakılmaktansa ilhak edilmiş olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz: Bennett, J., **The Annexation of Galatia Reviewed**, *ADALYA* 22, 2019, s. 223-257.

1.2.1.2. Provincia Galatia

Paphlagonia'nın güneyinde, Pamphylia'nın kuzeyinde ve Asia Eyaleti'nin doğusunda yer alan Galatia toprakları, Roma imparatoru Augustus'un eyalet düzenlemesi ile birlikte Phrygia Paroreia, Pisidia, Lykaonia ve Side ile birlikte Kilikia Thrakeia ve Isauria gibi bölgeleri kapsamaktadır.⁸⁶ Galatlar haricinde Yunanlar ve yerel Anadolu halkları da yeni kurulan eyaletin sakinleri içinde yer almaktadırlar.

Bulunduğu konum itibariyle Pontos Bölgesi'ne ve Kappadokia'ya giden ticaret ve ulaşım yolları üzerinde konumlanan Ancyra, Tavium ve Pessinus gibi Provincia Galatia kentleri, Roma hakimiyeti öncesinde olduğu gibi ekonomik gelir kaynağı olma özelliklerini sürdürmüşlerdir.⁸⁷ Eyaletin diğer geçim kaynakları tarım, hayvancılık ve bitki yetiştiriciliğidir.⁸⁸ Galatia Bölgesi'nin tarımsal açıdan verimliliği ayrı bir tartışma konusudur. Şöyle ki hem kalelerin konumundan hem de merkezileştirilen bölgelerden anlaşılmaktadır ki, Galatlar tarımla yakından ilgilenmişlerdir. Bilhassa Phrygia Paroreia, özellikle de Sultan Dağı'nın güneybatı ve kuzeydoğu kısımlarındaki su kaynakları nedeniyle tarımsal bir verimlilik sağlamıştır. Ayrıca bitki yetiştiriciliğinin ve haşhaş üretiminin de yapıldığı bilinmektedir.⁸⁹

Provincia Galatia'ya imparator Augustus tarafından atanan ilk vali Marcus Lollius'tur, MÖ 22'ye kadar görevde kalmıştır.⁹⁰ Roma İmparatorluğu'nun bölgede

⁸⁶ Magie, D., **Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 453-454. Strab. 12. 5. 1.: “πάλαι μὲν οὖν ἦν τοιαύτη τις ἡ διάταξις, καθ’ ἣμας δὲ εἰς τρεῖς, εἴτ’ εἰς δύο ἡγεμόνας, εἴτα εἰς ἓνα ἦκεν ἡ δυναστεία, εἰς Δηϊόταρον, εἴτα ἐκεῖνον διεδέξατο Ἀμύντας· νῦν δ’ ἔχουσι Ῥωμαῖοι καὶ ταύτην καὶ τὴν ὑπὸ τῷ Ἀμύντῃ γενομένην πᾶσαν εἰς μίαν συναγαγόντες ἐπαρχίαν.”

⁸⁷ Galatlar bölgeye yerleştikten sonra ticari üretim faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Örneğin uzun bir dönem siyah boyalı vazoların üretimleri ve ithalatı sürdürülmüştür. Ticareti yapılan vazoların bir dönem sonra görülmemesi Pergamon Krallığı ile yaşadıkları çatışmaların bir sonucu olarak yorumlanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Winter, F., **Late Classical and Hellenistic Pottery from Gordion: the Imported Black- Glazed Wares**, (phD thesis), University of Pennsylvania, 1984.

⁸⁸ Darbyshire, G., Mitchell, S., Vardar, L., The Galatian Settlement in Asia Minor, *Anatolian Studies*, Vol. 50, 2000, s. 94.

⁸⁹ Mitchell, S., **Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, I. Cilt**, Clarendon Press, 1993, s. 145.; Bölgedeki Tuz Gölü de hem tarımsal amaçlar için hem de tıbbi amaçlar için kullanılmıştır.

⁹⁰ Ramsay, W. M., “Studies in the Roman Provincia Galatia”, *The Journal of Roman Studies*, 12, 1922, s. 157; Magie, D., **Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 459.; Provincia Galatia'nın diğer yöneticileri için bkz: Sherk, R. K., A Chronology of the Governors of Galatia: A. D. 112- 285, *The American Journal of Philology*, Vol. 100, No. 1, Tekmhpion. A Special Issue in Honor of James Henry Oliver, 1979, s. 166- 175.; Augustus ve Tiberius Dönemi'ndeki Galatia Eyaleti valilerinin listesine dair

yönetimsel faaliyet göstermesiyle birlikte, imparatorluk kültü kurulmuştur. Ancyra, Pessinus ve Tavium kentlerinin isimlerine Augustus'a olan sadakatlerinin bir simgesi olarak "Sebaste" unvanı eklenmiştir. Yine Augustus Dönemi'nde Galatia'da yapılan değişikliklerden biri Galatya Koinon'unun yani meclisinin kurulmasıdır.⁹¹ Kendi paralarını basan Galatya Koinon'u aynı zamanda imparator kültürünün idaresinden de sorumlu tutulmuştur. Koinon üyesi olan rahipler muhtemelen yılda en az bir defa imparatorun doğum günü olan 23 Eylül'de Ankyra'da toplanıyorlardı. Ayrıca dört yılda bir düzenlenen oyun, şenlik, dinsel bayramlar vb. organizasyonları da organize ediyorlardı. Koinon'un üst yönetiminin en genç üyesi Galatharkhes unvanını alıyordu ve ondan sonra sırasıyla Hieraphontes, Sebastaphontes, Arkiereos rütbeleri geliyordu ve son rütbe Koinon'un başrahibiydi.⁹²

Galatia *tethrarkı* Deiotarus'un MÖ 47'deki Zela Muharebesi'nde Caesar'a yardımcı asker sağlamasının anısına, bölgede Legio XXII Deiotariana'nın kurulduğu bilinmektedir. Kısa süre sonra Mısır'a gönderilen bu birlik, muhtemelen eyaletin yeni sakinleri ve emektar Roma askerlerinden teşkil edilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun koloni kurma faaliyetleri bağlamında Phrygia sınırındaki Germa'da Colonia Iulia Augusta Felix Germenorum kurulmuştur.⁹³

Provincia Galatia'nın kuruluşunda çizilen sınırlar zamanla yeni bölgelerin ve kentlerin dahil edilmesiyle daha geniş sınırlara ulaşmıştır. Bu bağlamda MÖ 6-5 yılında Paphlagonia'nın; MÖ 3-2 yılında Amaseia'nın da dahil olduğu Pontos Galaticus'un; MS 34'te Komana Pontika'nın eyalet topraklarına dahil edildiği görülmektedir. Galatia ile sınır olan Kappadokia'nın, Galatia Eyaleti ile geçici olarak birleştirildiği bilinmektedir ancak iki yıl sonra tekrardan ayrılmıştır. İmparator Vespasianus'un doğu sınırında yürüttüğü askeri faaliyetler sonucunda vassal krallık olan Iberia'ya asker yerleştirilmiş, sonrasında da Kappadokia-Galatia valisinin yönetimine dahil edilmiştir. Bunun neticesinde Galatia lejyon barındıran büyük bir

son düzenlemeler için bkz: Coşkun, A. "Bibliographische Nachträge zu den Fasten der Provinz Galatien in augusteischer und tiberischer Zeit". *Gephyra* 9, 2012, 124-127.

⁹¹ Magie, D., **Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 459.

⁹² Kaya, M. A., "Koinon Galaton", *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006, Ankara (I. Cilt)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 233-4.

⁹³ Magie, D., **A.g.e**, s. 464.

eyalet haline gelmiştir.⁹⁴ Kappadokia ve Galatia birleştirilerek ortak bir eyalet oluşturulmuştur.⁹⁵ Isauria Bölgesi de Antoninus Pius Dönemi'ne kadar Galatia Eyaleti'ne bağlı kalmıştır; sonrasında Roma'nın bir başka eyaleti olan Kilikia'nın topraklarına dahil edilmiştir.

Roma'nın Provincia Galatia'da yürüttüğü faaliyetler detaylı olarak bilinmemektedir. Eyaletleştirme politikası sonucunda Roma nüfuzunun Galatia halkları üzerindeki etkilerini tanımlamak zor olmakla birlikte, kurulan etkileşim muhtemelen üst tabaka ile sınırlı kalmıştır. İki topluluk arasındaki etkileşimin tanımlanmasına engel olan unsurlardan biri de Galatia kabilelerinin kendi içlerinde olan farklı kültürel kimlikleridir. Bu kültürel kimlikler Galatların bölgede yerleşik düzene geçmeleriyle birlikte yerel Anadolu halkları ve Yunanlarla etkileşime girerek sürdürülmeye devam etmiştir.⁹⁶ Aynı şekilde Roma eyaleti olmasıyla birlikte siyasal ve kamusal hayatta yaşanan değişimlerin görülmesi de doğal bir neticedir. Dolayısıyla yıllarca birlikte yaşayan toplulukların birbirlerinden etkilenmesi normal olmakla birlikte, bunun derecelerini tespit etmek gerekli bir amaca hizmet etmemektedir. K. Strobel'in "*Terrotorialisierung*" olarak adlandırdığı genişleme ile birlikte bölgede önemli olan husus Kelt dilinin ve lehçelerinin ciddi bir süre daha konuşulmaya devam edilmesidir.⁹⁷ Şüphesiz bir kültürün kimliğinin ve sürekliliğinin tanımlanmasında önemli bir unsur olan dil, Anadolu'daki Keltlere ait maddi kültür kanıtlarının yetersiz olması sebebiyle odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Kelt dilinin ve lehçelerinin Geç Antik Çağ'a kadar konuşulması ve hayatta kalması, kabilelerin ortak geçmişlerini ve kimliklerinin gücünü ortaya koymaktadır.

⁹⁴ Ergin, G., **Anadolu'da Roma Hakimiyeti. Direniş ve Düzen**, İş Bankası Kültür Yayınları, (2. Basım), 2019, s. 416.

⁹⁵ Suet. *Vesp*, 8.

⁹⁶ Hellenistik Dönem'de Galatyalılar arasında Kelt isimlerinin yanında Roma ve Yunan isimleri de görülmektedir, bu durumun yapılan evlilikler sonucu arttığı düşünülmektedir. Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz: Coşkun, A. "Intercultural anthroponomy in Hellenistic and Roman Galatia-with maps drafted by Michael Grün and April Ross". *Gephyra* 9, 2012, s. 51-68.

⁹⁷ Geç Antik Çağ'da Galatia'da konuşulan Kelt dilinin, Gallia'daki Treveri (günümüz Fransa, Trier) kentinde konuşulan Keltçe ile benzer formda olduğu iddia edilmektedir.; Epistle of St. Paul to the Galatians, s. 243; trans.: Scheck, T. P., St. Jerome's Commentaries on Galatians, Titus and Philemon, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2010, s. 131.

1.3. Gallia

Günümüz Fransa, Belçika ve Hollanda gibi ülkeleri kapsayan Gallia toprakları, çeşitli Kelt topluluklarının yaşam sürdüğü bir coğrafyadır. Paylaştıkları ortak dilin lehçelerinin çeşitlilik göstermesi ve zaman zaman birbirleri ile çatışma halinde olmaları bu coğrafyadaki Kelt topluluklarından ortak bir devlet olarak söz etmeyi engellemektedir.

Romalılar, Alp Dağları'nın kıyısındaki Gallia topraklarını “*Gallia Cisalpina*” olarak tanımlamışlardır ve bu bölge Romalılar tarafından MÖ 121’de ele geçirilen ilk Gallia bölgesi olmuştur ancak idaresi uzun yıllar Keltlere bırakılmıştır; Roma Cumhuriyet Dönemi’nin sonunda hakimiyet sağlanmıştır. Pirene Dağları’ndan Alp Dağları’na kadar Akdeniz kıyıları boyunca uzanan ve Güney Fransa’nın büyük bir bölümünü kaplayan bölge “*Gallia Transalpina*” olarak; geriye kalan iç kısımlardan kuzeye kadar olan bölge ise “*Gallia Comata*” olarak tanımlanmıştır.⁹⁸ Bölge halkı olan Keltler, Akdeniz’deki mevcut devletlerle uzun yıllar ticari ilişkiler geliştirmişlerdi.⁹⁹ Bunlardan biri olan Romalılar ile ilk temasları MÖ 225 yılında Orta İtalya’ya doğru harekete geçen Kelt toplulukları sayesinde gerçekleşmiştir. Bölgede kalıcı olarak tutunamayan Keltler ile MÖ 123-121 arasında, MÖ 125 *consulü* olan Quintius Flavius Flaccus ve MÖ 124 *consulü* Gaius Sextius Calvinus’un ortak hareketiyle Ligurii, Saluvii ve Voconti gibi Kelt kabilelerine karşı saldırılar düzenlenmiştir. Ancak kabilelerin hareketleri durdurulamamış ve MÖ 122’de Gnaeus Domitus Ahenobarbus ile Quintius Fabius Maximus’un Gallia’daki ortak faaliyetleri sonucunda Allobroges, Saluvii ve Arverni kabileleri nihayetinde Roma kontrolüne girmiştir.¹⁰⁰ Gallia Transalpina’nın MÖ 188’de nihai olarak eyalet haline getirilmesi ile birlikte “*Gallia Narbonensis*” olarak yeniden adlandırılmış ve Güney Gallia’da Roma hakimiyeti sağlanmıştır.

⁹⁸ Ed. by Koch, J. & Minard, A., **The Celts. History, Life, and Culture. Volume 1: A-H**, ABC-CLIO, California, 2012, s. 371.

⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz: Fitzpatrick, A., The Distribution of Dressel 1 Amphorae in Northwest Europe, Oxford Journal of Archaeology, 4: 305-340.

¹⁰⁰ Quintius Fabius Maximus’un Gallia’da gösterdiği faaliyetler sonucunda “*Allobrogicus*” lakabını almıştır ve Forum Romanum’a heykeli dikilmiştir.

Romalıların Gallia'daki en belirgin faaliyetleri Gaius Iulius Caesar'ın MÖ 58 yılında *proconsul* olarak bölgeye gittiği dönemde yaşanmıştır. Roma Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu siyasi koşulların yarattığı ortamda Gallia'da sürdürülen askeri operasyonlar Gaius Iulius Caesar'ın Roma'daki konumunu pekiştirdiği gibi, Kelt coğrafyasında Roma'nın genişlemesine engel olarak gördüğü toplulukları hakimiyet altına alma fırsatını sunmuştur. Aedui, Helvetii, Belgae gibi Kelt kabileleri ile yaptığı savaşlar MÖ 50 yılına kadar sürmüş ve Roma ordusu Gallia'nın kuzeyine kadar olan coğrafyaya ulaşmıştır. Sürdürülen askeri operasyonlara MÖ 55-54 yılları arasında Britannia da eklenmiştir. Nihai olarak Gallia'daki Kelt birliğinin önderi olan Arverni kabilesinden Vercingetorix'in MÖ 52 yılında gerçekleşen Alesia Savaşı'ndaki yenilgisiyle birlikte Romalıların Gallia'daki hakimiyeti kesinleşmiştir. Roma'daki iç siyasetin karmaşıklığı, senato ve Pompeius'un yapılan harekatlara karşı muhalefetine artması neticesinde Caesar Roma'ya doğru ilerlemek üzere Gallia'dan ayrılmıştır.¹⁰¹ Gallia'da yürüttüğü tüm askeri faaliyetleri Polybius ve Poseidonos'un tarihsel anlatılarından da faydalanarak *De Bello Gallico* adlı *commentarius* altında toplayan Caesar, Keltlerin coğrafi sınırlarını, siyasi yapılarını, sosyal ve dini yaşantılarını, dillerini tanımlayan yegâne isimlerden birisidir. Kendi siyasi propagandasını yaptığı gerekçesiyle sık sık Romalı aristokratlar ve sonrasında da tarihçiler tarafından eleştirilmiştir.

Gaius Iulius Caesar'ın Gallia'daki askeri operasyonlarından sonra Triumvirlik Dönemi'nde Gallia topraklarının yönetiminin bir süreliğine Marcus Antonius'a verildiği bilinmektedir. MÖ 27 yılına gelindiğinde ise Augustus'un yönetimiyle birlikte, Gallia toprakları imparatorluk eyaleti haline getirilmiştir.¹⁰² Aquitani kabilesinin Roma yönetimine karşı ayaklanması olsa da derinleşmemiştir. Augustus'un yeni yönetimi ile birlikte vergilendirmenin sağlanması için Gallia'da bir *census* yaptırmıştır. Ayrıca eyaletin sınırlarının genişliği nedeniyle MÖ 22'de Gallia Comata; Gallia Aquitani, Gallia Belgica ve Gallia Lugdunensis olmak üzere üç

¹⁰¹ Gaius Iulius Caesar'ın Gallia'daki faaliyetlerinin sonucunda bir milyon Gallialının öldürüldüğü aktarılmaktadır. Yaşlı Plinius ortaya çıkan bu neticeyi "*iniuria generis humani*" yani insanlık suçu olarak nitelendirmiştir; Plin. *HN*. 7. 92. 1.

¹⁰² Drinkwater, J. F., **Roman Gaul. The Three Gauls, 58 BC-260 AD**, Routledge, New York, 2014, s. 37.

bölgeye ayrılmıştır.¹⁰³ İmparator Tiberius Dönemi'nde yüksek vergilendirme ile birlikte bazı Gallialıların borçlanması sonucunda Aedui kabilesi Iulius Sacrovir ve Iulius Florus'un önderliğinde bir isyan başlatmıştır ancak Gaius Silius tarafından bu isyan bastırılmıştır.¹⁰⁴ Aedui kabilesinin önde gelenlerinin imparator Claudius Dönemi'nde Roma bürokrasisinin içinde önemli mevkilerde görev almaya başladığı bilinmektedir. Bu durum Gallialıların artık Roma senatosunda yer almalarını tavsiye eden Claudius'un ünlü konuşmasına kadar ilerlemiştir. Ancak Gallia'daki Kelt topluluklarının isyanları bitirmiştir ve İmparator Nero yönetiminde, Gallia'daki Arverniler ve Allobroges'in Roma yönetimine karşı ayaklandıkları bilinmektedir. Gallia Lugdunensis valisi Gaius Iulius Vindex'in de MÖ 67 yılında başlattığı isyan taraftar toplamış ve Roma yönetimini zora sokmuştur.¹⁰⁵ İsyanların ortak noktası Roma'nın bölgedeki yüksek vergilendirmeleri ve Gallialıların bu yüksek vergiler altında borçlanmalarıdır.

Gallia coğrafyasındaki diğer önemli değişiklik, Üçüncü Yüzyıl Krizi (MS 235-284) olarak adlandırılan dönemde gerçekleşmiştir. Gallienus'un imparator olduğu sırada batı sınırlarında yaşanan çatışmalar sonucunda, Postumus'un MS 260'da bir Gallia İmparatorluğu kurmuştur.¹⁰⁶ Fiili olarak Roma'dan özerk olan bu imparatorluğun temelde Roma İmparatorluğu'nu devirmek veya Gallia özüne dönmek

¹⁰³ Woolf, G., **Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul**, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 39.

¹⁰⁴ Tact. Ann. 3. 40: "Eodem anno Galliarum civitates ob magnitudinem aeris alieni rebellionem coeptavere, cuius exmulator acerimms inter Treviros Iulius Florus, apud Aeduos Iulius Sacrovir. nobilitas ambobus et maiorum bona facta eoque Romana civitas olim data, cum id rarum nec nişi virtuti pretium esset. ii secretis conloquiis, ferocissimo quoque adsumpto aut quibus ob egestatem ac metum ex flagitiis maxima peccanti necessitudo, componunt Florus Belgas, Sacrovir propiores Gallos concire. igitur per conculiabula et coetus seditiosa disserebant de continuatione tributorum, gravitate faenoris, saevitia ac superbia praesidentium, et discordare militem audito Germanici exitio. Egrerium resumendae libertati tempus, si ipsi florentes quam inops Italia, quam inbellis urbana plebes, nihil validum in exercitibus nihil quod externum, cogitarent."

¹⁰⁵ Gaius Iulius Vindex, Gallia'daki Aquitani kabilesindendir ve imparator Claudius Dönemi'nde senatör yapılmıştır. İsyanı sırasında Hispania Terraconensis valisi Galba tarafından desteklenmiştir. Germania Superior valisi Lucius Virginius Rufus tarafından durdurulmuştur. Cass. Dio. 63. 22. 1-2.

¹⁰⁶ Mennen, I., **Power and Status in The Roman Empire, AD 193-284**, Brill, 2011, s. 32. Eutr. 9. 9. 1.; "Iam desperatis rebus et deletio paene imperio Romana Postumus in Gallia, obscurissime natus, purpuram sumpsit et per annos decem ita imperavit, ut consumptas paene provincias ingenti virtute et moderatione reperavit. Qui seditione militum interfectus est, quod Mogontiacum civitatem, quae adversus eum rebellaverat Laeliano res npvas moliente, diripiendam militibus tradere noluisse. Post eum Marius, vilissimus opifex, purpuram accepit et secundo die interfectus est. Victorinus postea Galliarum accepit imperium, vir strenuissimus, sed cum nimiae libidinis esset et matrimonia aliena corrumpere, Agrippinae occisus est actuario quodam dolum machinante, imperii sui anno secundo."

gibi bir propagandasının olduğunu söylemek mümkün değildir.¹⁰⁷ Postumus MS 269’a kadar “*Restitutor Galliarum*” sıfatıyla yönetimde kalmıştır. Sırasıyla yerine gelen Marius, Victorinus ve son olarak Tetricus imparatorluğun devamlılığını sağlayamamışlardır. Nitekim MS 274’te Aurelianus’un imparatorluğun dört bir yanında sürdürdüğü önemli askeri faaliyetler neticesinde Gallia İmparatorluğu da son bulmuştur.

Gallia’nın tamamının Romalılar tarafından zapt edilmesi uzun yıllara dayanan bir süreç doğrultusunda gerçekleşmiştir. Güney Gallia, hem Hispania ve Italia’ya yakınlığı hem de verimli topraklar sunması sebebiyle yoğun yerleşimin olduğu bir bölge haline gelmiştir.¹⁰⁸ Zamanla Roma tipi mimarinin hem dini yapılarda hem de şehirleşmede önemli ölçüde kullanılır hale geldiği görülmektedir. Bilhassa Narbonensis gibi güney Gallia bölgelerinde kurulan Roma yerleşimlerindeki şehir planlaması ulaşım ve diğer coğrafyalarla iletişim göz önünde bulundurularak, eski Kelt yerleşim yerlerini terk etmek suretiyle daha düzlük alanlarda yapılmıştır.¹⁰⁹ Ancak Gallia’nın kuzeyinde aynı durumdan söz etmek mümkün değildir. Kuzeydeki şehir planlaması ve Roma yerleşimlerinde yerel mimarinin tercih edildiği görülmektedir.¹¹⁰ İmparatorluk Dönemi’nden itibaren bölgede Yunanca ve Latince eğitimler verildiği, okullar kurulduğu, Roma tipi oyunlar düzenlendiği bilinmektedir. Ancak eğitim alanında yapılan faaliyetler muhtemelen yüksek zümre olarak nitelendirebileceğimiz yerel aileler içindir.

¹⁰⁷ Ando, C., **Imperial Rome AD 193 to 284**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012, s. 160-163.; Postumus’un Gallia İmparatorluğu hakkında kapsamlı bilgi için bkz: König, I., **Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus**, Vestigia, Band 31, C. H. Beck, München, 1981; Drinkwater, J. F., **The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire, AD 260-274**, Historia: Zeitschrift für alte Geschichte, Einzelschriften 52, Stuttgart 1987.

¹⁰⁸ Gallia Narbonensis, Romalı yazarlar tarafından İtalya’nın bir parçası olarak görülmektedir. Bkz: Plin. HN. 3. 31.: “Narbonensis provincia appellatur pars Galliarum quae interno mari adluitur, Bracata antea dicta, amne Varo ab Italia discreta Alpiumque vel saluberrimis Romano imperio iugis, a reliqua vero Gallia latere septentrionali montibus Cebenna et Iuribus, agrorum cultu, virorum morumque dignatione, amplitudine opum nulli provinciarum postferenda breviterque Italia verius quam provincia.”

¹⁰⁹ Keltlerin yerleşim yerleri daha çok kale tipi konutların görüldüğü yüksek alanlarda ve çevresindedir. Roma bölgede şehirleşme faaliyetleri yürütürken bu tip “*oppidum*” merkezlerini terk etmiş ve daha düzlük alanlara yerleşim bölgeleri kurmuştur.

¹¹⁰ Goodman, P. J., **The Roman City and Its Periphery, From Rome to Gaul**, Routledge, 2007, s. 79-167.

MS 314'te Roma İmparatorluğu'nda yapılan köklü idari değişiklikler eyalet organizasyonlarını da etkilemiştir ve Diocletianus tarafından yürütülen bu değişiklikler sonucunda Gallia Narbonensis ve Gallia Aquitania eyaletleri birleştirilmiştir; *diocesis* altında *Diocesis Viennensis* kurulmuştur. Bölgedeki Roma hakimiyetinin son bulması MS 5. yüzyıldaki Germen akınlarıyla birlikte gerçekleşmiştir.

1.4. Britannia

Eskiçağ'da dünyanın öteki ucu olarak bilinen, gezginler ve tüccarlar hariç kimsenin gitmediği bir yer olan Britanya, klasik literatürde korku unsurlarıyla birleştirilmiş bir anlatımla karşımıza çıkmaktadır.¹¹¹ Britanya'ya ait klasik literatürdeki ilk atıf MÖ 350 civarında doğduğu tahmin edilen Massalia'lı Pytheas tarafından Kuzey Batı Avrupa'daki adaları tanımlamak için kullanılmıştır.¹¹² Ancak sonraları diğer klasik yazarlar tarafından Britanya'ya hiç gitmemekle suçlanıp, yalancılıkla itham edilecektir.¹¹³

Klasik yazarlar tarafından üçgen şeklinde algılanmasıyla Sicilya'ya benzetilen ada, Hercynia Ormanı'nın karşısındaki adaların en büyüğü olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁴ Oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan adanın yerlileri; daha doğrusu iç kısımda yaşayan halk Britonlardır. Kıyı kısımlarda ise Belgae'dan gelen kabileler vardır ve savaş yolu ile adanın güney kıyılarına yerleşmiştir.¹¹⁵ Britonların

¹¹¹ Cic. *QFr.* 2. 15. 4: "venio nunc ad id quod nescio ad primum esse debuerit. O iuncundas mihi tuas de Britannia litteras! timebam Oceanum, timebam litus insulae; reliqua non equidem contemno, sed plus habent tamen spei quam timoris magisque sum sollicitus expectatione ea quam metu.": Ada hakkındaki efsanevi söylemler o kadar ileri boyuttadır ki, bazı yazarlar tarafından adanın aslında masalsı bir ürün olduğunu ve hiç var olmadığını da düşünenler vardır. Bkz: Plut. *Vit. Caes.* 23.

¹¹² Massalia'lı Pytheas'ın eseri günümüzde kayıptır. Esere ve yazara dair atıfların büyük çoğunluğuna Strabon sayesinde ulaşmaktayız.

¹¹³ McPhail, C., "Pytheas of Massalia's Route of Travel", *Phoenix*, Vol. 68, No. 3/4 (Fall-Winter/automne-hiver), 2014, s. 247; Strab. 1.4.3.

¹¹⁴ Tacitus & Work, I., "Britain and the Britons." *The Classical Journal* 49, no. 6 (1954), s. 257; Diod. Sic. 5.21.5; Caes. *BGall.* 5. 12-13; Tacitus ilk defa Gnaeus Iulius Agricola'nın Britanya Adası'nın etrafının suyla kaplı olduğunu ve bugünkü Orkney Adaları'nı keşfettiğini iddia etmektedir, bkz; Tact. Agr. 10. 5: "...hanc oram novissimi maris tunc primum Romana classis circumvecta insulam esse Britanniam adfirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Ocadas vocant, invenit domitque."

¹¹⁵ Caes. *BGall.* 5. 12.

kızıl saçları ve geniş uzuvları olması nedeniyle German kökenine mensup olduklarına işaret edilmektedir.¹¹⁶

Yunanlar ile birlikte tüccarlar vasıtasıyla, özellikle adanın kıyı kesimiyle - ticari- bir iletişim sağlandığı bilinse bile ada halkı ile ilk ciddi karşılaşma Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Gaius Iulius Caesar ile birlikte olmuştur. Gallia Savaşları sırasında, Britanya Adası'ndaki halkların Gallialılara yardım ettikleri gerekçesiyle birlikte Roma kuvvetleri tarafından adaya MÖ 55 ve 54 yıllarında iki sefer gerçekleştirilmiştir.¹¹⁷ Bahsedilen bu iki askeri sefer çeşitli nedenlerle başarısız olsa da Caesar'dan önce adaya giden Romalı bir yönetici olmadığı için ve edebi kaynaklardaki mistik Britannia anlatısını da göz önünde bulundurunca bu iki askeri sefer Caesar'ın Roma'daki prestijine katkı sağlamış olduğu aşıkardır.

Caesar'dan sonra Britannia'da belki de Roma'nın içinde bulunduğu siyasi karışıklık ve daha sonrasında Principatus Dönemi'ne geçişle birlikte oluşan yeni yönetsel düzenle birlikte aktif bir faaliyet görülmemektedir. Yeni rejimin başındaki isim Augustus ve halefi Tiberius döneminde, Britannia'ya doğru "yayılmacı" bir Roma politikasının izlenmemesi, adada bir süre Roma kuvvetlerinin görünmemesinin nedenlerinden biri olarak görülebilir. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. İmparator Gaius (Caligula) ile birlikte Romalıların Britonların iç siyasetine bir şekilde müdahil olmaya başladığı görülecektir. Catuvellauni kralı Cunobelinus öldükten sonra oğullarından Adminius'un Roma'ya sığındığı aktarılmaktadır.¹¹⁸ Buna benzer bir anlatı daha sonra Claudius'un imparator olduğu dönemde bir kez daha karşımıza çıkacaktır. Atrebat lideri Verica Roma'ya sığınacak ve yeni imparator Claudius'a kendisini takdim edecektir. Verica'nın içinde bulunduğu bu durum ve Claudius'tan istediği yardım Britanya'nın işgali için *casus belli* olarak görülecektir.¹¹⁹ Sığınma nedenlerinden en önemlisi Cunobelinus'un ölümünden sonra oğulları Caratacus ve

¹¹⁶ Tact. Agr. 11.

¹¹⁷ Caesar'ın Britannia'ya inci getirmek amacıyla bir operasyon düzenlediğini söyleyen klasik yazarlar da mevcuttur, bkz: Suet. Caes. 47: "...Britanniam petisse spe margaritarum, quarum amplitudinem conferentem interdum sua manu exegisse pondus..."

¹¹⁸ Suet. Cal. 44.: "...nihil autem amplius quam Adminio Cynobellini Britannorum regis filio, qui pulsus a patre cum exigua manu transfugerat..."

¹¹⁹ Birley, A. R., **The Roman Government of Britain**, Oxford University Press, 2005, s. 16; "*casus belli*" savaşı meşrulaştırmak için kullanılan bir olay veya eylem anlamına gelmektedir.

Togodumnus'un saldırgan faaliyetleridir.¹²⁰ Cassius Dio tarafından "iç huzursuzluk" olarak tanımlanan bu olay imparator Claudius'un Britanya'yı işgalinin ilk ve birincil hedefi olan ilhak amacı olarak sunulacak ve Britanya MS 40 ve 43'te tekrardan Roma kuvvetleri ile karşılaşacaktır. Önceki dönemlerde bilhassa Caesar zamanında Britanya'nın doğusundaki krallıklarla ile kurulan dostane ilişkilerin birden ve hızlı bir şekilde bozulması durumu enteresandır.¹²¹ Verica ve Adminius'un Britanya'nın zaptından sonra Roma tarafından tekrardan müşterek kral olarak tahta geçirilmemeleri Roma'nın Britanya üzerindeki uzun soluklu planlarının bir başlangıcı olarak görülmektedir.¹²² Nitekim Claudius, senatör Aulus Plautius öncülüğünde adaya Roma askeri kuvvetlerini göndermiş ve daha sonra da bizzat kendisi giderek Britannia'nın bir kısmını ele geçirmişlerdir. Dolayısıyla Britannia'nın ilk Romalı valisi olarak Aulus Plautius gösterilmektedir.¹²³ Valinin yerleştiği bölgede de MS 49 yılında da bugünkü Colchester'de bulunan *Colonia Camulodunum* kurulmuştur. Claudius Tapınağı ile birlikte bölgeye imparatorluk kültü getirilmiştir.¹²⁴ İmparator Nero Dönemi, Britanya'daki bazı krallıklarla Roma arasındaki ilişkilerin farklı bir boyuta taşındığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değişim özellikle Icenilerle yaşanmıştır. Aslında Aulus Plautius'tan sonra göreve gelen Ostorius Scapula'nın Iceniler arasında devam eden ayaklanmaları bastırmak nedeniyle şüpheli kişilerin silahlarına el koyduğunu ve yerel halkı kontrol altına almaya çalıştığı bilinmektedir.¹²⁵ Ancak bu isyanın farklı ve daha büyük bir boyuta ulaşması Boudicca önderliğinde olacaktır. Claudius tarafından Britannia istila edildiği sırada Icenî kralı Anteidos'tu.¹²⁶ Onun

¹²⁰ Caratacus muhtemelen MS 51'de ele geçirilmiştir. Roma'ya getirilen Caratacus, şehir surlarının kuzeydoğu köşesinin dışında bulunan Castra Praetoria'nın batı tarafında düzenlenen bir geçit töreninde halka sunulmuştur.: Webster, G., **The Roman Conquest of Britain. Rome Against Caratacus. The Roman Campaigns in Britain AD 48-58**, B.T. Batsford LTD London, 1981, s. 36-37.

¹²¹ Mattingly, D. J., **Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire**, Princeton University Press, 2011, s. 84; Mattingly bu durumu "*dost kraldan haydut devlete dönüşümün ani ve tek taraflı Roma eylemleriyle hızlandırılması*" şeklinde yorumlamaktadır.

¹²² Mattingly, A.g.e, s. 85.

¹²³ Birley, A. R., **The Roman Government of Britain**, Oxford University Press, 2005, s. 17-19.; Tact. Agr. 14. 1: "consularim primus Aulus Plautius praepositus ac subinde Ostorius Scapula, uterque bello egregius; redactaque paulatim in formam provinciae proxima pars Britanniae."; Cass. Dio. 60. 30. 2; Eutr. 7. 13. 2-3.

¹²⁴ A.g.e s. 11.

¹²⁵ Gillespie, C. C., **Boudica. Warrior Woman of Roman Britain**, Oxford University Press, 2018, s. 41-42.

¹²⁶ Aldhouse-Green, M., **Boudica Britannia Rebel, War-Leader and Queen**, Routledge, 2014, s. 22.; Adını o dönemin Icenî sikkelerinde gördüğümüz için bilmekteyiz.

yerine gelen kral Prasutagus'un ölümü üzerine Iceni topraklarını rivayete göre Roma imparatoru Nero'ya bırakılmıştı. Ancak Iceni topraklarının Romalılar tarafından tasarrufu yağmalama boyutuna geçmiş ve Boudicca ile kızlarına Romalıların kölelere davranıldığından farksız davranılmıştı. Bunlarla birlikte isyana neden olan bir başka husus ise Britonların ülkelerinin yağmalanması dışında bir de zorunlu olarak askere alınması olarak gösterilmektedir.¹²⁷ Bu gibi durumların yarattığı baskı neticesinde Boudicca kendi topraklarında oldukça büyük destek görmüştür. Ancak imparator Nero tarafından bölgeye gönderilen Suetonius Paulinus'un ordusu Britonlarla yapılan savaşı kazanmıştır ve isyan MS 61 yılında bastırılmıştır.¹²⁸

Flavius İmparatorları Dönemi'nde, MS 69'dan 96'ya kadar, Britannia'nın ele geçirilmesinin prestiji, emperyal arzunun bir nesnesi olarak kalmıştır.¹²⁹ MS 77-84 yılları arasında Britannia valisi Gnaeus Iulius Agricola'dır. İmparator Vespasianus tarafından dört lejyonun komutanlığı da dahil olmak üzere kendisine verilen valilik teklifini kabul etmiştir. MS 77'de komutayı devraldığında kendisine verilen görevler Britannia'yı pasifleştirmek, Caledonia sınırında güvenli bir kuzey sınırı oluşturmak ve lejyonları Hibernia'nın¹³⁰ fethi için hazırlanmaktı. Ancak ilk hedefi hala devam etmekte olan direnişleri ortadan kaldırmaktı.¹³¹ "Köleleştirmeye direnmek" amacıyla bir araya gelen Britonlar, Tacitus'un da belirttiği gibi aralarındaki "en seçkin" ve "erdemli" olan Calgacus'un etrafında toplanmışlardır.¹³² MS 43'te Claudius'la başlayan Britannia'yı istila süreci Agricola'nın MS 83'te elde ettiği Mons Graupius Zaferi ile bir neticeye ulaşmıştır.¹³³ Direnişin simgesi olan ve Roma kaynaklarında nadir 'konuşturulan' Britonlardan biri olan Calgacus'un "*ubi solitudinem faciunt*

¹²⁷ Isaac, B., **The Limits of Empire. The Roman Army in the East (Revised Edition)**, Clarendon Press, Oxford, 2000, s. 59; Tact. Agr. 15. 3.: "...nihil iam cupiditati, nihil libidini expectum. in proelio fortiozem esse qui spoliaret: nonc ab ignavis plerumque et imbellibus eripi domos, abstrahi liberos, iniungi dilectus..."

¹²⁸ Boudicca'nın savaşın kaybedilmesi üzerine zehir içerek öldüğü belirtilmektedir: Tact. Ann. 14. 37: "...Boudicca vitam veneno finivit."

¹²⁹ Braund, D., **Ruling Roman Britain: Kings, Queens, Governors and Emperors from Julius Caesar to Agricola**, Routledge, 1996, s. 146.

¹³⁰ Günümüz İrlanda.

¹³¹ McLaughlin, R., The Roman Plan to Conquer Ireland: Rethinking the Campaign by Gnaeus Iulius Agricola (AD 77-83), Classical Ireland, vol. 21-22, 2014, s. 126.: Valiler genellikle üç yıl görevde kalmaktadır ancak Vespasianus'un MS 79'da ölümü üzerine başa geçen oğlu Titus, Agricola'nın komutada kalmasına ve görevine devam etmesine izin vermiştir.

¹³² Braund, D., **A.g.e.**, s. 166.

¹³³ **A.g.e.**, s. 170.

pacem appellant” cümlesi, Roma’nın sürdürdüğü istila hareketlerinin klasik kaynaklara bir yansımasıdır.¹³⁴

Claudius’tan sonra Hadrianus’a kadar Britannia’ya giden bir Roma imparatoru olmamıştır. Zamanla Romalıların Britannia’da ulaştığı kuzeydeki açık sınır bir sorun teşkil etmeye başlamıştır ve çıkan veya çıkabilecek karışıklıklara önlem olarak bir sınır çekilmesine karar verilmiştir. Böylece inşa edilen 80 mil uzunluğundaki duvar ile birlikte, Britannia kuzey ve güney olarak ayrılmakla kalmayıp, bölgedeki insan trafiği akışı kontrol altına alınacak ve Romalılar tarafından bir kontrol sağlanacaktı.¹³⁵

Roma Britannia’sının idari yapısında zamanla değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden ilki Septimius Severus’un yönetiminde gerçekleşmiştir. İkiye bölünen coğrafyanın güneyi Londra merkezli *Britannia Superior*; kuzeyde de York merkezli *Britania Inferior* kurulmuştur. İkinci önemli idari değişiklik Diocletianus’un yönetiminde gerçekleşmiştir. Tetraşi yönetimine geçilmesiyle birlikte Britannia’da Cirencester merkezli *Britannia Prima*; York merkezli *Britannia Secunda*; Lincoln merkezli *Flavia Caesariensis* ve Londra merkezli *Maxima Caesariensis* adında dört vilayet oluşturulmuştur.¹³⁶

Üçüncü Yüzyıl Krizi’nin ardından, Roma İmparatorluğu’nun hakimiyetini her coğrafyada aynı şekilde sürdürememesi neticesinde imparatorluğun batısında kendisini Maximianus’a ortak imparator ilan edenler ortaya çıkmıştır. MS 260’da Postumus’un kurduğu Gallia İmparatorluğu’nun bir benzeri bu defa MS 286-296 arasında Britannia’da kurulacaktır. Carausius ve devamında yönetime gelen Alectus’un kurduğu yeni imparatorluk Constantius Chlorus tarafından sona erdirilmiştir.¹³⁷ Ancak Britannia’da MS 3. yüzyılda yaşanan yönetsel sorunlar bununla da sınırlı kalmamıştır. Yine Diocletianus’un yönetiminde “*bagaudae*” olarak nitelendirilen eşkiya gruplarının imparatorluğa zorluk çıkardığı bilinmektedir.¹³⁸

¹³⁴ Haynes, H., Survival and Memory in the “Agricola”, *Arethusa*, 39 (2), 2012, s. 166.

¹³⁵ Tomlin, R. S. O., **Britannia Romana. Roman Inscriptions and Roman Britain**, Oxbow, Oxford, 2018, s. 86.

¹³⁶ Shotter, D., **Roman Britain**, Second Edition, Routledge, London & New York, 2004, s. 63.

¹³⁷ Shotter, A.g.e, s. 100.

¹³⁸ Faulkner, N., **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, 2. Basım, 2017, s. 302.

Kırsal bölgelerde arkasına köylüleri alarak Roma yönetimine zorluk çıkaran bu eşkıya gruplarına 5. yüzyılda da edebi kaynaklarda atıfta bulunmaktadır. Hem kırsalda devam eden sıkıntılar, hem düzenli aralıklarla Roma coğrafyalarına yapılan “barbar” akınları imparatorluğu, ordularını ve ekonomisini yıpratmakla kalmayıp Britannia’daki Roma hakimiyetinin sona ermesine zemin hazırlamıştır.

Tarihçiler Roma İmparatorluğu’nun Britannia’daki hakimiyetinin sona ermesini MS 410’daki imparator Honorius’un yönetimine tarihlendirmektedirler. Hakimiyetin sona ermesiyle ilgili farklı anlatılar olsa da genel kanı Britonların kendi topraklarına yapılan “barbar” akınlarının tehdidi sonucunda silahlanıp topraklarını kurtarmaları ve akabinde Romalı yöneticileri de kendi topraklarından çıkarmalarıdır.¹³⁹ Hangi tarihlendirme doğru olursa olsun, burada dikkate değer olan husus Romalıların güçlkle hakimiyet kurmaya çalıştığı ve sonrasında Tacitus’un da bahsettiği üzere her anlamda Romalı olmanın ‘kötü cazibesine’¹⁴⁰ kapılan Britonlardan ve Britannia coğrafyasından neden birden bire çekildiğidir. Farklı coğrafyalarda kendini müşterek imparator ilan eden komutanlardan, bu duruma bağlı olarak hem Roma’da hem de Britonlar arasında özellikle kırsalda yaşanan ekonomik sıkıntılardan ve yapılan eyalet düzenlemelerinden yorulan halk neticede kendisini Roma yönetiminden arındırmış ve sonrasında da topraklarını başka işgalcilere açık hale getirmiştir. Ne Hadrianus Duvarı ne de Antoninus Duvarı işgalleri engelleyememiş ve Britannia’da bambaşka bir devir başlamıştır.

1.5. Siyasi ve Sosyal Yapı

Keltlerin siyasi yapılarının net bir şekilde tanımlanması mümkün değildir. Hem arkeolojik kanıtların bu konuda bize pek bir veri sunmaması hem de Keltlerin kendi siyasi yapılarını tasvir ettikleri bir yazılı metin olmaması veya günümüze ulaşmaması bu durumu zorlaştıran unsurlardır. Konu hakkında kafamızda -tamamlanmamış da olsa- bir resim oluşmasını sağlayan veriler ise sikkelerdir. Gerek üzerlerindeki bazı

¹³⁹ Esmonde Cleary, A. S., **The Ending of Roman Britain**, Routledge, London & New York, 2005, p. 116.; Ayrıca bu tarihlerde Britannia’nın Saksonlar tarafından saldırıya uğradığı da bilinmektedir: Chronica Minora, ed. Th. Mommsen, MGH, Auct. Antiq. 9, 11 and 12 (Berlin, 1892-8), I, 654.); “Britanniae Saxonum incursione devastate.”

¹⁴⁰ Tact. Agr. 21.

kısaltmalar ve kaydedilen isimler yorum yapmamıza yardımcı olmaktadır. Geri kalan boşluklar ise mecbur olduğumuz Yunan-Roma literatürü ile tamamlanmaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki Keltlerin siyasi yapılarından bahseden bu kaynakların çoğu MÖ 1. yüzyıldan sonraya tarihlenmektedir. Dolayısıyla da Erken Demir Çağı Kelt topluluklarının da aynı siyasi pratiklere sahip olduğunu veya olmadığını söyleyemeyiz. Diğer yandan Keltlerin sosyal yapılarına dair Antik Çağ literatürü oldukça zengindir ve aşağıda detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

1.5.1. Yönetim

Keltlerin siyasi yapıları, yönetim biçimleri ve yöneticileri tanımlanırken geleneksel olarak “kabile”, “şeflik” ve “kabile şefi” gibi kelimelerle karşılaşmaktayız. Strabon Gallialılar için ‘*ethnos*’; Romalılar ise Keltlerin yönetim bölgeleri ve siyasi görev alanları için ‘*civitas*’ terimini kullanmaktadır.¹⁴¹ Bu terimler onların kendi siyasi coğrafyalarında kullandıkları terimler oldukları için Kelt yönetimlerine de aynı terimleri kullanmışlardır. Ancak hiçbir Keltler için tam anlamıyla uygun değildir. Bahsedilen kabile veya şeflik terimleri İngilizce’den ortak bir çeviri olduğu ve yıllardır öyle kullanıldığı için dilimize yerleşmiştir. Ancak bu terimler daha düşük bir siyasi-sosyal örgütlenme biçimini akıllara getirdiği için kötü çağrışımlara sebep olmaktadır. Bu durum bilim insanlarının üzerinde uzlaşma sağlayamadığı bir husustur. Ancak bu tür etiketlemeler bize tanım yapmayı kolaylaştırır ve bir noktada da gereklidir.

Kelt coğrafyalarındaki bütün yönetimlerin birbirinin aynısı özellik gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Ancak hiyerarşik bir yapıya sahip olduklarını söyleyebiliriz. Dolayısıyla rütbenin ve statünün genellikle kıdemli bir soya ve mirasa bağlı olduğu bir topluluk akıllara gelmelidir.¹⁴² Roma literatüründe ve dönemin sikkelerde ‘*rex*’ olarak tanımlanan insanların varlığını bilmekteyiz.¹⁴³ Bu durumda MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kelt gruplarının arasında güçlü yönetici bireylerin savaş ortamının da neden olduğu atmosferle öne çıktığını söyleyebiliriz.

¹⁴¹ Nash, D., “*Territory and State Formation in Central Gaul*”, (Ed.) Green, D. & Haselgrove, C. & Spriggs, M., **Social Organisation and Settlement: Contributions from Anthropology, Archaeology and Geography Part II**, B A R International Series (Supplementary) 47 (II), 1978, s. 463.

¹⁴² Haywood, J., **The Celts. Bronze Age to New Age**, Pearson Longman, 2004, s. 34.

¹⁴³ Collis, J., “*The politics of Gaul, Britain, and Ireland in the Late Iron Age*”, (ed.) Haselgrove, C. & Moore, T., **The Later Iron Age in Britain and Beyond**, Oxbow Books, s. 526.

Gallia'daki Eburones'lerin başında Ambiorix¹⁴⁴; Carnutes'lerde Tasgetius¹⁴⁵; Remi'lerde Vertiscus¹⁴⁶; Helvetii'lerde Nammeius ve Verucloetius¹⁴⁷ gibi isimler bahsedilen dönemde farklı yönetim bölgelerinde Kelt yöneticiliği yaptığı belirtilen kişilerdir. Bu kişilerin yönetime geçmeleri geleneksel pratikten farklı olarak Gallia'daki savaş ortamının yarattığı atmosferle de değişiklik göstermektedir. Suessiones yönetimine gelen Diviciacus tam da belirtilen nedenden ötürü yönetici olarak seçilmişti. Kendisi halk içinde nüfuz sahibi birisiydi ve Britannia'da bile kendisine ait bölgelerinin olduğu biliniyordu.¹⁴⁸ Cassivellaunus da Diviciacus'a benzer bir nedenden ötürü Britannia'da yönetici seçilmişti.¹⁴⁹ Bahsedilen krallar yönetilecek topraklara bir bütün olarak hükmetmenin yanı sıra sadece yarısının da yöneticisi olabiliyorlardı. Eburones'in yöneticisi Catuvolcus bu tip yöneticilerden biri olmuştur.¹⁵⁰ Gaius Iulius Caesar'ın dönemin çıkarlarına göre Atrebat'e kral olarak atadığı itibar sahibi Commius da istisnai bir örnektir.¹⁵¹

Arkeolojik olarak bölgede bir krallığın yaşadığını ifade edecek zengin mezar buluntularının yokluğuna rağmen İrlanda'nın Geç Demir Çağı'nda çeşitli krallıklar tarafından yönetildiğini bilmekteyiz. Bu bilgileri mitolojideki Ulster Döngüsü'nden,

¹⁴⁴ Caes. *BGall.* 5. 24.: "...Vnam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit."; Plut. *Caes.* 24'te "Abriorix" olarak geçmektedir.

¹⁴⁵ Caes. *BGall.* 5. 25.: "Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant..."

¹⁴⁶ Caes. *BGall.* 8. 12.: "Quo facto perturbati celerius quam consuetudo fert equestris proeli se receperunt amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum..."

¹⁴⁷ Caes. *BGall.* 1. 7.: "...Ubi de eius aventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare ut eius voluntate id sibi facere liceat."

¹⁴⁸ Caes. *BGall.* 2. 4.: "...Suessiones suos esse finitimos; fines latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Diviciacus, totius Galliae potentissimum, qui cum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit..."

¹⁴⁹ Caes. *BGall.* 5. 11.: "...Eo cum venisset, maiores iam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant summa imperi bellicae administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX..."

¹⁵⁰ Caes. *BGall.* 6. 31.: "...Catuvolcus, rex dimidia partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, cum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaeque copia est, se exanimavit."

¹⁵¹ Caes. *BGall.* 4. 21.: "...eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse arbitrabatur cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit."

MS 2. yüzyılda yaşamış olan Ptolemaios'tan ve MS 8. yüzyılda bölgedeki geç dönem krallıkların siyasi yapılarından edinmekteyiz.¹⁵²

Aedui'ler arasında yüksek bir *magistratus* olarak görülebilecek *vergobretus* denilen bir makam bulunmaktaydı.¹⁵³ Bu makamın tüm Kelt yönetimlerinde olup olmadığını bilmiyoruz ancak yine de daha sistemli bir şekilde işleyen yönetim kurumlarına sahip olduklarına dair izlenim elde etmekteyiz. Şöyle ki bu makama getirilenler yalnızca bir yıllığına seçimle gelmekteydiler. Aynı zamanda kendi himayesindeki insanların yaşam haklarına hükmetmek konusunda da söz sahibiydiler.¹⁵⁴ *Vergobretus* gibi bir makamın bulunması ve seçim yoluyla göreve gelmeleri bize Keltlerde bir *senatus* tipi bir yapının bulunduğu ipucunu vermektedir. Ancak yine unutulmamalıdır ki nasıl krallık yönetimlerini tüm Kelt topluluklarına atayamıyorsak aynı şekilde bu tip bir makamın da bütün Kelt topluluklarında bulunduğunu söyleyemeyiz. Kelt siyasi yönetimleri tarih boyunca çeşitli nedenlerden ötürü dönüşmüş ve bizim baktığımız tarih aralığı sadece Geç Demir Çağı'nı içerdiği için sınırlı bir zaman aralığı olabilir. Dolayısıyla yapılabilecek net çıkarım Kelt yönetimlerinin siyasi koşullara ve Kelt olsalar da aynı yönetim altında bulunmayan Kelt grupları arasında bile büyük bir yönetsel çeşitliliğin mevcut olduğudur.

1.5.1.1. Britannia Kabileleri

Cantii/Cantiaci, güneydoğu İngiltere kıyısında bulunan, bugün Kent ve çevresine kurulduğu düşünülen bir Kelt kabilesidir.¹⁵⁵ Kuzeyinde Triovantes, batısında Regni, kuzeybatısında Catuvellauni gibi diğer Kelt kabileleri yer almaktadır. Bulunduğu coğrafi konum itibarıyla Britannia'ya geçişi sağlayan Cantium toprakları,

¹⁵² Collis, J., “*The politics of Gaul, Britain, and Ireland in the Late Iron Age*”, (ed.) Haselgrove, C. & Moore, T., **The Later Iron Age in Britain and Beyond**, Oxbow Books, s. 527.

¹⁵³ Creighton, J., **Coins and Power in Late Iron Age Britain**, Cambridge University Press, 2000, s. 11.

¹⁵⁴ Caes. *B Gall.* 1. 16: “Ubi se diutius duci intellexit et diem instare quo die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Diviciaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem vergobretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat...”

¹⁵⁵ Williams, B., **The Romans in Britain**, Jarrold Publishing, 2004, s. 16.

Gaius Iulius Caesar tarafından “en medeni” olan Kelt kabilesi olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁶ Caesar bize Segovax, Carvilius, Cingetorix ve Taximagulus olmak üzere bölgenin dört yöneticisinin olduğunu ve bunların da Cassivellaunus’un emri ile kıyıdaki Roma kamplarına saldırdıklarından bahsetmektedir.¹⁵⁷ Ancak bu yöneticilerin görev ve yetki yerlerini bölüştükleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Bulunan sikkelerin bolluğu ve Dubnovellaunus döneminde gümüş ve bronz olmak üzere kendilerine özgü sikkeler basmaları Canti’nin bölgedeki sikke basma uygulamasını başlattığı yorumlarına neden olmuştur.¹⁵⁸ Sonraları Vosenius, Atrebat’li Eppillus, Catuvellauni’li Cunobellus ve Conubellus’un oğlu Adminius’un Canti yöneticisi olduğu bilinmektedir. Kabilenin yöneticilerinin dışında elimizde bir Cantiaci mensubuna dair tanrıça Suleviae’a adanan adak yazıtı da bulunmaktadır.¹⁵⁹ Canterbury tanınmış bir Demir Çağı bölgesidir ve Roma’nın Cantiaci topraklarındaki siyasi hareketlerinden sonra *civitas Cantiacorum*’un başkenti olduğu bilinmektedir.¹⁶⁰ Ravenna Kosmografisi’nde de Canterbury’nin *Durouerno Cantiacorum* olarak kaydedildiğini görmekteyiz.¹⁶¹ Ayrıca İmparator Claudius Dönemi’nde Canterbury’de özerk yönetimleri olduğu ve imparatorluğun asıl etkisinin Flavius Dönemi’nde olduğu düşünülmektedir.

Catuvellauni, Keltçe **uellaunos* yani ‘komutan’ kelimesinden türetilerek ‘Catu-uellauni’ şeklini almıştır. ‘Savaş komutanı’ anlamına geldiği düşünülmektedir.¹⁶² Cantiaci gibi önemli Britannia kabilelerinden birisidir ve hakimiyet alanı günümüz Hertfordshire’dan genişleyerek Cambridgeshire, Northamptonshire, Bedfordshire, Cherwell’in doğusundaki Buckinghamshire’ın bir

¹⁵⁶ Caes. *BGall.* 5. 14.: “Ex his omnibus longe sunt humanissimi qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine...”

¹⁵⁷ Caes. *BGall.* 5. 22.: “Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios mittit atque eis imperat uti coactis omnibus copiis castra navalia de improviso adorianantur atque oppugnent...”

¹⁵⁸ Res Gestae Divi Augusti’de “Dumnobellaunus” olarak geçen Britannia kralı muhtemelen Dubnovellaunus’tur; Aug. *Anc.* 32; “...Britannorum Dumnobellaunus...”; A de la Bedoyere, G. D. L., **Real Lives of Roman Britain**, Yale University Press, 2015, s. 8.

¹⁵⁹ *RIB.* 192: “*Matribus Sulevis Similis Atti filius civis Cantiacus votum libens solvit*”

¹⁶⁰ Wacher, J., “*Britain 43 B.C. to A.D. 69.*” Chapter. In the Cambridge Ancient History Bowman, A. K., Champlin, E., Lintott, A., Eds.; The Cambridge Ancient History; Cambridge University Press: Cambridge, 1996; Vol. 10, s. 511.

¹⁶¹ Fitzpatrick-Matthews, K. J., **Britannia in Ravenna Cosmography: A Reassessment (Revised 2020)**, 24 Ağustos 2020, s. 110.

¹⁶² Delamarre, X., **Dictionnaire De La Language Gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental**, 2nd édition revue et augmentée, Editions Errance, 2003, s. 311.

kısmı dahil olmak üzere eski Middlesex'in ve kuzeydoğu Surrey'in bir bölümünü içine almaktadır.¹⁶³ Kabilenin Roma istilasından önce yönetim merkezi günümüz St. Albans'ı olan Verulamium kentidir.¹⁶⁴ Roma kaynaklarında adı geçen ilk yöneticileri, hakimiyet merkezi Thames Nehri'ne kadar uzanan Cassivellaunus'tur.¹⁶⁵ Caesar yöneticisi olduğu kabilenin ismini vermemektedir ancak bahsettiği bölge Catuvellauni topraklarına tekabül etmektedir.¹⁶⁶ MS 20'de yeni Catuvellauni yöneticisi Tasciovanus olmuştur. En erken altın sikkeler bu yöneticinin dönemine aittir.¹⁶⁷ Tasciovanus yerini oğlu Cunobelinus'a bırakmıştır ve Suetonius da kendisinden "*Britannorum Rex*" yani olarak bahsetmektedir.¹⁶⁸ MS 43'te Claudius'un bölgedeki istilas sırasında Cunobelinus'un oğulları Togodumnos ve Caratacus birlikte yöneticilik yapmaktaydılar ancak Togodumnos'un savaşta erken ölümü üzerine Caratacus Roma'ya olan mücadelesini sürdürmeye devam etmiştir. Roma yönetimi sırasında Catuvellauni bir *civitas* olmuştur ve muhtemelen merkezinin yine Verulamium olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁹ Kabilenin ismi epigrafik kaynaklarda da kanıtlanmıştır. Şöyle ki Güney Shields'da azatlı bir kadına ait olduğu belirtilen ve MS 2. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta kabilenin adı geçmektedir.¹⁷⁰ Roma Dönemi'nde kabilenin hakimiyet alanı yoğun bir yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Bölgede iki yüz otuzdan fazla villa tipi yerleşim kaydedilmiştir.¹⁷¹ Ayrıca bölgede yaygın olarak demircilik işi ile uğraşıldığına dair kanıtlar vardır. Özellikle Northchurch yakınlarındaki Ashton ve Cow Roast'da yoğun bir şekilde görülmektedir.¹⁷² Bölgedeki demir çıkarma işlemleri

¹⁶³ Salway, P., **A History of Roman Britain**, Oxford University Press, Oxford, 1997, s. 38.

¹⁶⁴ Tac. *Ann.* 14. 33: "...si quos imbellis sexus aut fessa aetas vel loci dulcedo attinuerat ab hoste oppressi sunt. eadem clades municipio Verulamio fuit, quia barbari omissis castellis praesidiisque militarium, quod uberrimum spoliant et defendentibus intutum..."

¹⁶⁵ Caes. *B Gall.* 5. 18: "...Caesar cognito consilio eorum ad flumen Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit."

¹⁶⁶ Elliot, S., **Roman Conquests Britain**, Pen and Sword Military, 2021, s. 59.

¹⁶⁷ Sikke için bkz: ABC 2553.

¹⁶⁸ Suet. *Calig.* 44: "...nihil autem amplius quam Adminio Cynobellini Britannorum regis filio..."

¹⁶⁹ Koch, J. T., **Celtic Culture: A-Celti. Celtic Culture: A Historical Encyclopedia**, ABC-CLIO, 2006, s. 358.

¹⁷⁰ *RIB* 1065: *D(is) M(anibus) Regina liberta et coniuge | Barates Palmyrenus natione | Catuallauna an(norum) XXX.*

¹⁷¹ Branigan, K., **The Catuvellauni. Kentish Sources Peoples of Roman Britain**, A. Sutton, Michigan University, 1985, s. 101.

¹⁷² Branigan, **A.g.e.**, s. 158-62.

muhtemelen Roma Dönemi'nden sonra da geliştirilerek devam etmiş ve önemli bir ticari kaynak olarak kullanılmıştır.

Catuvellauni'nin doğusunda, Cantiaci'nin kuzeyinde ve Iceni'nin güneyinde Triovantes/Tiobantes kabilesi yer almaktadır, modern Essex'e konumlandırılabilir ve başkenti de Colchester'dir. Caesar Triovantes'i bölgenin en güçlü kabilesi olarak tanımlamaktadır.¹⁷³ Bu tanımını neye dayandığını bilmemekteyiz ancak anlatıya göre bu kabilenin bir mensubu olan Mandubracius, kabilenin başında bulunan babası Catuvellauni yöneticisi Cassivellaunus tarafından öldürülünce kaçmak zorunda kalmış ve Caesar'ın himayesi altına girmek istemiştir. Bu durum elbette Caesar'ın Mandubracius'u kurtarmak adı altında Triovantes'i işgal etme planına bir meşruiyet kaynağıdır. Mandubracius'tan başka kanıtlanan yöneticiler de vardır. Bunlardan biri Addedomarus'tur ve isminin yazılı olduğu altın sikkeler MÖ 40-30'a tarihlendirilmektedir.¹⁷⁴ Kendisinden sonra MÖ 30-25'e tarihlenen sikkelerde Dubnovellauni ismi görülmeye başlanmıştır. Diğer bir yönetici olan Tosciovanus'un sikkelerinin MÖ 15'te özellikle Essex'te yani Catuvellauni topraklarında yoğunlaşmış olması tarihçilerin ve arkeologların bir noktada bahsedilen iki kabilenin bir yönetim altında birleştirilmiş olabileceği yorumuna neden olmuştur.¹⁷⁵ Catuvellauni'nin bölgeden çekilmesinin Augustus Dönemi'nde imparatorun bölgeye yaptığı ziyareti sonrası gerçekleştiği iddia edilmektedir.¹⁷⁶ Dolayısıyla buradan -eğer gerçekleşiyse- Catuvellauni'nin Triovantes üzerinde kısa süreli bir hakimiyeti olduğu sonucuna varılmaktadır. Roma'nın bölgedeki faaliyetleri MS 49'da Colchester'de bir koloni kurmasıyla başlamıştır. Artık Comulodunum olarak adlandırılan kent, Britannia'daki şehirleşme faaliyetlerinin de merkezi olmuştur.¹⁷⁷ Ayrıca Camulodunum'daki kentsel statünün Augustus döneminin kuruluş pratiğinin bir ürünü olarak görmek mümkündür.¹⁷⁸ Ayrıca bölge Roma yönetiminde olsa bile kabile kurumlarının

¹⁷³ Caes. *B.Gall.* 5. 20: "Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas"

¹⁷⁴ Braund, D., **Ruling Roman Britain: Kings, Queens, Governors and Emperor from Julius Caesar to Agricola**, Routledge, London, 1996, s. 74.; *ABC* 2517.

¹⁷⁵ Salway, P., **A History of Roman Britain**, s. 41.

¹⁷⁶ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain. An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 69.

¹⁷⁷ Wachter, J., **The Towns of Roman Britain**, Batsford, London, 1978, s. 26.

¹⁷⁸ Pitts, M. & Perring, D., *The Making of Britain's First Urban Landscapes: The Case of Late Iron Age and Roman Essex, Britannia*, vol. 37, Published by Society for the promotion of Roman Studies, 2006, s. 192.

tamamen yok edilmediğini ve koloninin içinde varlığını sürdürdüğü de düşünülmektedir. Camulodunum topraklarına yerleştirilen emekli Roma askerleri ile halkın bir süre daha uyumlu bir şekilde yaşadıkları düşünülmektedir ancak imparator Nero Dönemi'ne gelindiğinde durum tamamen değişecektir. Kabilenin MÖ 61'de Roma'ya başlattığı isyan ile birlikte Roma İmparatorluğu'na epey zorluk yaşatan Icenî kraliçesi Boudicca'nın ordusuna katıldıkları bilinmektedir.¹⁷⁹

Britannia topraklarında önemli bir siyasi kuvvet olan Regni kabilesi Belgae, Atrebates ve Canti ile çevrilidir ve Sussex' konumlandırılmaktadır ancak Berkshire ve Hampshire'a kadar da hakimiyet alanının genişletilebileceği düşünülmektedir.¹⁸⁰ Regni, MS 2. yüzyılda Ptolemaios tarafından “*ρηγινη*” olarak kaydedilmiştir.¹⁸¹ Ayrıca Regni halkının yaşadığı yer Ravenna Kozmografisi'nde “*Navimago Regentium*” olarak geçmektedirler.¹⁸² Kabilenin isminin nereden geldiğine dair iki ayrı görüş vardır. Bunlardan ilki bölgeye ismini verenlerin Romalıları olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla Regni ismi de Latince *regnum*'dan ‘krallığın insanları’ olarak çevrilebilecek ‘*Regnenses*’ şeklinde kullanılmıştır. Diğer bir görüş Regni kelimesinin Keltçe olduğunu savunmaktadır. Ancak kabilenin ismi eski Galce ‘*regin*’den veya ‘gururlu olanlar’ olarak çevrilebilecek ‘*regini*’ den gelmektedir.¹⁸³ Cogidubnus isimli bir yöneticilerinin olduğu bilinmektedir. Muhtemelen başkentleri de günümüz Chichester olan *Noviomagus*'tur. Geç Demir Çağı'nda Chichester kentindeki bölgesel *oppidum* alanı yeni Roma yerleşimi için bir temel alan olarak görülmüştür.¹⁸⁴ Roma döneminde de bölgedeki yerleşim artarak devam etmiştir. Erken dönemlerden itibaren Regni halkının Roma imparatorluğu ile Cogidubnus öncülüğünde iyi ilişkiler kurduğu söylenmektedir.¹⁸⁵ Daha önce de değindiğimiz gibi MS 61'deki Boudicca İsyanı, buradaki Kelt kabilelerinin siyasi hayatlarının devamı için önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. İsyanı katılanlar arasında Regni'nin varlığı bilinmemektedir. Bu da

¹⁷⁹Fry, P. S., T., **Rebellion Against Rome: Boudica's Uprising Against the Roman Occupation Forces in A.D 61**, T. Dalton Publishing, 1982, s. 50.

¹⁸⁰ Van Arsdell, R. D., **Celtic Coinage of Britain**, Spink, Michigan University, 1989, s. 111.

¹⁸¹ *JRS*, 37-39. Ciltler, 1968. Kraus Reprint, Michigan University, Dijital 30 Tem. 2007, s. 58.

¹⁸² Fitzpatrick-Matthews, K. J., **Britannia in Ravenna Cosmography: A Reassessment (Revised 2020)**, 24 Ağustos 2020, s. 112.

¹⁸³ Cunliffe, B., **The Regni**, Duckworth, London, 1973, s. 24.

¹⁸⁴ Drewett, P., **The South East to AD 1000**, Longman, 1988, s. 200.

¹⁸⁵ Rudling, D., **Ritual Landscapes of Roman South-east Britain**, Heritage Marketing & Publications, 2008, s. 155.

Roma ile zaten fena gitmeyen ilişkileri daha da ileri bir seviyeye taşımış olabilir. Cogidubnus'un bu işe karışmamış olması ilerleyen dönemlerde onun 'legati Augusti' unvanı almasına vesile olacaktır.¹⁸⁶ Bu oldukça nadir görülen bir olaydır. Bu unvanı Vespasianus'un taht mücadelesinde ona verdiği destekten ötürü aldığı düşünülmektedir. Kabilenin başlıca geçim kaynağı demirciliktir. Roma öncesinde de Hastings bölgesinde demircilik faaliyetlerine dair kanıtlar vardır. Sonrasında da bu gelenek aynı şekilde devam ettirilmiştir.¹⁸⁷ Diğer Kelt kabilelerinin de geçim kaynaklarından biri olan tuz çıkarma işleminin Portsmouth ve Chichester'de erken dönemlerden itibaren yapıldığı bilinmektedir. Ancak bunların dışında bulunduğu konumu da faydalı bir şekilde kullanarak istiridye ve midye gibi deniz ürünlerini de ticarete kullandıkları bilinmektedir. Hatta Winchester ve Silchester gibi iç kesimlerden kıyılarla bu ürünlerin tedariki için anlaşmalar yapıldığı düşünülmektedir.¹⁸⁸

Regni topraklarına yakın bir yerde Atrebates kabilesi yer almaktadır. Sussex, Hampshire, Surrey, Berkshire ve Wiltshire bölgelerinde hakimiyet sürdürdükleri düşünülmektedir. Belgae, Regni ve Atrebates kabilelerinin sınırları birbirine çok yakındır ve bu nedenle hakimiyet bölgelerine dair net çizgiler çekmek mümkün değildir. Atrebates kabilesinin Gallia'dan göçen bir Kelt kabilesi olduğu düşünülmektedir. Atrebates isminin 'yerleşimciler' anlamına gelmesi bu teorinin çıkış kaynağını oluşturmaktadır.¹⁸⁹ Güney İngiltere'de kurulması itibarıyla Kuzey Fransa'ya olan yakınlığı ve oradan neredeyse Akdeniz'e kadar olan zeytin, zeytinyağı, ve Akdeniz tipi çanak çömlek gibi ticari ürün ağının içinde bulunduğu bilinmektedir.¹⁹⁰ Dolayısıyla Atrebates'in de Regni gibi bu ticaret ağından faydalandığını ve kendi kendine yetebilen bir Demir Çağı Kelt yönetimi olduğunu söyleyebiliriz. Geç Demir Çağı'na ait üç Atrebates *oppidası* bulunmaktadır. Bunlar

¹⁸⁶ RIB 91: [N]eptuno et Minervae | templum | [pr]o salute do[mus] divinae | [ex] auctoritat[e] Ti(beri) | Claud(i) | [To]gidubni r[eg(is) m]agni Brit(anniae) | [colle]gium fabror(um) et qui in eo | [sun]t d(e) s(uo) d(ederunt) donante aream | [... Pud]ente Pudentini fil(io).

¹⁸⁷ Cunliffe, B., **The Regni**, s. 122-23.

¹⁸⁸ Cunliffe, B., **A.g.e.**, s. 125.

¹⁸⁹ Jackson, R., **The Roman Occupation of Britain and its Legacy**, Bloomsbury Publishing, 2020, s. 202.

¹⁹⁰ Fulford, M., **Silchester Revealed: The Iron Age and Roman Town of Calleva**, Windgather Press, 2021, s. 42.

muhtemelen Caesar'dan önce inşa edilmiştir.¹⁹¹ MÖ 25'te Silchester'da *Calleva Atrebatum* adında Atrebateslerin bir yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. “Calleva” Keltçe'de ‘ormanlık yer’ anlamına gelmektedir.¹⁹² Sikkelerin üzerindeki CALLE yazısı da Calleva'ya bir atıftır.¹⁹³ Atrebates yönetiminin siyasi anlamda Romalılarla karşı karşıya gelmesi bildiğimiz kadarıyla Gaius Iulius Caesar'ın Britannia'ya düzenlediği seferler sırasında olmuştur. Yöneticileri olarak bildiğimiz ilk isim Commius'tur.¹⁹⁴ Commius'un Atrebates'e kral olması Keltler tarafından kararlaştırılan bir şey değildir sadece Caesar ile arası oldukça iyidir. Kaynaklarda çizilen imaj Commius'un Caesar'ın adeta bir elçisi olarak Britannia'daki ‘asi’ ve Roma'ya boyun eğmeyen kabileleri ikna etmek için görüşmeler yaptığı yönündedir. Bu bir noktaya kadar doğrudur, özellikle MÖ 54'teki ikinci istiladan sonra Caesar'la birlikte barış görüşmelerine gidecektir. Sonrasında da Ren Nehri yakınlarındaki Menapii isyanından sonra da süvarileriyle birlikte bölgenin garnizon komutanı olarak görev yapması için çağırılmıştır. Roma dostu bir imaj çizen Commius'un, Vercingetorix'ten sonra mücadeleyi sürdürmeye çalıştığı ve Germanlerin yardımı ile Romalıları kandırarak savaştan kaçtığı hikayesi ise başından beri anlatılan Commius profiline zıttır. Commius yönetiminden sonra oğlu olduğunu düşündüğümüz Tincommius kral olmuştur. Sikkelerinde TINCOM[MIOS], COMMI FILI [US] REX şeklinde görülmektedir.¹⁹⁵ İmparator Augustus Dönemi'nde Atrebates'in bir diğer Kelt kabilesi olan Catuvellauni ile siyasi çekişmeleri başlamıştı. İmparator da Catuvellauni'nin kuşatılmasına dair bir plan hazırlığı içinde olduğu için Tincommius'u müttefiki olarak kazanmıştır.¹⁹⁶ Sonrasında Tincommius'un Roma'ya sığındığı bilinmektedir. İmparator Tiberius Dönemi'nde de Atrebates'in yöneticisi olarak Tincommius'un kardeşi Verica'yı görmekteyiz. Bu dönemde Catuvellauni ile olan siyasi çekişme iyice artmış ve Verica Roma İmparatorluğu'na tamamen yakınlaşmıştır. Hatta 30 yılı aşkın bir süre yönetimde kaldığı bilinmektedir.¹⁹⁷ Bu

¹⁹¹ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC Until the Roman Conquest**, s. 174.

¹⁹² Fulford, M., **Silchester Roman Town**, Historic England Publishing, 2016, s. 23.

¹⁹³ Evans, J., **The Coins of the Ancient Britons**, 2. Cilt, J. Russel Smith, 1864, s. 188-89.

¹⁹⁴ Rhys, J., **Celtic Britain**, Cambridge University Press, 2014, s. 9-10.

¹⁹⁵ Holmes, T. R., **Ancient Britain and The Invasions of Julius Caesar**, Clarendon Press, Oxford, 1907, s. 364.

¹⁹⁶ Webster, G., **Boudica: The British Revolt Against Rome AD 60**, s. 66.; Aug. *Anc.* 32.

¹⁹⁷ Skinner, D., **Sussex: People and History**, Crowood, 2002, s. 52.

durum sikkelerine de yansımıştır. Ön yüzde bulunan asma yaprağı motifinin Roma ile olan ticareti temsil ettiği düşünülmektedir.¹⁹⁸ İmparator Claudius'un hükümdarlığının başında Atrebat'sın Catuvellauni baskısının arttığı ve Roma ile yürütülen diplomatik müzakerelerin sıklaştığı bilinmektedir. Catuvellauni'nin Atrebat's topraklarını istila etmesi üzerine Verica Roma'ya sığınmıştır ve yardım talebinde bulunmuştur.¹⁹⁹ Benzer hikayeler Roma'nın tarihinde çoktur ve bu durum İmparator Claudius'a Britanya'nın işgali için bir çıkış noktası vermiştir.

Günümüz Dorset'e konumlandırılan Durotriges/Durotrages'in hakimiyet alanının içine Wiltshire'ın ve Somerset'in güneyi ve Axe Nehri'nin doğusundaki Devon da girmektedir.²⁰⁰ Kabilenin ismi günümüzde 'sert zeminin sakinleri' ve 'tepede oturanlar' şeklinde çevrilmektedir.²⁰¹ B. Cunliffe, Durotriges için "*Modern Dorset merkezli, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve küçük birliklerden oluşan bir konfederasyon*" tanımlamasını yapmaktadır.²⁰² Daha önceki Kelt kabilelerinde gördüğümüz yönetici isimlerinden Durotriges'te yoksunuz. Roma öncesinde de sikke bastıkları bilinmektedir ancak bu sikkelerin üzerinde diğer kabilelerde gördüğümüz yönetici isimlerinin kaydedilmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Bu sikkeler esas olarak Dorset, Batı Hampshire ve Güney Wiltshire'de bulunmaktadır.²⁰³ Muhtemelen bu bölgede seçkinlerin ikamet ettiği düşünülmektedir. Kabile diğer Kelt kabilelerinin çoğu gibi metali iyi işleyebilen işçilere sahipti ve işledikleri metalleri ticari mal haline getirip bölgede aktif bir rol üstlendiler. MÖ 1. yüzyılın ortasında savaş başlamadan önce Hengistbury Durotriges'in ticaret limanıydı. İtalya'dan şarap, boyalı cam eşyalar, dekoratif figürler ve Armorica çanak çömleği bu limana yeniden dağıtıma çıkarılması üzere getiriliyordu.²⁰⁴ Roma'nın buradaki askeri varlığı bahsedilen ticareti etkilemişti. Dolayısıyla Durotriges'in de sikkelerinden izlenebileceği üzere özellikle MÖ 1. yüzyılın ortalarında bakır alaşımının çoğalmasıyla ekonomilerinde giderek artan bir

¹⁹⁸ Webster, G., **The Roman Invasion of Britain**, Routledge, 2003, s. 66.

¹⁹⁹ Dougherty, M. J., **The Untold History of Celts**, Cavendish Square Publishing, 2016, s. 205.

²⁰⁰ Fry, P. S., **Roman Britain: History and Sites**, David & Charles, 1984, s. 40.

²⁰¹ Stewart, D. & Russel, M., **Hillforts and the Durotriges: A geophysical survey of Iron Age Dorset**, Archaeopress Publishing Ltd, 2017, s. 155-70.

²⁰² Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC Until the Roman Conquest**, s. 178.

²⁰³ Allison, E. P., **The Romano-British Villa at Castle Copse, Great Bedwyn**, Indiana University Press, 1997, s. 27.

²⁰⁴ Van Arsdell, R. D., **Celtic Coinage of Britain**, Spink, Michigan University, 1989, s. 11.

devalüasyon görülmektedir.²⁰⁵ Ancak Durotriges'in ticari faaliyetlerini MÖ 25 yılında da takip etmek mümkündür. Kuzey Gallia'daki Armorica coğrafyasında ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁰⁶ İmparator Claudius zamanında, sonradan Roma imparatoru olacak olan Vespasianus, Germania'da Legio II Augusta'nın komutanı olarak atanmıştır ve MS 43'te Vespasianus'un komuta ettiği bu lejyon Britannia'nın işgaline katılacaktır. Burada biri Durotriges diğeri Dumnonii olmak üzere iki Kelt kabilesi ile savaş yapacaktır.²⁰⁷ Bahsedilen Roma saldırısının delili olarak Maiden Castle civarındaki Roma askeri ekipmanlarının yoğunluğu gösterilmektedir.²⁰⁸ Bournemouth Üniversitesi'nin Dorset'te yürüttüğü *The Durotriges Project* sistematik kazılarla kabileye dair her geçen yıl yeni veriler sunduğu için oldukça değerlidir. Kazılarda Demir Çağı'na ait çokça Durotriges mezarı bulunmuştur. Mezarlar genellikle sığ çukur mezar şeklindedir ya da taş kaplı sanduka şeklindedir. Ayrıca mezarların tek kişilik ve genelde cenin pozisyonunda veya dizlerini karnına çekmiş bir şekilde olması dikkat çekicidir.²⁰⁹ Bu tip mezar gömüleri bölgeye ait yaygın bir gelenek olmalıdır. Yine 2010 yılında Dorset'teki Langton Herring'te Durotriges kabilesinin bir üyesi olduğu düşünülen genç bir kadın mezarı bulunmuştur. Bu genç kadın yanında aynasıyla ve bahsedilen duruştur.²¹⁰ Maiden Castle'dan gelen Durotriges kabilesine ait Demir Çağı gömü mezarlarının detaylı izotop analizleri de yapılan çalışmalar arasındadır. Diyet izotopları, bahsi geçen Durotriges bireylerinin çocukluklarında yeterli besinleri aldıklarını ve hem deniz hem de toprak kökenli beslendiklerini ortaya koymuştur.²¹¹

Doğuda Catuvellauni, güneyde Durotriges, Belgae ve Atrebates ile çevrelenmiş bir kabile olan Dobunni güneyinde ve doğusunda zengin tarım arazileri

²⁰⁵ Cunliffe, B., **Wessex to 1000 AD**, Routledge, 2016, s. 210.

²⁰⁶ Hooker, J., **Improvisations: An art Analysis of Coriosolite Coins**, Archaeopress, 2002, s. 11.

²⁰⁷ Suet. Vesp. 4-5.

²⁰⁸ Wheeler, M., **Maiden Castle, Dorset**, Society of Antiquaries of London. Reports of the Research Comitee, No. 12, 1943, s. 61-4.; M. Wheeler'ın bu görüşü günümüzde çoğunlukla reddedilmektedir. Güncel çalışmalar için bkz: Wachter, J., **Towns of Roman Britain**, Routledge, 2020, s. 323.

²⁰⁹ Harding, D. W., **Death and Burial in Iron Age**, Oxford University Press, 2016, s. 83.

²¹⁰ Russel, M. & Smith, M. & Cheetham, P. & Evans, D. & Manley, H., *The girl with the chariot medallion: a well-furnished, Late Iron Age Durotrigan burial from Langton Herring, Dorset*, Archaeological Journal, Routledge, 2019, s. 25.

²¹¹ Brown, I., **Beacons in the Landscape: The Hillforts of England and Wales**, Windgather Press, 2009, s. 123.

barındırmaktadır. Toprakları günümüz Cirencester'a tekabül eder. MS 2. yüzyılda yaşamış olan Ptolemaios Dobunni'yi Corinum'un merkezine, Durotriges'in kuzeyine konumlamaktadır.²¹² Cassius Dio Catuvellauni tarafından yönetilen "Bodunni" kabilesinden bahsetmektedir.²¹³ İmparator Claudius'a teslim olan bu kabilenin Dobunni'ler olduğu konusunda bilim insanları hemfikirler. Daha geç dönemde, MS 700'de civarlarında yazılmış olan Ravenna Kozmografisi de Cironium Dobunnorum ismindeki bir kenti listesine almıştır.²¹⁴ Pannonia'dan gelen bir askeri diplomada da DOBVNNI ismi buralı olan Trenus'un oğlu Lucco'ya aittir ve MS 105'e tarihlenir.²¹⁵ Böylece klasik ve geç dönem kaynakları Britannia'daki Dubonni yönetiminin varlığı hususunda kayıtlar sunmaktadır. Glauchestershire'de bulunan ve üzerinde Dubonni yazan sikkeler kabilenin sınırlarının ve egemenlik alanının çizilmesinde kullanılmıştır. Bazı sikkelerin ön yüzlerinde BODVOC ve CORIO isimleri geçmektedir.²¹⁶ Kabaca MÖ 10-MS 20 aralığına tarihlendirilmektedirler. Bu isimlerin Dobunni'nin kralları olup olmadığına dair kanıt yoktur ancak muhtemelen ileri gelen yöneticilerden oldukları yorumu yapılabilir. Sikkelerden birinin kuzeyde diğerinin de güneyde yoğunlaşması bölgede iki ayrı yönetim olduğu düşüncesini de doğurmuştur.²¹⁷ Ancak sikkeler dolaşımında olan materyaller oldukları için net bir çıkarım yapmak işi zorlaştırmaktadır. Bölgede yapılan kazılar yerleşim yerlerinin yoğun olmadığını ve bir dizi endüstriyel faaliyetlerin yapıldığını göstermektedir. Bu endüstriyel faaliyetler Bagendon'da yoğunlaşmıştır.²¹⁸

Latince *cornu* yani boynuz; Bretonca *kern* yani baş tacı; İrlandaca *cern* yani köşe; Keltçe *carnyx* yani trompet ve son olarak Galce *karn* yani ayak, toynak anlamına gelebileceği söylenen Cornovii kabilesi Britannia'nın önemli kabilelerinden bir

²¹² Moore, T. & Reece, R., *The Dobunni*, GLEVENSIS 34, 2001, s. 17.

²¹³ Cass. Dio. 60.20. 2.: "...Βοδούννων..."; Arkeolog Miles Russel kabilenin esas adının Bodunni olduğunu ve Keltçe'de 'muzaffer olan' anlamına gelen **bouda* kelimesinden geldiğini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Russel, M., **Bloodline: The Celtic Kings of Roman Britain**, Amberley Publishing, 2010.

²¹⁴ Fitzpatrick-Matthews, K. J., **Britannia in Ravenna Cosmography: A Reassessment (Revised 2020)**, 24 Ağustos 2020, s. 140.

²¹⁵ Moore, T. & Reece, R., *Age*, s. 17; CIL XVI. 49: "...*Lucconi Treni f(ilio) Dobunn(o)...*"

²¹⁶ Van Arsdell, R. D., **Celtic Coinage of Britain**, Spink, 1989, s. 458.

²¹⁷ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 189-90.

²¹⁸ Moore, T. & Reece, R., *The Dobunni*, GLEVENSIS 34, 2001, s. 23.

diğeridir. Kabile isminin anlamı “Cernunnos’a tapanlar” olarak bilinen bu kabileden Roma Dönemi Britanya’ında birden çok aynı isimli kabile olabileceği düşünülmektedir.²¹⁹ Şöyle ki günümüz Shropshire; İskoçya’nın kuzeyi Caithness ve diğeri de Cornwall’da olmak üzere üçe ayrılmış olabilirler. Ayrıca Curnavii, Cornabii ve Cornavii gibi farklı versiyonda da kaydedilmişlerdir.²²⁰ Cornwall’da yaşayan Cornovii kabilesinin genellikle Dumnonii’nin batı kolu olabileceği de bir diğer görüşler arasındadır.²²¹ Cornovii’nin sınırlarını ve hakimiyet alanını belirlemek son derece zordur. Kabul edilen bir görüşe göre Severn Vadisi’ni işgal edenlerle benzer etnik kökenlere sahip, kuzeyli bir halk grubudur. Tanımlanamamalarının başlıca nedeni kendi sikkelerini basmamalarıdır. Dolayısıyla bildiğimiz bir Cornovii hükümdarı yoktur. Ayrıca ‘Cornovii mimarisi’ veya ‘Cornovii çanak çömleği’ olarak tanımlanabilecek kendilerine özgü eserleri de yoktur.²²² İlkley’de MS 1. yüzyıldan sonrasına tarihlendirilen bir yazıtta Cornovi isminin geçtiği tahmin edilmektedir. Yazıtın tamamı okunabilir değildir ancak *Civis Cornovia* olarak tamamlanabileceği söylenmektedir.²²³ Kabile MS 48’de Ostorius Scapula önderliğinde Roma ordusu tarafından ilhak edilmiştir.²²⁴ Sonrasında diğer bölgelerde olduğu gibi Romalılar burada -bilhassa Shropshire’da- klasik modele göre heybetli bir Roma kasabası inşa etmeye başlamışlardır.²²⁵ Bahsi geçen kent Roma öncesi dönemde de önemli bir merkezdir ancak Roma ile birlikte adeta en güçlü merkezleri haline gelmiştir. Özellikle MS 70’ten sonra Britannia’da kurulan civitaslardan biri olan Wroxeter’deki kent oldukça önemli bir diğer merkezlerdendir ve ismi *Viroconium Cornoviorum* olarak adlandırılmaya başlanmıştır.²²⁶

²¹⁹ Melrose, R., **Religion in Britain from the Megaliths to Arthur: An Archaeological and Mythological Exploration**, McFarland, 2016, s. 142.

²²⁰ Rivet, A. L. F. & Smith, C., **The Place-names of Roman Britain**. London, Batsford Ltd., 1979, s. 324–5.; Ayrıca bkz: Webster, G., **The Cornovii. Peoples of Roman Britain** (revised ed.). Alan Sutton, 1991, s. 19-21.

²²¹ Ellis, P. B., **A Guide to Early Celtic Remains in Britain**, Constable, 1991, s. 84.; Brown, I., **A.g.e.**, s. 230: “Roma’nın fethi öncesinde kuzey hudutlarındaki Cornovii hakkında pek fazla şey bilinmemektedir.”

²²² Webster, G., **Age**, s. 19.

²²³ *RIB* 634: [..] | [..] iovi [..] | v(otum) [..] s(olvit) l(ibens) m(erito).

²²⁴ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 210.

²²⁵ Pevsner, N., **The Buildings of England: Shropshire**, Penguin Books, 1958, s. 15.

²²⁶ Grocock, C., *The Wroxeter Macellum: A Foodway in Every Sense*, in by McWilliams, M., **Food & Markets: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery**, 2014, s. 167.

Ana merkezleri İngiltere'nin güney batısında yer alan Dumnonii kabilesi Cornovii gibi birden fazla bölgeyi kaplamaktadır. Kabilenin başkentinin Isca Dumnonorium olduğu bilinmektedir.²²⁷ “Isca” kelimesi Keltçedir ve Latince'deki “*piscis*” yani balık ve İrlandaca'daki “*esc*” yani su ile ilişkilidir. Dumnonii adı ise Galce *dwyn* ve İrlandaca *domhain* yani derin anlamına gelmektedir. Dumnonii'nin de muhtemelen “tanrı Dumnanos'a tapanlar” gibi bir anlamı olduğu düşünülmektedir.²²⁸ Bir başka görüşe göre Dumnonii ‘derinlerin insanları’ veya ‘uzaktaki insanlar’ gibi anlamlara gelmekteydi.²²⁹ Hakimiyet alanları Cornwall, Devon, Somerset ve Dorset'in bir bölümüne tekabül etmektedir. Dumnonii'ye özel seramikler, çömlekler ve kaseler vardır ki bu sanat eserleri MÖ 4. yüzyıldan MS 1. yüzyıla kadar görünmektedir.²³⁰ Ancak kendilerine özel sikkeleri yoktur. Mount Batten, Carn Brae, Penzance ve Paul'deki sikkeler dışında madeni paralar bilinmemektedir.²³¹ Bu nedenle hükümdarlarına dair herhangi bir bilgimiz yoktur ancak şunu bilmekteyiz ki kabile bölgedeki diğer kabileler gibi Roma tarafından işgale uğramıştır. İmparator Vespasianus Dönemi'nde kabileye karşı bir sefer düzenlenmiştir ve muhtemelen işgal MS 47'de tamamlanmıştır.²³² Ancak Roma'nın faaliyetleri bununla bitmemiştir. Legio Augusta II'nin Exeter'a MS 55'te inşa edildiği düşünülen bir kaleye yerleşmiştir. Diğer kalelerin de işgal bitene kadar işgal altında kaldığı tahmin edilmektedir.²³³ Bahsedilen lejyon birlikleri bölgeyi MS 55'ten 75'e kadar yirmi yıl boyunca işgal etmişlerdir. Bölgede yapılan madencilik faaliyetlerinin önemi düşünülünce Roma'nın bölgeye olan ilgisinin giderek artmasının alternatif bir açıklaması olabileceği düşünülmektedir.²³⁴ Muhtemelen İmparator Nero Dönemi'nde işgal tamamlanmıştır. Exeter, Roma Britanya'sının sonuna kadar imparatorluk yönetiminin otorite merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. Kabileye ait epigrafik kaynaklar genellikle Hadrianus Duvarı'na yakın Carvoran'dan ve Dorchester'dan gelmektedir. “*Civitas*

²²⁷ Günümüz Exeter.

²²⁸ Melrose, R., *A.g.e.*, s. 134.

²²⁹ O Hogain, D., *The Celts: A History*, Boydell Press, 2003, s. 181.

²³⁰ Brown, I., *A.g.e.*, s. 229.

²³¹ Cunliffe, *Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest*, s. 201.

²³² Costen, M. D., *The Origins of Somerset. Origins of the Shire*, Manchester University Press, 1992, s. 27.

²³³ Gambash, G., *Rome and Provincial Resistance*, Routledge, 2015, s. 69.

²³⁴ Symonds, M., *Protecting the Roman Empire: Fortlets, Frontiers, and the Quest for Post-Conquest Security*, Cambridge University Press, 2017, s. 49.

Dumnoniorum” ifadesi bu yazıtlarda bariz olarak görülebilmektedir ve MS 369 yılına tarihlendirilmektedirler.²³⁵ Dorchester’deki yazıt ise tam olarak tarihlendirilememekle birlikte bir mezar yazıtıdır ve yazıtın sahibi kendisini ‘Dumnonii vatandaşı’ olarak nitelendirmektedir.²³⁶

Roma kaynaklarında ismini oldukça sık göreceğimiz Icenî kabilesinin hakimiyet alanı günümüz Norfolk’tur. Ayrıca topraklarının Suffolk ve Cambridgeshire’nin bir kısmına uzandığı düşünülmektedir.²³⁷ Bu kabilenin ismine ilk defa Tacitus’ta rastlamaktayız ancak Caesar Britannia’ya yaptığı ikinci seferinde bize *Cenimaghi* adında kendisine teslim olan bir kabileden bahsetmektedir.²³⁸ Bahsedilen bu kabilenin Icenî olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu isim Cisalpina Gallia’daki “*Cenomani*” ve Kuzey Normandiya’daki “*Aulerci Cenomagni*” ile bağlantılı olduğu da düşünülmektedir. İlk Icenî sikkeleri yazısız sikkelerdir ve bir Norfolk kurdu betimlemesi barındırmaktadırlar. Bu sikkeler takriben MÖ 65-45 yılına tarihlendirilmektedir.²³⁹ Sonraki dönem sikkelerinde Britanya’daki diğer kabile sikkelerinden ayırt edici bir özellik barındırmaktadırlar, o da sikkelerin önyüzlerinde kabilelerinin isimleri ECEN şeklinde kısaltmalı yazarak darp etmeleridir. Bu kısaltmadan başka özellikle hükümdarlarının isimleri olduğu düşünülen bazı kısaltmalar da vardır. ANTED,²⁴⁰ SAENU ve AESU kısaltmaları şeklinde görünmektedirler.²⁴¹ İmparator Claudius Dönemi’nde Icenî’nin Roma ile ilişkileri muhtemelen iyi bir siyasal süreçten geçiyordu. Bu süreçte Roma’nın muhatap olduğu Icenî kralının Antedios olduğu tahmin edilmektedir. Bu ilişkiler Icenî kralı Prasutagus’un ölümü üzerine yerine eşi kraliçe Boudicca’nın geçmesi ile birlikte bozulmuştur.²⁴² Romalı magistratların ve lejyonerlerin kötü muamelesine maruz kalan

²³⁵ RIB 1843, RIB 1844: “*civitas | Dum(no)ni(orum)*”

²³⁶ RIB 188; [...] | *Carino | civi [D]om[nonio] | ann(orum) L | 5 Rufinus et | [C]arina et | Avita fili eius | e[t R]omana uxor | [f(aciendum) c(uraverunt)]*

²³⁷ Dougherty, M. J., **A.g.e.**, s. 209.

²³⁸ Caes. *B.Gall.*, 5. 21: “*Trinobantibus defensio atque ab omni militum iniuria prohibitis Cenimaghi, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Caesari dedunt...*”

²³⁹ Aldhouse-Green, M., **Boudica Britannia**, Routledge, 2014, s. 23.

²⁴⁰ Aldhouse-Green, M., **Age**, Routledge, 2014, s. 22.; Detaylı bilgi için bkz: Allen, D. F. 1970: The Coins of the Icenî. *Britannia* 1, 1-33.

²⁴¹ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 127.

²⁴² Allason-Jones, L., **Woman in Britain**, British Museum Publications, 1989, s. 18.

Boudicca ve kızlarının MS 61 yılında başlatmış olduğu isyan ile birlikte Icenî'nin Roma ile iyi olduğu düşünölen arası bir daha düzelmemek üzere kopmuştur. Roma bölgede merkezi *Venta Icenorum* olan bir *civitas* yönetimi tahsis etmiştir.²⁴³ İsyân sonrasında Roma'nın Icenî topraklarında askeri olarak daha fazla nüfuz elde etmeye çalıştığı düşünölebilir ancak bunun yansıması oldukça azdır. Askeri bölgelerin varlığı nadiren belirlenebilmektedir. Bunlardan biri 1999 yılında bulunan ve MS 47-48'e tarihlenen Stonea Kampı'nın yakınındaki Fen Causeway'dir; diğeri de MS 60-61'e tarihlenen Grandford'tadır.²⁴⁴ Ekonomik olarak da Gallia Savaşı'na kadar izole bir sistemleri olduğu düşünölmektedir.²⁴⁵ Savaşı takip eden on yıl kadar bir süreçte de tıpkı diğeri Kelt kabileleri gibi altın sikkelerinde değeri kaybı yaşamışlardır.²⁴⁶ Gallia ve Britannia'daki diğeri Kelt kabilelerinin aksine Roma ile ticaretleri iyi değildir. Özellikle Roma'dan ithal edilen ürünlerin azlığı dikkat çekici olmuştur.²⁴⁷

Doğuda Icenî; kuzeyde Brigantes; güneylerinde Dobunni ve Catuvellauni; batıda ise Cornovii ile çevrelenen Corieltavi kabilesi Linconshire, Leicestershire ve Northamptonshire gibi bölgeleri içine alan East Midlands'a konumlandırılmaktadır. Kabilenin adı uzun süre yanlış bilinmekteydi. Bu karışıklığı Ptolemaios yaratmıştı. "Coritani" olarak biliniyordu ancak Warwickshire'daki Roma yerleşim yeri olan Tripontium'da bulunan bir *graffito* üzerinde [CI]VITATISCORIELTAVVORUM[...] ifadesi sonucunda kabilenin asıl isminin Corieltavi olduğu öne sürölmüştür. Bu görüş günümüzde de kabul edilmektedir.²⁴⁸ Ratae, kabileye başkentlik yapmıştır, bu başkent günümüz Leicester'a konumlandırılabilir. Başkent in isminin İrlandaca'daki '*raith*' yani 'toprak sur' veya 'kale' anlamına geldiği de düşünölmektedir. Bir başka görüş Fransa'nın güneyindeki Narbonne'da ve Fransa'nın doğusundaki Dijon yakınlarındaki yazıtlardan da bilinen tanrıça Litavis'ten geldiğidir. Görüşe göre Corieltavi'nin 'Litavis'in Ordusu' gibi bir anlamının olabileceğidir.²⁴⁹ En erken sikkeleri Ferriby

²⁴³ Wood, M., **In Search of the Dark Ages**, Random House, 2015, s. 17.

²⁴⁴ Aldhouse-Green, M., **Boudica Britannia**, Routledge, 2014, s. 31.

²⁴⁵ Van Arsdell, R. D., **Celtic Coinage of Britain**, Spink, 1989, s. 184.

²⁴⁶ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 124.

²⁴⁷ Davies, J. A. (ed.) 2011, The Iron Age in Northern East Anglia: New York in the Land of the Icenî, 49-58. Oxford: BAR British Series 549, s. 103.

²⁴⁸ Tomlin, R. S. O., *Roman Leicester, a Corrigendum: For Coritani should we read Corieltavi?* Transactions of the Leicester Archaeological and Historical Society, 48, 1983, s. 1-4.

²⁴⁹ Melrose, R., **A.g.e.**, s. 144.

tipindedir ve *Gallo-Belgic C* sikkelerinden geliştirilmişlerdir.²⁵⁰ Üzerlerinde yazı bulunmaz ancak domuz ve at betimlemeleri bulunur. Üzerlerinde yazı bulunan sikkeler ise MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kabilenin sikkelerinden anlaşılabileceği üzere bir Corieltavi hanedanlığı ile karşı karşıya olduğumuz düşünülmektedir. Vepacomes, Volisios, Dumnocoveros, Dumnovellaunos ve Cartiveli(os) gibi isimlerin Corieltavi'ye hükümdarlık yaptıkları bilinmektedir. Dumnocoveros, Dumnovellaunos ve Cartiveli(os)'un Velisios'un oğlu oldukları düşünülmektedir. Hatta Dumnocoveros sikkelerinin arka yüzünde görünen Tigirseno'nun da Velisios'un torunu olduğu teoriler arasındadır.²⁵¹ Sikkelerden oluşturulan bu soy ağacıyla birlikte Corieltavi'lerde hanedanlığın babadan oğula geçtiği düşünülmektedir. Sikkelerin yoğunluğunun Linconshire ve Northamptonshire ile Yorkshire'ın bir bölümünde yoğunlaşması, kabilenin sikkelerini burada bastığını düşündürmektedir.²⁵² Kabile topraklarının hem tarım için hem de madencilik için oldukça verimli olduğu söylenebilir. Özellikle Lincolnshire bu faaliyetler için eşsiz bir merkezdir.²⁵³ Şüphesiz Corieltavi'ye ekonomik açıdan katkı sağlamışlardır. Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki işgali sırasında ve özellikle Boudicca İsyanı sırasında kabilenin hangi tavrı sergilediği bilinmemektedir. Cassius Dio ve Tacitus bu konudan bahsederken kabilenin ismini geçirmemektedirler. Ancak Fosse Way'in diğer ucunda yer alan kabile bölgesinde ve Lincoln'un lejyoner kalesi çevresine konumlanan Roma kale buluntuları tespit edilmiştir. Bu kalenin tarihlendirilmesi yapıldığında ise imparator Nero dönemine ait olduğu düşünülmüştür.²⁵⁴ Dolayısıyla Roma'nın Corieltavi topraklarını Britannia'da en sert isyanların yaşandığı sırada aktif olarak kullandığı söylenebilir. Daha geç dönemde, Mons Groupius Savaşı'nda Britannia topraklarından askere çok sayıda insan alındığı bilinmektedir. Bu askerlerin kırsal alandan geldikleri

²⁵⁰ Howard, E., **Coins of England and the United Kingdom** 2020: Pre-decimal Issues, 55th Edition, Spink Books, 2020, s. 38.

²⁵¹ Braund, D., **A.g.e.**, s. 22-23.

²⁵² Brown, I., **A.g.e.**, s. 216.

²⁵³ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 196.

²⁵⁴ Hoffman, B., **The Roman Invasion of Britain: Archaeology Versus History**, Pen and Sword, 2013, s. 86.

düşünülerek muhtemelen Corieltauvi kabilesinden de Roma'nın asker gücü olarak faydalandığı tahmin edilmektedir.²⁵⁵

Bahsettiğimiz diğer kabilelere göre nispeten geniş bir coğrafyayı kapsamayan Parisi'ler, East Yorkshire'a konumlandırılmaktadırlar. Aynı zamanda Humberside'in da Parisi tarafından işgal edildiği bilinmektedir.²⁵⁶ Kabilenin ismini Ptolemaios'tan öğrenmekteyiz.²⁵⁷ Parisi isminin nereden geldiğine dair çeşitli görüşler vardır. Yaygın olarak *P-Celtic* kökü **pario* yani 'kazan' anlamına geldiği kabul edilmektedir.²⁵⁸ Keltlerin mimari eserlerindeki ve mitolojilerindeki kazan motiflerini göz önünde bulundurunca kabilenin ismini anlamlandırabilmekteyiz. Kuzey Gallia'daki Parisii kabilesi ile hemen hemen aynı ismi taşıyan Parisi'nin muhtemelen buradan Britanya'ya giden bir üst sınıfın kurduğu tahmin edilmektedir. Bu göç hareketi muhtemelen küçük ölçekliydi ve insanlar Seine Vadisi'nden bölgeye geldiler.²⁵⁹ Bu göç hareketi sonucunda Arras Kültürü olarak tanımlanan bir topluluk gelişti. Dolayısıyla Parisi ve Parisii MÖ 5. yüzyılın sonlarında yakın teması koruyorlardı. Geç Demir Çağı'nda ise bölgedeki mezar gömüleri üzerinden bu kültürün bölgedeki etkisinin azaldığı gözlemlenmektedir.²⁶⁰ Ayrıca Demir Çağı'na özgü olan ve savaş arabaları olduğu düşünülen araçların büyük çoğunluğu Parisi topraklarında Yorkshire'da bulunmaktadır.²⁶¹ Parisi'nin Roma ile ilişkilerinin nasıl olduğuna dair pek bilgi sahibi değiliz. Bölgede Roma mallarının sıklıkla kullanılması Parisi ile Roma arasında iyi bir ilişki olduğuna dair kanıt olarak kullanılmaktadır. Ancak eşyalar da sikkeler gibi dolaşımda olan unsurlardır dolayısıyla direkt bir çıkarımda bulunmak doğru olmayacaktır. Ancak bu konu hakkındaki genel görüş onların kuzeydeki diğer

²⁵⁵ Ivleva, T., *Peasants into Soldiers: Recruitment and Military Mobility in the Early Roman Empire*, (ed.) de Ligt, L. & Tacoma, L. E., **Migration and Mobility in the Early Roman Empire**, Brill, 2016, s. 166.

²⁵⁶ Salway, P., **A History of Roman Britain**, s.40.

²⁵⁷ Ptol. *Geog.* 2.3.17.

²⁵⁸ Delamarre, X., **A.g.e.**, s. 247.

²⁵⁹ Eaton, J. M., **An Archaeological History of Britain: Continuity and Change from Prehistory to the Present**, Pen and Sword, 2014, s. 47.

²⁶⁰ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 214; Cunliffe, B., **Britain Begins**, OUP Oxford, 2013, s. 138: gömüler artık daha bireyselle dönüyor ve savaş teçhizatları ile görünürlükleri artıyor.

²⁶¹ Anthoos, G. 2011 *Contacts between the Arras Culture and the Continent*. PhD Thesis, University of Bangor. s. 69; bazı gömülerde tekerleklerin çıkartıldığı görülmektedir.

kabileler ile Roma arasındaki iletişimi sağladığı yönündedir.²⁶² Roma'nın bölgedeki faaliyetleri, özellikle şehirleşme konusundaki hareketleri Verulamium'daki faaliyetleri gibi ilerlememiştir. Genellikle Demir Çağı yerleşimlerinin üzerine yeni Roma yapıları inşa edilmiştir. Bu Britanya'nın çoğu bölgesinde görülen bir durumdur. Parisi kabilesinin başkenti Patuaria olarak kabul edilmektedir. MS 2. yüzyılın ortalarına gelindiğinde de bu kentin bir Roma *vicus*u olarak tanımlandığı görülmektedir.²⁶³

Topraklarının bir kısmının Galler'de bir kısmının da İngiltere'de olduğu bilinen Ordovices kabilesinin güneyinde Silures, doğusunda Cornovii ve güneybatısında Demetae kabilelerini barındırmaktadır. Ptolemaios'a göre Ordovices toprakları tek bir kabile yapısından ziyade birkaç farklı topluluğun birleşmesiyle oluşmaktaydı.²⁶⁴ Ancak Ordovices bu toplulukların üzerinde siyasi otorite sahibiydi. Her anlamda Silures ile birlikte bölgedeki en güçlü kabile olarak kabul edilmektedirler.²⁶⁵ Böyle tanımlanmalarının nedeni şüphesiz Roma'ya karşı verdikleri mücadeledir. İlk olarak Britanya için önemli olan yöneticilerden biri Caratacus mücadelesini Silures topraklarında sürdürürken Publius Ostorius Scapula tarafından mücadele Ordovices topraklarına kaydırılmıştır.²⁶⁶ Durum böyle olunca Caratacus Ordovices'te son bir mücadele kararı almıştır. Neticede kendisi bu topraklarda Romalılar tarafından mağlup edilmiştir. İkinci olarak ise Agricola'nın yönetimi altında gerçekleşen işgal hareketidir. Ordovices Roma yönetimine karşı isyan etmişlerdir ve Agricola veteran kuvvetleri ile auxilia birlikleriyle Ordovices ordusuna saldırı düzenlemiştir. Ordovices ordusu Tacitus tarafından cesaretsiz olmakla itham edilir ve daha ovaya inip Roma birlikleriyle savaşmadıklarını, bunun üzerine Roma birliklerinin Ordovices'in tepe kalelerine çıkıp onları mağlup ettiklerinden bahseder.²⁶⁷ Romalıların Ordovices'i Mona'ya giden bir basamak olarak kullandığı, asıl amaçlarının Ordovices topraklarını ele geçirmek olmadığı da görüşler arasındadır.

²⁶² Hanson, W.S. & Campbell, D.B., The Brigantes: from clientage to conquest. *Britannia* 17, 1986, s. 83-4.

²⁶³ Richmond, I. A., **Roman Britain**, Penguin Books, Michigan University, Dijital ortama aktarılmış: 3 Ekim 2007 s. 80.

²⁶⁴ Higham, N. J., **The Origins of Cheshire**, Manchester University Press, 1993, s. 31.

²⁶⁵ Manning, W., *The Conquest of Wales*, in (ed.) Todd, M., **A Companion to Roman Britain**, John Wiley & Sons, 2008, s. 60

²⁶⁶ Tact. Ann. 12. 33.

²⁶⁷ Tac. Agr. 18.

Hatta Gaius Suetonius Paullinus'un MS 58'de Ordovices'e girmiş olabileceği düşünülmektedir.²⁶⁸ Bir başka görüş ise Agricola'nın öncülü Frontinus'un zaten Ordovices ile anlaştığı ve müttefik süvari birliklerini topraklarına bıraktığıdır.²⁶⁹ Neticede ise Ordovices Agricola'nın işgalinden sonra artık Roma yönetimindedir. Roma yönetiminin başladığı Ordovices'in yönetim merkezi bugün Caernarfon olarak bilinen Segontium'dur.²⁷⁰ Roma İmparatorluğu buraya bir *civitas* statüsü vermemiştir. Ancak topraklarının doğu kısmının Cornovii ile birleştirilmiş olduğu düşünülmektedir.²⁷¹ Geç dönemde Ordovices'in durumunu takip edemiyoruz ancak MS 383 yılında Romalı General Magnus Maximus (Maximum Maximus) batı ve kuzey Britanya'nın tüm birliklerini ve hatta üst düzey yöneticilerini de tahliye ettiğini ve bireysel teşebbüsüyle Britanya'yı bir imparator olarak Gallia'dan yönetmeye devam etmiştir.²⁷²

Güneybatı Galler'in tamamı Demetae yerleşimidir. Silures'in batısına konumlandırılmaktadırlar. Carmarthen ve Pembroke yarımadası ve çevresi de Demetae yerleşimlerinden biridir.²⁷³ Demetae bölgesindeki Demir Çağı'na ait arkeolojik materyalin az olması nedeniyle Roma öncesi devirlerine dair net bir çıkarım yapmak ve bölgenin kronolojisini çıkarmak oldukça zordur.²⁷⁴ Bu durum sağlıklı bir değerlendirmenin yapılmasını engellemektedir. Ancak şunu biliyoruz ki Roma kaynaklarında muhalif olarak yer alan toplulukların arasında Demetae yoktur.²⁷⁵ Silures gibi boyun eğdirilmeye çalışmamışlardır, muhtemelen bir noktada anlaşmış görünmektedirler. Ordovices'in aksine Demetae'a *civitas* statüsü verilmiştir.²⁷⁶ Bu

²⁶⁸ Manning, W., **A.g.e.**, s. 68.

²⁶⁹ Gambash, G., *Flavian Britain*, (ed.) Zissos, A., **A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome**, John Wiley & Sons, 2016, s. 266.

²⁷⁰ Charles-Edwards, T. M., **Wales and Britons, 350-1064**, OUP Oxford, 2013, s. 17; Detaylı bilgi için bkz: Casey, P. J. & Davies, J. L. & Evans, J., *Excavations at Segontium (Caernarfon) Roman Fort, 1975-1979*, CBA. Research Report 98, London, 1993.

²⁷¹ Jackson, R., **The Roman Occupation of Britain and its Legacy**, Bloomsbury Publishing, 2020, s. 158.

²⁷² Donoghue, C. N., **History of Celts**, Friesen Press, 2013, s. 3.

²⁷³ Frere, S., **Britannia: A History of Roman Britain**, Routledge & Kegan Paul, 1967, s. 55.

²⁷⁴ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 208.

²⁷⁵ Nash-Williams, V. E., **The Roman Frontier in Wales**, Board of Celtic Studies of the University of Wales, University of Wales Publishing, 1969, s. 145.

²⁷⁶ Aldhouse-Green, M. & Howell, R., **A Pocket Guide: Celtic Wales**, University of Wales Press, 2000, s. 53.

statü kabileye dayalı bir yerel yönetim birimi gibi algılanmalıdır. Carmarthen, Latince ismi ile *Moridunum* bölgenin en önemli kentlerinden birisidir. Kent küçük olsa bile bölgede yapılan kazılar sonucunda anlaşılmıştır ki burası o bölgenin büyük bir pazar alanıydı ayrıca zanaatkarların dükkanları ile de çevriliydi.²⁷⁷ Roma *Moridunum*'da kentsel yaşamın büyümesi teşvik ediyor, sonrasında da bu kent adeta bir iletişim merkezi haline geliyor.²⁷⁸ Arkeolojik kazılar Moridunum'da bir amfi tiyatroyu ortaya çıkarmıştır.²⁷⁹ Bu da bölgedeki kentleşmenin ve sosyal etkileşimin artması açısından önemli bir inşa faaliyetidir. Güneybatı Galler'de MS 5. yüzyılda Roma Britannia'sında ortaya çıkan küçük krallıklardan birinin ismi *Dyfed* olarak bilinmektedir. '*Dyfed*' isminin Demetae'dan geldiğine inanılmaktadır.²⁸⁰ Ancak J. Koch da 'evcil' veya 'koyun' anlamına gelen Hint Avrupa kökenli '*dafad*' kelimesinden türetildiğini ileri sürmektedir.²⁸¹ MS 6. yüzyıla gelindiğinde Gildas'ın *De Excidio et Conquestu Britannia* adlı ünlü eserinde *Vortipor* isimli bir Demetae tiranı kaydedilmiştir.²⁸² Bu tarihlerden itibaren de Demetae -Dyfed- Krallığı bağımsız bir şekilde siyasi hayatına devam etmiştir.

Caerwent, Llanmelin, Sudbrook, Gwehelog, Thornwell ve Goldcliff gibi bölgeleri işgal ettikleri düşünülen Silures Galler'in güneydoğusunda konumlandırılmaktadır. Galler'deki Demir Çağı toplulukları kendi sikkelerini üretmemişlerdir. Bölgede bulunanlar sikkeler Güney Britanya, Gallia ve Yunanlara aittir.²⁸³ Sikke basmamışlardır ancak bölgede Demir Çağı'na ait şaşırtıcı derecede fazla broşlar, iğneler ve cam süs eşyaları bulunmuştur. Özellikle cam süs eşyalarında Dobunni ve Durotriges ile benzer zevkleri benimsendiği görülmektedir.²⁸⁴ Silures kabilesi Roma İmparatorluğu'na karşı büyük direniş göstermiş kabilelerden birisidir. Caratacus'un başlattığı mücadelede aktif rol oynayan Silures, Caratacus'un

²⁷⁷ Lloyd, T. & Orbach, J. & Scourfield, R., **Carmarthenshire and Ceredigion**, 6. Cilt/Pevsner: Buildings of Wales Pevsner Architectural Guides: Building of Wales, Yale University Press, 2006, s. 126.

²⁷⁸ Rees, S. E., **A Guide to Ancient and Historic Wales: Dyfes**, H. M. Stationery Office, 1992, s. 93.

²⁷⁹ Vaughan-Thomas, W., **Wales, A History**, M. Joseph, 1985, s. 41.

²⁸⁰ Fraser, M., **West of Offa's Dyke, North Wales**, R. Hale, 1959, s. 118.

²⁸¹ Melrose, R., **A.g.e.**, s. 148.

²⁸² Maund, K. L., **The Welsh Kings**, Tempus Publishing, 2002, s. 23.

²⁸³ Gwilt, A., *Silent Silures? Locating people and places in the Iron Age of South Wales*, (ed.) Haselgrove, C. & Moore, T., **The Later Iron Age in Britain and Beyond**, Oxbow Books, s. 304.

²⁸⁴ Gwilt, **Age**, s. 308.

hareketinin başarıya ulaşamamasından sonra adeta bölgedeki direnişin devamlılığını daha sert bir şekilde sürdüren kabile haline gelmiştir. Bölgede direnişi kırmaya ve hatta yok etmeye çalışan Ostorius Scapula XX. Lejyonla birlikte Cholchester’den ileriye doğru hareket etmiştir, böylece Silures topraklarına varmıştır.²⁸⁵ Ancak Scapula bölgeye geldikten bir süre sonra vefat etmiştir. Kaynaklar Scapula’nın Silures’in yıpratıcı etkisinden dolayı vefat ettiği kaydedilmektedir.²⁸⁶ Romalılar Silures’in giderek artan etkisini kırmak için klasik stratejilerinden biri olan kale inşasına başlıyorlar ancak Silures bu inşa faaliyetlerini engellemek için bölgeye gelen Romalıları kuşatıyorlar ve bir şekilde kale inşasını engelliyorlar.²⁸⁷ Direnişleri devam ederken Scapula’nın yerine Didius Gallus bölgeye geliyor ve o gelene kadar Silures birlikleri Roma lejyonlarına kayıplar yaşatıyor.²⁸⁸ Silures’in hareketlerinin artarak devam etmesi üzerine Gallus’un halefi olan Quintus Veranius’un da Silures’e sefer düzenlediğini kaynaklar aktarmaktadır. Ancak bu sefer talihsizlikle sonuçlanıyor ve kendisi bölgeye geldikten yaklaşık bir yıl sonra vefat ediyor.²⁸⁹ Neticede yerine gelen Frontinus’un Silures’e son darbeyi vurur ve bir şekilde onlarla anlaşarak bu isyanları sonlandırır.²⁹⁰

Humberside hariç bütün Kuzey İngiltere Brigantes tarafından işgal edilmiştir.²⁹¹ Günümüz Yorkshire, Durham, Northumberland ve Lancashire gibi kentlerde hüküm sürmüşlerdir. Ptolemaios tarafından Brigantes toprakları “denizden denize uzanan” topraklar olarak tasvir edilmiştir.²⁹² Brigantes’in Kuzey İngiltere’de bu kadar geniş topraklara sahip olması bölgedeki diğer nispeten geniş hakimiyet alanına sahip olmayan kabilelerden oluşan bir konfederasyonu oluşturabileceği yorumlarını ortaya çıkarmıştır.²⁹³ Brigantes isminin nereden geldiğine yönelik başlıca

²⁸⁵ Stanford, S. C., **The Archaeology of the Welsh Marches**, Collins Archaeology, 1980, s. 122.

²⁸⁶ Aldhouse-Green, M. & Howell, R., **A Pocket Guide: Celtic Wales**, University of Wales Press, 2000, s. 48.

²⁸⁷ Dougherty, M. J., **A.g.e.**, s. 207.

²⁸⁸ Manning, W., *The Conquest of Wales*, in (ed.) Todd, M., **A Companion to Roman Britain**, John Wiley & Sons, 2008, s 62.

²⁸⁹ Manning, **A.g.e.**, s. 67.

²⁹⁰ Tac. *Agr.* 17.

²⁹¹ Salway, P., **A History of Roman Britain**, s. 40.

²⁹² Ptol. *Geog.* 2. 3. 10.

²⁹³ Harding, D. W., **The Iron Age in Northern Britain: Britons and Romans, Natives and Settlers**, Taylor & Francis, 2017, s. 25.; Novantae, Selgovae, Votadini gibi kabileler.

yorum tanrıça Brigantia'dan geldiği yönündedir. Bir diğer yorum Keltçe **briga* kelimesi 'tepe' anlamına geldiği için kabilenin isminin de 'tepeliler' gibi bir manaya gelebileceğidir.²⁹⁴ İki yorum da kabul edilebilir olarak görülmektedir. Günümüz Aldborough veya Romalıların verdiği isimle *Isurium Brigatum* başkent olma özelliği taşımaktadır.²⁹⁵ Bölgenin Demir Çağı'na ait verilerini takip etmek oldukça zordur. M. Wheeler tarafından 1951-52 yıllarında kazılar yapılsa da bunlar oldukça sınırlı kazılar olmuştur. MS 1. yüzyılın ortalarında Brigantes toprakları oldukça büyük bir alanı kaplamaktadır. Zaten Romalı kaynaklar tarafından da ülkeleri kapladıkları alanla anılmaktadır. Ayrıca Iuvenalis ve Seneca tarafından da eserlere konu olmuşlardır. Genellikle onlardan alaycı ve ironik bir şekilde söz edilmektedir.²⁹⁶ Romalıların başka toplulukları da eserlerine benzer şekilde kattıkları düşünülürse yadırganacak bir durum değildir, döneme oldukça uygundur. Ayrıca isyanlarıyla siyasi olarak Roma'yı uğraştırmalarının yanı sıra Brigantes kabilesi Cartimandua adında bir kadın lidere sahip olduğu için Icenı lideri Boudicca'da da olduğu gibi Romalı kaynaklarda oldukça detaylı anlatılmışlardır. Caratacus'u saklayan liderlerden biri Cartimandua'dır. MS 51'de kendisi Romalılara teslim edilmiştir. O tarihlerde Brigantes'in de kendi iç karışıklıkları olduğu için muhtemelen Roma'yı kendi iç savaşlarında yanlarına çekebilmek maksadıyla böyle bir hamlede bulunmuşlardır.²⁹⁷ Cartimandua o zamanlar Venutius isimli birisiyle evlidir ve kendisinden ayrılıp Velloctatus isimli birisiyle evlenince Venutius Roma'yı da yanına alarak bir süre Cartimandua ile savaşmıştır. Bu şekilde Cartimandua'yı tahttan indirmeye çalışmış, başarılı da olmuşlardır.²⁹⁸ Sonrasında Roma ile ters düşen Venutius MS 71-72 yıllarında Roma'ya karşı gelmiştir ve Petilius Caerialis tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu bir dönüm noktasıdır çünkü topraklarının çoğunda artık Roma söz sahibidir.²⁹⁹ MS 79'a geldiğimizde ise Brigantes toprakları Agricola tarafından tamamen ele geçirilmiş ve kabileye boyun

²⁹⁴ Harding, D., **Rewriting History: Changing Perceptions of the Past**, Oxford University Press, 2020, s. 190; Brigantia'ya olan tapınım hem yerel seyretnmektedir hem de daha geç döneme tarihlendirilmektedir. Dolayısıyla Demir Çağı'nda da bölgenin adının Brigantes olduğuna yönelik yorumlar tehlikelidir. Muhtemelen bu isim Romalıların verdiği bir isim olmalıdır.

²⁹⁵ Collins, R., **Hadrian's Wall and the End of Empire: The Roman Frontier in the 4th and 5th Centuries**, Routledge, 2012, s. 31.

²⁹⁶ Braund, D., **Ruling Roman Britain: Kings, Queens, Governors and Emperors from Julius Caesar to Agricola**, Routledge, 2013, s. 125.; Iuv. Sat. XIV.196.

²⁹⁷ Rankin, D. & Rankin, H. D., **A.g.e.**, Psychology Press, 1996, s. 218.

²⁹⁸ Birley, A. R., **The People of Roman Britain**, University of California Press, 1980, s. 25.

²⁹⁹ Rankin, D. & Rankin, H. D., **A.g.e.**, Psychology Press, 1996, s. 219.

eğdirilmiştir.³⁰⁰ İmparator Hadrianus Dönemi'nde Britanya'ya ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Brigantes'in de bir ayaklanma çıkardığı düşünülmektedir.³⁰¹ Ziyaretler ve daha sonrasında Aldborough'a verilen *civitas* statüsü bölgenin Roma yönetimine geçirildikten sonraki faaliyetleri açısından dikkate değer noktalardır.³⁰²

İskoçya'nın güneybatısındaki günümüz Galloway ve Carrick'de Novantae yer almaktadır. MS 2. yüzyılda Ptolemaios bu kabileden bahsetmiştir ancak sadece isim olarak kaydettiği için elimizdeki bilgiler oldukça azdır.³⁰³ Novantae'nın güney İskoçya'daki diğer kabilelerle birlikte Keltçe'nin *Brythonic* lehçesini konuşan bir topluluk olarak da tanımlanmaktadır.³⁰⁴ Brigantes ve Selgovae ile de ilişkilendirildikleri olmuştur. Kabilenin Roma Dönemi öncesindeki faaliyetlerini takip etmek oldukça zordur. Demir Çağı'ndaki Novantae'nın nasıl bir oluşum olduğunu eldeki verilerin azlığı nedeniyle tam olarak kronolojik şekilde takip edemiyoruz ancak günümüze gelen Rispaın gibi bazı yerleşim alanların Demir Çağı'ndaki Novantae'dan kaldığı biliniyor.³⁰⁵ Genellikle bu yerleşim yerleri tamamen tahrip edilmemiş, Roma'nın bölgedeki yerleşiminde de yeni mimari eski mimarinin üzerine inşa edilmiştir. Agricola'nın bölgedeki askeri faaliyetleri şüphesiz Novantae'ı da etkilemiştir. Özellikle Novantae ve Selgovae topraklarından geçmek isteyen Roma lejyonlarının işi kolay olmamıştır. Neredeyse bir yılı aşkın sürede bu iki kabilenin topraklarından geçmişlerdir.³⁰⁶ Büyük yüzölçümüne sahip olmayan bu iki coğrafyada Roma'nın ilerleyişinin sekteye uğraması gariptir. Tacitus bize detaylardan bahsetmez ancak Novantae da bir süre sonra diğer kabileler gibi muhtemelen Roma'nın himayesi altına girmiştir.³⁰⁷ Sürenin uzaması Novantae'nın Roma ile anlaşmaya geç varması veya anlaşmak istememesi olabilir. Ayrıca Britannia coğrafyasındaki ticaret döngüsünde

³⁰⁰ Cooke, B., **The Story of Warrington**, Troubador Publishing Ltd, 2020, s. 2-3.

³⁰¹ Hobson, B., **West Riding of Yorkshire**, Cambridge University Press, 2012, s. 87.

³⁰² Shotton, D., **Roman Britain, Lancaster Pamphlets in Ancient History**, Routledge, 2004, s. 38.

³⁰³ Cunliffe, **Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland and Wales from Seventh Century BC until the Roman Conquest**, s. 209. Ptol. 2.2.

³⁰⁴ Mountain, H., **The Celtic Encyclopedia, Volume I**, Universal-Publishers, 1998, s. 202.

³⁰⁵ Harding, D. W., **The Borders and Southern Scotland, The Iron Age in northern Britain: Celts and Romans, natives and invaders**, Routledge, s. 62.

³⁰⁶ Donoghue, C. N., **A.g.e.**, s. 4.

³⁰⁷ Grant, A., **Roman Military Objectives in Britain Under the Flavian Emperors**, Archaeopress, 2007, s. 128.

onlarında izleri bulunmaktadır. Özellikle Brigantes ve merkezi Britannia yani güney Britannia ile ticaret yaptığı bilinmektedir.³⁰⁸ Ticaretini yaptığı ürünler kalay, bronz, şarap ve Kelt tipi olarak adlandırılan broşlardır. Bu ticari etkileşim Hadrianus Duvarı'nın inşası ile sekteye uğramıştır.³⁰⁹ Hadrianus zamanında Brigantes'in sorun çıkarması gibi Novantae'nin de sorun çıkardığı düşünülmektedir. Muhtemelen çıkan isyanlardaki nedenlerin arasında bu ticari etkileşimin kesilmesinin de payı büyük olmalıdır. Novantae, Roma işgalinden sonra tarihi kayıtlarda bir daha geçmeseler de Ortaçağ Gal şiiri olarak bilinen ve ozan *Aneirin*'e atfedilen *Y Gododdin*'de karşımıza çıktıkları düşünülmektedir. Catraeth Savaşı'nda Novant Krallığı'nda savaşıyan 'üç Novant' olduğu söylenmektedir. İsim benzerliğinden de bunun Demir Çağı'ndaki Novantae olduğu düşünülmüştür.

Brigantes kabilesinin kuzeyinde, Novantae'nin doğusunda Selgovae kabilesi bulunmaktadır. İskoçya'daki Dumfriesshire ve çevresinde yaşadıkları düşünülmektedir. Selgovae'nin kelime anlamının 'avcı(lar)' olduğu düşünülmektedir.³¹⁰ Ancak şunu biliyoruz ki bu kabilenin ismi MS 2. yüzyılda Ptolemaios'ta geçse de Demir Çağı'nda bu bölgede aynı isimle yaşayan bir topluluk olduğunu söylemek zordur. Elde buna dair herhangi bir kanıt yoktur. İskoçya'daki diğer kabilelerde gördüğümüz gibi bu bölgedeki topluluğa Selgovae ismi Romalılar tarafından verilmiş olabilir.³¹¹ Bu ismin Latince olmadığı, J. Rhys tarafından İrlandaca veya Galce bir kökten türediği teorisi günümüzde kabul görmemektedir.³¹² Ptolemaios tarafından kaydedilen kabile isminin yanı sıra Selgovae'nin Carbontorigum, Uxellum, Corda ve Trimontium olmak üzere bazı yerleşim yerlerinin de isimleri de kaydedilmiştir. Bu yerleşim yerlerinin hemen hemen hepsi tespit edilmiştir.³¹³ Selgovae topraklarında Roma öncesi Demir Çağı'nda yerleşimler olduğu barizdir. Özellikle Eildon Hill North merkezleri olabilir. Ayrıca tipik tepe kaleleri de oldukça yoğunluktadır. Agricola'nın kuzey Britannia'daki faaliyetlerinde Selgovae'nin Roma

³⁰⁸ Güney Britanya kabilelerinin siyasi dağılımı için bkz: Harita 5.

³⁰⁹ Donoghue, *Age*, s. 70.

³¹⁰ Moffat, A., **Before Scotland: The Story of Scotland Before History**, Thames & Hudson, 2009, s. 212.

³¹¹ Fry, P. S. & Mitchison, R., **History of Scotland**, Routledge, 1985, s. 19-20.

³¹² Rhys, J., **Celtic Britain** (3rd ed.), London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1904, s. 72-3.

³¹³ Menzies, G., **Who are the Scots?**, British Broadcasting Corporation, 1971, s. 35.

kuvvetleri ile iyi anlaşmadığı ve onları bölgede istemediği düşünülmektedir. Bunun çıkış noktası Selgovae topraklarındaki Roma yollarının fazlalığı ve stratejik noktalarda olmasıdır.³¹⁴ Şunu biliyoruz ki Roma'nın yol yapmaktaki öncelikli amacı askeri kuvvetlerinin rahat hareket edebilmelerini sağlamaktır. Yolların konumu da Novantae, Selgovae ve Brigantes'i birbirinden ayıracak şekildedir.³¹⁵ Agricola MS 81'de askeri birlikleri Tyne-Solway'den Forth-Clyde'a taşımıştır, bu da doğrudan Selgovae ile uğraştıkları anlaşılmaktadır.³¹⁶ Hatta Roma'nın kuzeyde bu kadar ileri gitmesinin sebebinin Selgovae korkusu olduğu da iddia edilmektedir.³¹⁷ Roma bölgeye yavaş yavaş konumlandıktan sonra Demir Çağı'nda da kullanılan Eildon Hill North başta olmak üzere çeşitli Roma yerleşim yeri bilinmektedir. Ayrıca yine Eildon Hill North'ta bir *oppidum* bulunmaktadır.³¹⁸

İmparator Hadrianus MS 117 yılında tahta geçtiğinde kuzey Britanya'da isyanlar vardı. Bu isyanlar Novantae ve Selgovae'ın aktif rol oynadığı hareketlerdi. Hatta muhtemelen Roma ile iyi ilişkileri bilinen Brigantes kabilesinin içindeki hoşnutsuz gruplarla da etkileşim halindelerdi.³¹⁹ Dolayısıyla Hadrianus Duvarı'nın inşası Brigantes ile Novantae ve Selgovae arasındaki direkt etkileşimi kesmiş oldu. Ancak Kuzey Britanya'nın Roma yönetimine direnişi duvarın örülmesiyle de bitmemiştir. MS 142'de Britanya valisi olan Lollius Urbicus güney İskoçya'da Novantae, Selgovae ve Votadini'nin boyun eğmesi için oldukça uğraşmıştır.³²⁰ MS 6. ve 7. yüzyıllarda güney İskoçya ve hatta Kuzey İngiltere'de olan kabilelerin çoğu ileri tarihlerde de coğrafyanın tarihi için rol oynayacaktır. Ancak Novantae gibi Selgovae için de belirtilen tarihlerde hayatta kaldıklarına dair bir kanıt yoktur.³²¹

Verimli tarım arazileri üzerinde, güneydoğu İskoçya ve kuzeydoğu İngiltere'de Votadini kabilesi bulunmaktadır. MS 2. yüzyılda Ptolemaios tarafından bugün de konumlandırılabilen *Bremenium*, *Coria* ve *Alauna* gibi yerleşim yerleri Votadini

³¹⁴ Helm, P. J., **Exploring Roman Britain**, Hale, 1975, s. 47.

³¹⁵ Ross, S., **Ancient Scotland**, Barnes & Noble, Incorporated, 1998, s. 87.

³¹⁶ Higham, N. J., **The Northern Countries to AD 1000**, Longman, 1986, s. 156.

³¹⁷ Frere, S., **Britannia: A History of Roman Britain**, Routledge & Kegan Paul, 1967, s. 150.

³¹⁸ Oram, R. D., **Scottish Prehistory**, Birlinn, 1996, s. 118.

³¹⁹ Fry, P. S. & Mitchison, R., **History of Scotland**, Routledge, 1985, s. 23-4.

³²⁰ Fry, P. S. & Mitchison, R., **Age**, s. 25.

³²¹ Smyth, A. P., **Warlords and Holy Man: Scotland AD 80-1000**, Edinburgh University Press, 1989, s. 20.

yerleşim yeri olarak kaydedilmiştir.³²² Hadrianus Duvarı'nın 105 km kuzeyindeki Traprain Law bir Votadini kalesiydi. Bu kalenin çevresindeki düzlüklerde yapılan kazılarda Roma öncesi ve hatta Demir Çağı'na ait yerleşim yerleri açığa çıkarılmıştır. Bu yerleşim yerinde ve diğer Votadini yerleşim yerlerinde görülmektedir ki Votadini'ye özel bir çanak çömlek yoktu.³²³ Bu kabile komşusu Brigantes'in aksine güney Britanya veya Gallia arasındaki ticaret etkileşime katılmamış gibi görünmektedir. Siyasi olarak ise Roma'ya yakın bir tavır içinde oldukları ve komşuları Selgovae ile anlaşmazlık içinde oldukları düşünülmektedir.³²⁴ Roma ile olan olumlu ilişkileri elbette uzun soluklu olmamıştır. Özellikle Antoninus Duvarı'nın inşası ile birlikte kuzeyde işlerin iyice kızıştığı dönemde iki yönetim arasında krizlerin çıktığını söylemek mümkündür.³²⁵ İmparator Theodosius Dönemi'nde bölgedeki eyalet düzenlemeleri Votadini için önem teşkil etmektedir. Theodosius eyalet garnizonunun dağılık birimlerini bir düzene sokma maksadıyla muhalifleri temizlemek ve sivil yönetimi eski haline getirmek amacıyla Hadrianus Duvarı'nın sınırı restore edilmiş, daha kuzeydeki karakollar ise güvenilirmez olduğu için terk edilmiştir. Dolayısıyla da Theodosius bölgedeki yerel yönetimlerle anlaşmalar yaparak Pict tehlikesine karşı kuzey sınırını korumak ve Votadini'yi tampon bölge olarak etkin kılma politikasını izlemiştir.³²⁶ Bölgede oynadığı tampon güç rolünün yanı sıra MS 6. yüzyılda isimlerini değiştirmeden, neredeyse çekirdek topraklarını bozmadan bir krallık olarak siyasi hayatlarına devam etmeleri Votadini'yi bölgedeki diğer siyasi oluşumlardan ayırmaktadır.³²⁷ Orta Çağ Gal geleneklerinde *Gododdin* ismiyle uzun yıllar bölgede yaşayan bir krallık olacaktıdır.

Britanya topraklarında önemli bir siyasi rolü olan son kabile Damnonii'dir ve toprakları Britanya'da parça parça bulunmaktadır. Bu toprakların bir kısmı güneyde Argyll'de bulunmaktaydı.³²⁸ Ptolemaios'a göre de günümüzdeki Menteith ve

³²² Higham, N., **The Northern Countries to AD 1000, Regional history of England**, s. 148.

³²³ Smyth, A. P., **Warlords and Holy Men: Scotland AD 80-1000**, Edinburgh University Press, 1989, s. 15

³²⁴ Grant, A. E., **Roman Military Objectives in Britain Under the Flavian Emperors**, Archaeopress, 2007, s. 53.

³²⁵ Salway, P., **The Frontier People of Roman Britain**, CUP Archive, 1965, s. 184.

³²⁶ Cunliffe, **Britain Begins**, s. 406.

³²⁷ Clarkson, T. J., **The Men of the North: The Britons of Southern Scotland**, John Donald, 2010, s. 32.

³²⁸ Fry, P. S. & Mitchison, R., **History of Scotland**, Routledge, 1985, s. 19-20.

Strathwon olarak bilinen bölge Damnonii yönetimi tarafından işgal edilmişti.³²⁹ Ptolemaios'un haritasında kaydedilen kabile isimleri, geleneksel olarak Gallia'dan Britannia'ya yapılan göçlerin kanıtı olarak sunulmaktadır. Özellikle Gallia'daki Belgae kabilesinin Britannia'daki işgalleri sonucunda oluşan etkiletişimin Britannia'da da güneyden kuzeye doğru olabileceği düşünülmektedir. Britanya'nın güneybatısında yer alan Dumnonii kabilesi ile isim benzerliği de bu yoruma dahil edilen kanıtlardan biri olarak gösterilmektedir. Kabilenin başkenti olarak günümüz Carstairs düşünülmektedir.³³⁰ Demir Çağı kanıtlarına ek olarak Roma Dönemi kanıtlarından da oldukça yoksunuz. Edebi kaynaklarda da kabileye doğrudan referans yoktur. Damnonii yöneticisinin veya yöneticilerinin tıpkı Atrebates yöneticisi Cogidubnus gibi Roma ile benzer bir yönetici-cliens ilişkisi yürüttüğü düşünülmektedir.³³¹ İki taraf da muhtemelen kendi çıkar ilişkileri doğrultusunda hareket etmişlerdir veya farklı bir yorum olarak Votadini'nin yaptığı gibi gönüllü olarak Roma'ya boyun eğmiş olabilecekleri düşünülmektedir.³³² Roma'nın Damnonii topraklarındaki izleri yoğun değildir. Barochan Hill'de bir Roma kalesi olduğunu bilmekteyiz.³³³ MS 3. yüzyılda Roma'nın Damnonii ve civarındaki topraklardan çekilmesinden sonra Damnonii hakkında tarihsel kayıtlarda net bir referans yoktur. Erken Ortaçağ Dönemi'ndeki Strathclyde Krallığı'nın da Damnonii'nin bir devamı olduğu düşüncesi kabul görmektedir.³³⁴

Siyasi, sosyal ve ekonomik olarak yayılım alanlarından, Roma ile ve genellikle de birbirleriyle ilişkilerinden bahsettiğimiz Britannia kabilelerinin merkezi bir kabile tarafından yönetildiğini söylemek veya tespit etmek oldukça zordur. Ancak bu onların her halükârda ayrı ayrı hareket ettiği anlamına gelmemelidir. Zaman zaman kendi topraklarını işgal ve ihlal eden topraklara karşı, özellikle de Roma'ya karşı birlikte hareket ettiklerini bahsettiğimiz üzere görmekteyizdir.

³²⁹ MacNair, P., **Perthshire, Cambridge Country Geographies**, Cambridge University Press, 2012, s. 70.

³³⁰ Lindsay, M., **The Lowlands of Scotland: Edinburgh and the South**, R. Hale, 1956, s. 273.

³³¹ Oram, R. D., **Scottish Prehistory**, Birlinn, 1996, s. 103.

³³² Clarkson, T. J., **The Man of the North: The Britons of Southern Scotland**, John Donald, 2010, s. 10.

³³³ Foster, S. M., **Able Minds and Practiced Hands: Scotland's Early Medieval Sculpture in the 21st Century**, Routledge, 2017, s. 148.

³³⁴ Ross, S., **A.g.e.**, s. 120.

1.5.1.2. Gallia Kabileleri

Gallia coğrafyasındaki ikili siyasi hizipleşmenin taraflarından biri olduğu ifade edilen kabile Aedui'dir.³³⁵ Proto Keltçe'de *aidu kökü ateş anlamına gelmektedir ve muhtemelen de kabilenin ismi buradan türetilmiştir.³³⁶ MÖ 1. yüzyıla ait Roma literatüründe oldukça görünürlerdir. Cicero *Haedui*; Livius *Haeduos*, Tacitus *Aeduos* ve Yaşlı Plinius *Aedui* olarak kaydetmiştir.³³⁷ Dolayısıyla kaynaklarda karşımıza bahsedilen şekillerde de çıkabilirler. Günümüz Burgonya sınırlarını işgal eden Aeduilerin merkezi Bibracte olarak tahmin edilmektedir. Bibracte, Fransa'daki en bilinen *oppidum*larından birine sahip olmasıyla önem teşkil etmektedir.³³⁸ Oppidum, Mont Beuvray'da yaklaşık 135 hektarlık bir alanı çevrelemektedir ve Romalıların *murus gallicus* ismini verdikleri surlardan oluşmaktadır.³³⁹ Buraya yakın Yonne Nehri'nin güneyinde ve doğusunda yapılan sondajlar Demir Çağı'na ait duvar kalıntılarını, La Grante Vente'nin yamaçlarında ise MÖ 90-50 arasına tarihlenen yerleşim bölgeleri ortaya çıkarılmıştır. Bu bölgede Aedui'ye ait çok sayıda Demir Çağı sikkeleri ele geçirilmiştir ve maddi kalıntıların Bibracte'deki maddi kalıntılarla benzerlik göstermesi önemlidir.³⁴⁰ Aedui sikkeleri oldukça fazladır. Britannia'daki sikke örneklerinin aksine Aedui sikkelerinin ön yüzlerinde portreler de görülmektedir. O dönemde sikkeler dolaşımda olan propaganda araçları oldukları için Gallia'lı yöneticiler de kendi portrelerini sikkelerin ön yüzlerine basarak bir nevi kendi yönetimlerinin reklamını yapmışlardır.³⁴¹ Aedui yönetiminin Roma yönetimi ile uzun yıllar süren bir müttefiklik durumu söz konusudur. Aedui yönetimi Gallia'daki diğer kabileler ile aralarında çıkan husumetlerde Roma'dan zaman zaman yardım istemiştir ve onların desteğini sağlamıştır. Özellikle Aedui ve Sequani arasında MÖ 1. yüzyılın

³³⁵ Caes. *BGall.* 1. 31.

³³⁶ Delamarre, X., *A.g.e.*, s.35.

³³⁷ Cic. *Div.* 1. 41; Cic. *Att.* 1. 19; Cic. *Fam.* 7.10; Liv. 5. 34.; Tac. *Ann.* 3. 40; Plin. *HN.* 4. 43.

³³⁸ Maier, B., *Celts: A History From Earliest Times to the Present*, Edinburgh University Press, 2017, s. 69.; Resim 1.

³³⁹ Ralston, I., *Central Gaul at the Roman Conquest: conceptions and misconceptions*, *ANTIQUITY* 62, 1988, s. 788.

³⁴⁰ Moore, T., Creighton, J., Braun, A., Cripps, L., Haupt, P., Klenner, I., Nouvel, P., Ponroy, C., Schönfelder, M., *Oppida, Agglomerations, and Suburbia: the Bibracte Environs and New Perspectives on Late Iron Age Urbanism in Central-Eastern France*, *European Journal of Archaeology*, August 2013, s. 8.

³⁴¹ Johnston, A. C., *The Sons of Remus: Identity in Roman Gaul and Spain*, Harvard University Press, 2017, s. 19.

sonlarında geçen çatışmalarda Aedui'nin yönetim zümresinin Sequaniler tarafından esir alınması üzerine Roma askeri olarak yardım etmiş ve Aeduiler eskiden ellerinde bulunan *cliens*leri yeniden elde etmenin yanında yeni *cliens*lere de sahip olmuştur.³⁴² Romalıların Aeduileri müttefik olarak görmelerinin ve destek vermelerinin nedenlerinden biri vergi yükümlülüklerinin bir parçası olarak da Gallia'dan asker tahsis etmeleri idi.³⁴³ Aedui'nin de Gallia'daki iç karışıklıklarda Roma'nın bir siyasi güç olarak yanlarında olmaları siyasi pozisyonlarına meşruiyet ve güç katan bir durum olmalıydı. Bu ittifak Caesar zamanında Roma senatosunun resmi olarak onayladığı bir ittifak olmuştur. Aedui '*fratres conanguineique*' unvanı ile onurlandırılmıştır. Hatta Roma ve Aedui'nin MÖ 2. yüzyıla kadar uzanan bir Truva kökeni bağı vardır. Bu köken ve akrabalık söylemleri MS 4. yüzyıla kadar da devam etmiştir.³⁴⁴ İki devletin bağları Vercingetorix'in Gallia'yı savunduğu son savaşında zayıflamıştır, hatta çoğu Aedui üyesinin Vercingetorix'in yanında savaşa girdiği bilinmektedir. Caesar'dan sonra ilişkiler bir de Iulius Florus ve Sacrovir'in MS 21'deki ayaklanmalarında bozulmuştur. Treverilerle birlikte Aeduilerin arasından da bu isyana destek verenler olmuştur.³⁴⁵ Kuzey Germania'daki lejyonların müdahalesiyle bu ayaklanmalar bastırılmıştır.³⁴⁶ İki devlet arasındaki olumlu kırılma noktalarından biri İmparator Claudius Dönemi'nde senatonun Gallia'lılara açılmasıyla gerçekleşmiştir. Claudius bu hamlesiyle oldukça eleştirilse de *senatusa* girme ayrıcalığı Gallia'daki yönetimlerden ilk olarak Aeduilere verilmiştir.³⁴⁷

Aedui'den sonra dikkate değer bir diğer kabile Allobroges'tir. **Allobrox* Keltçede sürgün edilenler, başka yerden gelenler veya yabancılar vb. anlamlarına gelmektedir.³⁴⁸ Isere ve Rhone Nehirleri, Cenevre Gölü ve Alpler arasında uzanan bu Kelt yönetiminin de isminin bu kökten geldiği düşünülmektedir.³⁴⁹ MÖ 218 yılında

³⁴² Roymans, N., *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam University Press, 2004, s. 27.

³⁴³ Carroll, M., *Romans, Celts & Germans: The German Provinces of Rome*, Tempus, 2001, s. 102.

³⁴⁴ Roymans, N., *Age*, s. 237.; Cic. *Fam.* 7. 10.

³⁴⁵ Woolf, G., *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge University Press, 2000, s. 21.

³⁴⁶ Maier, B., *Celts: A History From Earliest Times to the Present*, s. 118.

³⁴⁷ Haywood, J., *The Celts: Bronze Age to New Age*, Routledge, 2014, s. 89.

³⁴⁸ O'Hogain, D., *The Celts: A History*, Boydell Press, 2003, s. 128.

³⁴⁹ Kruta, V., *Les Celtes, histoire et dictionnaire: des origines à la romanisation et au christianisme*. Robert Laffont, 2000, s. 404.

Hannibal'ın bölgedeki askeri faaliyetlerinde Allobroges ile de karşılaştığı bilinmektedir. Hannibal'den aldıkları yenilgi üzerine Gallia'nın iç kısımlarına ilerleyerek bu bölgede siyasi var oluşlarına devam etmişlerdir.³⁵⁰ İsimlerinin bu göç nedeniyle de sonradan konulmuş olabileceği düşünülmektedir. MÖ 125-122 arasında Romalıların Alpleri aşarak Saluvii ve Vocontii ile savaştığı bilinmektedir. Bu savaşlar sırasında Allobroges Roma yerine Saluvii liderlerine yardım etmiştir ve onları Roma'ya teslim etmemiştir.³⁵¹ MÖ 122'de Roma ile sıkça karşı karşıya gelmişlerdir ve Roma'nın Allobroges topraklarını ilhak etmesi bu tarihte gerçekleşmiştir. MÖ 121 *consulü* Quintus Fabius Maximus Allobroges topraklarını ilhak ettiği gerekçesiyle, başarısından ötürü Allobrogicus *cognomenini* almıştır.³⁵² Marcus Fonteius'un Gallia Transalpina'da valilik yaptığı sırada Allobroges yüksek vergilendirmeden oldukça şikayetçiydi. Bunun üzerine MÖ 69'da valilik yönetimine karşı bir nevi protesto gerçekleştirildi ve Roma'ya Allobroges'ten Indutiomarus'un önderliğinde bir elçi heyeti gönderildi.³⁵³ Allobroges bu olaydan pek bir sonuç alamamıştır ve ayrıca Cicero'nun da bu davada Fonteius'a avukatlık yaptığı bilinmektedir. Çok geçmeden Cicero'nun da *consul* olduğu MÖ 63 yılında Allobroges Roma'ya bir defa daha elçi göndermiştir. Ancak yine reddedilmişlerdir. Bu tarihten sonra Allobroges'in konumu ve Roma'ya karşı olan tutumu Roma'nın iç siyasetine karışacak kadar müdahil oldukları yönündedir. Şöyle ki *senatusun* gücünü kırmaya çalışan Catilina destekçileri Allobroges'i yanına çekmeye çalışmıştır.³⁵⁴ Ancak Allobroges yönetimi bu teklifi reddetmiştir ve ileriye de düşünerek Cicero'ya bilgi sızdırmayı tercih etmişlerdir.³⁵⁵ Roma yanlısı bir tavır takınıyorlar gibi görülse de Marcus Fonteius ve Lucius Murena gibi valilerin yönetimlerinden ve bunun yanında da yüksek vergilendirmeden oldukça rahatsız olmaya devam etmişlerdir. Bu durum da onların çok geçmeden MÖ 62 yılında yine Roma'ya karşı ayaklanmalarını gerektirmiştir. Liderleri Catugnatus önderliğinde

³⁵⁰ Bagnall, N., **The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean**, Random House, 2008, s. 165.

³⁵¹ Dyson, S. L., **The Creation of the Roman Frontier**, Princeton University Press, 2014, s. 64; Luley, s. 31.

³⁵² Williams, K., "Sallust's Allobrogian Envoys", (ed.) Bell, S. W., Holland, L. L., **At the Crossroads of Greco-Roman History, Culture, and Religion: Papers in Memory of Carin M. C. Green**, Archaeopress Publishing Ltd, 2018, s. 88.

³⁵³ Luley, B. P., **Continuity and Rupture in Roman Mediterranean Gaul: An Archaeology of Colonial Transformations at Ancient Lattara**, Oxbow Books, 2020, s. 35.

³⁵⁴ Pagan, V. E., **Conspiracy Narratives in Roman History**, University of Texas Press, 2004, s. 31.

³⁵⁵ March, D. A., "Cicero and the 'Gang of Five'", **The Classical World**, 82 (4), 1989, s. 227.

Solonium kentini de yakmışlardır.³⁵⁶ Caesar'a karşı sadık kaldıkları tahmin edilmektedir, bunun dayanağı olarak da Vercingetorix'in ordusuna katılmayı reddettikleri gösterilmektedir.³⁵⁷ Ancak İç Savaş sırasında Caesar'ın tarafından ayrılıp Pompeius'un tarafına geçmeleri ve Pompeius'un casusu olarak çalışmaları şunu göstermektedir ki Allobroges tamamen kendi menfaatleri doğrultusunda Roma siyasetinde yanlı bir rol oynamıştır.³⁵⁸ Hatta MÖ 35'te Valerius Asiaticus isimli bir Allobroges vatandaşı Roma *consulü* seçilen ilk Gallialı olmuştur.³⁵⁹

Günümüzde Auvergne'e konumlandırılan Arverni, MÖ 2. yüzyılda Gallia'daki en büyük siyasi güç olarak tanımlanmaktadır.³⁶⁰ MS 1. yüzyılın ikinci yarısında bile Caesar tarafından en güçlü iki Gallia kabilesinden biri olarak tanımlanmışlardır.³⁶¹ Arverni yönetiminin Loire'e giden önemli ticaret ağlarında kontrol sağlamaktaydı.³⁶² En önemli Arverni arkeolojik sitelerinden biri Aulnat'tır. Bu kent Roma işgali ile terk edilmeden önce altın, gümüş, dokuma, cam eşya vb. eşyaların fazlalığı nedeniyle bölgedeki endüstriyel işlerin oldukça önemli olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.³⁶³ Ayrıca Gergovia da müstahkeme sahip olması nedeniyle diğer dikkate değer bölgelerinden birisidir. Arverni yöneticilerine dair klasik literatürde kayıt altına alınmış isimler bulunmaktadır. Bilinen ilk yöneticileri Luernius'tur. MÖ 2. yüzyılda yaşamış olan Luernius, savaş arabasından kendi yandaşlarına altınlar ve gümüşler saçarak üç günlük büyük bir şölen vermesi ile tasvir edilen bir yöneticidir.³⁶⁴ Luernius'un oğlu Bituitus da benzer şekilde Gallia'da hegemonya sahibi bir yönetici olmuştur. Kendisinin MÖ 121'de Isere Nehri Savaşı'nda esir alınması üzerine Fabius Maximus tarafından Arverni'ye boyun eğdirilmiştir.³⁶⁵ Caesar bize Arverni'nin

³⁵⁶ Cass. Dio. 37: 48.

³⁵⁷ Rivet, A. L. F., **Gallia Narbonensis: With a Chapter on Alpes Maritimae: Southern France in Roman Times**, Batsford, 1988, s. 305.

³⁵⁸ Peer, A., **Julius Caesar's Bellum Civile and the Composition of a New Reality**, Routledge, 2016, s. 149-50.; Caes. *Bciv*, 3: 59-61: Caesar Allobroges'in bu hareketini "stulta ac barbara adrogantia" olarak tanımlamıştır yani onların barbarca ve aptalca gururlarından dolayı Pompeius'un safına geçtiklerini kaydetmiştir.

³⁵⁹ Pelletier, *Vienne antique: de la conquête romaine aux invasions alamanniques (Ile siècle avant–IIIe siècle après J.-C.)*. Éditions Horvath, 1982, s. 287.

³⁶⁰ O Hogain, D., **The Celts: A History**, Boydell Press, 2003, s. 128.

³⁶¹ Caes. *BGall*. 1. 31.

³⁶² Dyson, S. L., **The Creation of the Roman Frontier**, Princeton University Press, 2014, s. 142.

³⁶³ Collis, J., **The European Iron Age**, Routledge, 2003, s. 149.

³⁶⁴ Collis, **Age**, s. 149.

³⁶⁵ Caes. *BGall*.1. 45.

yönetimi altında *Eleuteti*, *Cadurci Gabali* ve *Velavii* gibi kabilelerin de yer aldığını söylemektedir.³⁶⁶ Dolayısıyla MÖ 1. yüzyılı ortalarına gelindiğinde Arverni'nin siyasi olarak hala güçlü bir yönetime sahip olduğunu görmekteyiz. Roma'ya karşı son hamlesini yapıp, Gallia'da bir bağımsızlık savaşı başlatan ancak başarıya ulaşamayan Vercingetorix de Arverni mensuplarından biridir. Ayrıca kaydedilen tek Arverni mensubu o değildir, Vercingetorix'in babası olarak kaydedilen Certillus da bütün Gallia'nın önderliğini ele geçirme isteğinden ötürü kendi kabilesi tarafından katledilmiştir.³⁶⁷ Arvernilere dair dikkat çekici olan bir başka unsur onların başta Roma olmak üzere, mevcut diğer siyasi güçlerin her türlü siyasi ve sosyal hayatlarına hâkim olmalarıdır. Bu elbette başka kabileler için de söylenebilir ancak Arverni'nin durumu diğerlerine nazaran daha görünürdür. Şöyle ki Romalıların meşhur kuruluş mitini Arverniler kendi mitleri olarak kabul etmişler ve sahip çıkmışlardır.³⁶⁸ Roma'nın meşruiyetini dayandığı Truva mitinin Gallia'da meşhur olduğu ve hatta Arvernilerin bu mit sayesinde kendilerini Romalıların ilk akrabaları olarak gördükleri düşünülmektedir. Arverniler muhtemelen 5. yüzyıldaki Vizigot saldırılarında yıkılmıştır. Ancak MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde Arvernilere mensup kişilerin yeni Frank yönetiminde söz sahibi olduklarını ve siyasete karıştıklarını Ortaçağ tarihçisi Tourslu Gregory'nin *Historia Francorum* eserinden öğrenmekteyiz.³⁶⁹

Tarquinius Priscus'un Roma'da kral olarak hüküm sürdüğü sırada Gallia'ya tek başına yöneten büyük bir yönetim olarak kabul edilen Bituriges Gallia'daki önemli siyasi oluşumlardan biridir.³⁷⁰ Livius'a göre kral Ambigatus döneminde Bituriges topraklarının yoğun nüfusu kaldıramaması üzerine yeni yerler ele geçirmek ve halkın bu bölgelere yerleştirilmesi amacıyla Kuzey İtalya'ya kadar istilalarda bulunmuşlardır. Bituriges isminin anlamının 'dünyanın kralları' gibi bir anlama geldiği düşünülmektedir.³⁷¹ Ayrıca MÖ 3. ve 2. yüzyıllarda Orta Gallia Bölgesinin en eski altın ve gümüş sikkelerinin üretildiği kabile olması açısından da önem teşkil

³⁶⁶ Caes. *BGall.* 7. 75.

³⁶⁷ Caes. *BGall.* 7. 4.

³⁶⁸ Derks, T. & Roymans, N., **Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition**, Amsterdam University Press, 2009, s. 221.

³⁶⁹ Jonhston, **Age**, s. 51.

³⁷⁰ Liv. 5. 34.; Koch, J., **A.g.e.**, s. 214-5.

³⁷¹ Delamarre, X., **A.g.e.** s. 76.

etmektedirler.³⁷² MÖ 1. yüzyılda önceki dönemde oldukları gibi Gallia'ya tek başına hükmetme gibi bir pozisyonda olmadıklarını görmekteyiz. Şöyle ki Aedui'nin *cliensleri* olarak kaydedilmişlerdir.³⁷³ Gallia Savaşları sırasında Alesia'nın savunulmasında Aedui'nin müttefiki olarak önemli rol oynamışlardır.³⁷⁴ Roma'nın bölgeyi fethinin ardından Bituriges'i iki *civitatese* ayırdığı düşünülmektedir. Roma öncesi dönemde böyle bir ayrımın olup olmadığı tartışma konusudur ancak bugün genel görüş Roma fethi sonrası bir ayrım olduğudur. Bu ayrıma göre Bituriges Cubi günümüz Bourges (Avaricum); Bituriges Vivisci de günümüz Bordeaux (Burdigala) merkezlidir.³⁷⁵ Avaricum'un zengin tarım arazilerine sahip bir bölgedir ve bir *oppidum* da barındırmaktadır.³⁷⁶ MS 400'lü yıllara gelindiğinde Avaricum'un MS 400'lerde *civitas Biturigum*; MS 860'larda da *pagus Biturigus* olarak adlandırıldığını görmekteyiz.³⁷⁷ Bu durum da kentin isminin devamlılığını uzun yıllar boyunca devam ettirdiğini görmek açısından önemlidir. Kent isim devamlılığını uzun yıllar boyunca sağlamıştır.

Günümüz Paris'inin güneyinde bulunan Seine ve Loire nehirlerinin arasındaki bölgeye konumlandırılan Carnutes kabilesinin Cenabum ve Aurticum (Chartes) adında iki yerleşim bölgesi bulunmaktadır. Carnutes topraklarında Gallia'da bulunan tüm kabileleri ilgilendiren önemli siyasi kararların alındığı toplanma yeri olduğu kaydedilmektedir.³⁷⁸ Muhtemelen toplanma yerleri bu iki kentten birisidir. Bu bölge muhtemelen kutsal bir ormanlık alandır. *Druidlerin* de yılda bir defa olmak üzere Carnutes topraklarında toplantılar düzenledikleri bilinmektedir.³⁷⁹ Carnutes'in bir başka Gallia kabilesi olan Remi'in *cliens* kabilesi olduğu bilinmektedir. Bu konuma en başından beri sahip olup olmadıklarına dair bir bilgi yoktur. Kabilenin önde gelen

³⁷² Crawford, M. H., **Coinage and Money Under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean Economy**, University of California Press, s. 161.

³⁷³ Crumley, C., "Celtic Settlement before the Conquest: The Dialectics of Landscape and Power" in (ed.) Crumley, C. & Marquardt, W., H., **Regional Dynamics Burgundian Landscapes in Historical Perspective**, Academic Press, London, 1987, s. 405. Ceas, *BGall*, 7. 5.

³⁷⁴ Caes. *BGall*. 7. 5.

³⁷⁵ Johnston, A. C., **A.g.e.**, s. 11.

³⁷⁶ Provost, M., **Le Cher**, Carte archeologique de la Gaule, Les Editions de la MSH, 1992, s. 75-8.

³⁷⁷ Negre, E., **Toponymie générale de la France**. Librairie Droz. 1990, s. 152.

³⁷⁸ Bromwich, J., **The Roman Remains of Brittany, Normandy and the Loire Valley**, Fast-Print Publishing, 2014, s. 18.

³⁷⁹ Caes. *BGall*. 6. 13.

ailelerinden birine mensup olan ancak bir nedenden ötürü itibarını kaybeden Tasgetius'un Caesar'a Gallia istilası sırasında gösterdiği iyi davranışlarından ötürü Carnutes kralı yapılması önemli dönüm noktalarındandır. Carnutes yönetimi çok geçmeden Tasgetius'u açık oylama sonucunda alınan kararla idam ettireceklerdir. Bölgeye gönderilen Romalı Lucius Plancus'un da Carnutes tarafından öldürülmesi iki yönetimin arasını bir daha düzelmek üzere bozacaktır. Ayrıca bu kötü ilişkilerin başlangıcı muhtemelen Roma kralı olan Tarquinius Priscus zamanında İtalya'yı işgal eden Gallialı kabilelerden birinin de Carnutes olmasıdır. Dolayısıyla bu gerginlik oldukça öncelere dayanmaktadır. Ayrıca Vercingetorix'in Gallia'yı örgütlemesinden önce Carnutes'in bölgedeki büyük isyanın tohumlarını attığı kaydedilmektedir. Carnutes kabilesinin en önemli merkezlerinden biri olan Cenabum, MS 275'te Roma imparatoru Aurelianus tarafından yeniden kurulmuştur ve civitas statüsü verilmiştir. Sonraları kentin ismi Aurelianum olarak yeniden adlandırılmıştır.³⁸⁰

Helvettii yönetimi Caesar tarafından Gallia'nın en kuvvetli kabilesi olarak nitelendirilen Helvettii kabilesi günümüz İsviçre'nin batısında yer almaktaydı.³⁸¹ Helvettii isminin anlamının 'çok toprak sahibi' olduğu kabul edilmektedir.³⁸² Topraklarının dağlarla çevrili olması ve Romalı kaynaklara göre Helvettii nüfusunun çok fazla olması neticesinde bulundukları toprakları bırakıp farklı coğrafyalara bir göç hareketi planlamışlardır.³⁸³ Planladıkları göçü MÖ 58'de gerçekleştirmişlerdir. Aedui toprakları boyunca Transalpina Galya'sı üzerinden Gallia'nın batı kısımlarına hareket etmeyi düşünmüşlerdir. Göç hareketi öncesinde de mevcut topraklarında bulunan yerleşim yerlerini yakmışlardır.³⁸⁴ Helvettii'nin yönetimi de çoğu Kelt yönetiminde olduğu düşünüldüğü gibi liderliğe dayalıydı.³⁸⁵ MÖ 1. yüzyılda Kabilenin en soylu ve zengin kişisi olarak Orgetorix karşımıza çıkmaktadır. Orgetorix MÖ 61'de krallık hırsı nedeniyle diğer soylulara bir komplo hazırlamıştır ancak sonrasında kendisi yakılarak

³⁸⁰ Fields, N., **Alesia 52 BC: The Final Struggle for Gaul**, Bloomsbury Publishing, 2014, s. 37.

³⁸¹ Duffy, K., **Who Were the Celts?: Everything You Ever Wanted to Know about the Celts from 1000 B. C. to the Present**, Barnes & Noble Books, 1999, s. 101.

³⁸² Hogain, D., **Age**, s. 9.

³⁸³ Goldsworthy, A., **In the Name of Rome: The Men Who Won the Roman Empire**, Yale University Press, 2016, s. 208.

³⁸⁴ Merrow, A., **Caesar's Great Success: Sustaining the Roman Army on Campaign**, Frontline Books, 2020, s. 12.

³⁸⁵ Carrol, M., **Romans, Celts & Germans: The German Provinces of Rome**, Tempus, 2001, s. 22.

idam edilmiştir.³⁸⁶ Helvetii güçlü bir kabile olmasının yanı sıra kendi yönetimi altında hareket eden dört *pagi* sahibidir. Bu pagi isimlerinden bildiklerimiz Verbigeni, Tigurini, Rauraci'dir. Rauraci, kuzeydeki Germen kabilelerin baskısı nedeniyle güneye doğru ilerlemiştir ve ana şehirleri Basilea'dır.³⁸⁷ Roma'nın bölgedeki faaliyetlerinden neticesinde Helvetii topraklarında *civitas* yönetimi kurulmuştur. *Civitas Helvetiorum*, İmparator Nero'nun ölümünden sonraki siyasi iç karışıklıkta Galba'yı desteklemiştir. Ayrıca Nero'nun ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi karışıklıktan faydalanmak isteyen çoğu Gallia ve Britannia yönetimi gibi Helvetiiler de MS 68'de Roma'ya karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma Aulus Caecina Alienus tarafından bastırılmıştır.

Bir diğer Gallia kabilesi Vocontii, Alplerin kuzeyinde ve Allobroges kabilesinin batısına konumlandırılmaktadır. Haklarındaki bilgilere MÖ 1. ve MS 1. yüzyıl kaynaklarından ulaşmaktayız ancak Livius'un Hannibal'ın Vocontii topraklarından ilerleyerek Alpleri geçtiğini kaydetmesi Vocontii'nin MÖ 3. Yüzyılda da bölgede olduğunu göstermektedir.³⁸⁸ MÖ 125 yılında Marcus Fulvius Flaccus'un ve MÖ 123 yılında Gaius Sestius Calvinus'un bölgedeki askeri faaliyetleri sonrasında Roma hakimiyetine giren Galya kabilelerinin içinde yer almaktadırlar. Roma hakimiyetine girseler de diğer Galya kabilelerine göre daha iyi bir muamele gördükleri ortadadır. Çünkü Roma hakimiyetine girseler de kendi yönetimlerini özerk bir şekilde yani *civitas foederata* olarak sürdürmüşlerdir.³⁸⁹ Ayrıca Avantici, Sebaginni, Sogiontii ve Vertamocorii'yi içeren bir konfederasyon oldukları düşünülmektedir.³⁹⁰ En önemli iki başkentleri vardır. Bunlar Vasio Vocontiorum ve Lucus Augusti'dir.³⁹¹ Özellikle Vasio Vocontiorum şehrinde ortaya çıkarılan Roma tiyatrosu ve Roma tipi hamamlar oldukça önemli arkeolojik kanıtlardandır. MS 69'da gerçekleşen Vitellus'un ayaklanmasında kaynaklarda ordunun Vocontii topraklarından

³⁸⁶ Caes. *B Gall.* 1.2.

³⁸⁷ Hogain, D., *Age*, s. 131.

³⁸⁸ Hubert, H., *The Greatness and Decline of the Celts*, Routledge, 2013, s. 82-3; Liv. *Ann.* 21.31.

³⁸⁹ Dyson, S. L., *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton University Press, 2014, s. 151.

³⁹⁰ Dietler, M., *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*, University of California Press, 2015, s. 93.

³⁹¹ Ando, C., *Roman Social Imaginaries: Language and Thought in the Context of Empire*, University of Toronto Press, 2015, s. 10.

ilerlediğinden bahsedilmektedir.³⁹² Ayaklanmada belirli bir rolleri olup olmadığına dair kanıt yoktur. Sonrasında Vocontii toprakları üzerinde bir eyalet düzenlemesi yapıldığı bilinmektedir. İmparator Diocletianus'un eyalet reformları sırasında Vocontii toprakları *Pronvincia Viennensis* idari sınırlarına dahil edilmiştir.

Yönetimi altında *Ceutrones*, *Grudii*, *Levaci*, *Pleumoxii* ve *Geidumni* gibi kabileleri barındıran Nervii kabilesi, günümüz Belçika'sının merkezinde yaşamıştır.³⁹³ MÖ 1. yüzyıldaki Gallia'daki Belgae ittifakının üyelerindendir ve Belgae'nin en vahşileri olarak nitelendirilmektedirler.³⁹⁴ Kanıtlar yetersiz olsa da Nervii kabilesinin Keltçe konuştukları genel olarak kabul görmektedir. Ayrıca Nerviiilerin kökenleri konusunda da antik yazarlar ayrıışmış görünmektedir. Caesar'a göre Belgae coğrafyası ve Nervii toprakları çok fazla Germen göçüne uğramıştır. Dolayısıyla Germen kökenlerini bu göç neticesinde değerlendirmektedir. Nervii yönetiminin ülke topraklarına hiçbir şekilde tüccar kabul etmedikleri ve şarap ithal etmedikleri kaydedilmektedir.³⁹⁵ Genel olarak tahıl ve seramik ticareti yapmışlardır. MÖ 57 yılında Caesar'a karşı Belgae ittifakında yer almışlardır. İttifak dağıldıktan sonra da kendileri Caesar'ın ordularını zorlamaya devam etmişlerdir. Özellikle Sabis Savaşı'nda ormanlara gizlenerek savaşan ve Romalıları zorlayan Nerviiileri Titus Labienus'un birlikleri durdurmuştur. Bu savaş neticesinde Caesar'ın abartılı anlatımıyla birlikte neredeyse tüm Nervii kabilesinin yok edildiği kaydedilmektedir.³⁹⁶ Nervii yönetiminin *senatusunda* neredeyse altı yüz üye bulunduğu ve bu üyelerin hepsinin savaşlarda öldürüldüğü kaydedilmektedir.³⁹⁷ Alesia Savaşı'nda da birleşen Gallia kuvvetleri arasında yer almışlardır. Ancak yenildikten sonra bölgede Roma Dönemi başlamıştır ve ana *civitas* Bagacum olmak üzere Nervii topraklarında yeni bir dönem başlamıştır.³⁹⁸ İmparator Vespasianus Dönemi'nde Nervii topraklarında bir

³⁹² Tac. *Ann.* 1. 66.

³⁹³ Caes. *BGall.* 5. 39.

³⁹⁴ Burns, T. S., **Roman and the Barbarians**, 100 B. C.- A. D. 400, JHU Press, 2003, s. 124.

³⁹⁵ Hooper, F., **Roman Realities**, Wayne State University Press, 1979, s. 266.

³⁹⁶ Dougherty, M.J., **A.g.e.**, s. 189.

³⁹⁷ Derks, T., "Town-country Dynamics in Roman Gaul. The Epigraphy of the ruling elite", ed. Roymans, N. & Derks, T., *Villa Landscapes in the Roman North: Economy, Culture and Lifestyles*, Amsterdam University Press, 2011, s. 112.

³⁹⁸ King, A., **Roman Gaul and Germany, Exploring The Roman World**, 3. Cilt, University of California Press, 1990, s. 44.

ayaklanma çıktığı kaydedilmektedir.³⁹⁹ Gallia topraklarında yaşayan Kelt kabileleri, Caesar'ın istilasından önce Roma ile yakın siyasi ilişkiler kurmuş ve işgalden sonra da Roma siyasi idaresi altında varlıklarına devam etmeye çalışmışlardır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde zaman zaman tıpkı Nerviilerde olduğu gibi ayaklanmalar çıksa da bu ayaklanmaların hiçbiri çok uzun sürmemiştir ve Roma kuvvetleri tarafından bastırılmıştır.

1.6. Toplumsal Yapı

Keltlerin toplumsal yapısı, diğer Antikçağ topluluklarında da görüldüğü gibi belirli bir sınıf veya tabaka hiyerarşisine sahipti. Bu hiyerarşik yapıya dair ipuçlarını Yunan ve Roma klasik kaynaklarından edinmenin yanı sıra arkeoloji bilimi de özellikle Kelt mezar buluntularından bahsi geçen hiyerarşik düzene dair klasik edebi kaynakları destekler nitelikte maddi eser çeşitliliği sunmaktadır. Ayrıca Keltlerin toplumsal yapısı hakkında çıkarımlarda bulunmak için Erken Dönem İrlanda Hukuk metinleri üzerinde de çalışmalar yapılmaktadır.

Gaius Iulius Caesar, Kelt toplumsal yapısını tasvir ederken kötü bir genelleme ve indirgeme yaparak yalnızca iki sınıfı ön plana çıkarmıştır. Bu iki sınıf *druid* ve *equites* sınıfıdır. Bu aşırı basitleştirme birçok Kelt toplumunun sosyal sistemlerinin arkasında yatan basit bir temel yapıyı yansıtmaktadır.⁴⁰⁰ Ancak Caesar'ın Kelt etnografyasıyla ilgilenmediği çok açıktır.⁴⁰¹ Romalı bir general olarak sefer düzenlediği Gallia topraklarının her türlü sınıfsal ve kültürel özelliğini siyasi propaganda amaçlı yazdığı bir eserde ayrıntılı bir şekilde anlatması zaten beklenecek bir şey değildir.⁴⁰² Latince terimi hiç değiştirmeden Roma'daki *equites* sınıfını Keltlerin atlı sınıfı için kullanmaktadır. Atlı sınıfına savaşlarda yardımcı olan ve bir nevi özgürlüklerinden yoksun olan *ambactus* sınıfı ise gerektiğinde onların yerine

³⁹⁹ Salmon, E. T., **A History of the Roman World from 30 B. C., to A. D. 138**, 6. Cilt, Psychology Press, 1968, s. 239.

⁴⁰⁰ Cunliffe, B., **The Ancient Celts**, Second Edition, Oxford University Press, 2018, s. 234.

⁴⁰¹ Tierney, J. J., The Celtic Ethnography of Posidonius, Proceedings of the Royal Irish Academy, Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature, Vol. 60 (1959/1960), s. 213.

⁴⁰² *De Bello Gallico* bize bir Kelt etnografyası sunmaz ancak bir Kelt portresi çizip kendi siyasi propagandasını o portre üzerinden meşrulaştırmaya çalışır. Bu nedenle Keltlere dair çizdiği imaj süregelen 'barbar' anlatısını destekler.

savaşlarda yer almaktaydılar.⁴⁰³ *Druid* olarak adlandırdığı sınıf ise Kelt toplumundaki bütün dini meselelerle ilgilenir ve bunun yanında eğitim, hukuk, siyaset gibi çeşitli konularda da yetki sahibidirler. Bu iki sınıfın dışında ise yine Latince terim ile tarif ettiği *plebs* sınıfı bulunmaktadır. Bu sınıf ‘irade sahibi olmayan’ ve soylulara sürekli borçlanan bir gruh olarak tasvir edilirler.⁴⁰⁴ Borçlanılan soylulardan bahseden tek kaynak Caesar değildir; Diodorus Siculus da “soylular yanaklarını tıraş eder, ancak bıyığın ağzını örtecek şekilde serbestçe uzamasına izin verirler” diyerek fiziksel olarak soylu bir Kelt betimlemiştir.⁴⁰⁵ Klasik yazarların Kelt betimlemeleri, o dönemde yapılmış olan Kelt ikonografileriyle uyum göstermektedir.

Her toplumda olduğu gibi Kelt toplumunda da cinsiyet faktörü önemli bir etkendi. Yunan ve Roma klasik metinlerine baktığımızda Kelt toplumunda kadınların rolünün azımsanmayacak derecede önem teşkil ettiğini görmekteyiz. Şöyle ki Kelt kadınları fiili olarak da savaş gibi önemli zaman dilimlerinde Kelt topluluklarının yöneticiliğinde bulunmuşlardır.⁴⁰⁶ Lider olarak Iceni’lerin yöneticisi Boudica ve Brigantes’lerin yöneticisi Cartimandua, Roma toplumunda resmi iktidar pozisyonlarına sahip olmayan kadınlardan ayrılmaktadır.⁴⁰⁷ Kelt toplumunun tipik uygulamalarından birisi de ‘evlat edinme’ uygulamasıdır. Toplumdaki soylu kişiye bağlı olan *cliens*lerin çocukları, soylu ailenin evinde yaşamaya ve orada yetiştirilmeye gönderilmekteydi; evlat edinildiği ailenin yanında savaşın ilkelerini ve bir soyluya özgü diğer tüm branşlarda eğitilirdi. Bu uygulama 18. yüzyıl Gal İskoçyası’na kadar devam etmiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ Demant, A., **Die Kelten**, çev. Arif Ünal, 1. Baskı, Runik Kitap, 2021, s. 59-60.; ‘Maiyet’ kelimesi için Keltlerde kullanılan sözcük “*ambactus*”tur. Birinin etrafında olan kimse anlamına gelir.

⁴⁰⁴Caes. *B Gall.* 6. 13.

⁴⁰⁵ Ross, A., **Everyday Life of The Pagan Celts**, B. T. Batsford LTD, G. P. Putnam’s Sons in London, New York, 1970, s. 40.

⁴⁰⁶ Diod. Sic. *Bibl. Hist.*, 5, 28-31.: Kelt kadınları cesaret açısından da erkeklerle eşitti.; Kelt kadınları zaman zaman savaşlarda erkeklerle birlikte savaşırdı: Amm. Marc., 15. 12. 1: “Celsioris staturae et candidi paene Galli sunt omnes et rutili, Iuminumque torvitate terribiles, avidi iurgiorum, et sublatius insolentes. Nec enim eorum quemquam adhibita uxore rixantem, multo se fortiore et glauca, peregrinorum ferre poterit globus, tum maxime cum illa inflata cervice suffrendens, ponderansque niveas ulnas et vastas, admixtis calcibus emittere coeperit pugnos, ut catapultas tortilibus nervis excussas.”; Tac. *Agr.* 16: “His atque talibus in vicem instincti, Boudicca generis regii femina duce (neque enim sexum in imperiis discernunt) sumpere universi bellum...”

⁴⁰⁷ Gillespie, C. C., **Boudica**. Warrior Woman of Roman Britain, Oxford University Press, 2018, s. 38.

⁴⁰⁸ Ross, A., **Everyday Life of The Pagan Celts**, s. 38.

Keltlerin toplumsal yapısındaki tabaka ayrımlarının edebi kanıtı olduğu kadar arkeolojik kanıtı da mevcuttur. Bu kanıtlar Kelt coğrafyasında bir bütün olarak okunamamaktadır ancak bölgesel farklılıklar olsa bile çeşitli ipuçları sağlamaktadır. Örneğin Gallia, Caesar'ın istilası sırasında her yerde homojen bir sınıf yapısı sergilemese de en az üç bölgede⁴⁰⁹ bir tabakalaşma modeli gözlemlenmektedir. Üst tabakayı oluşturan aristokratlar; orta tabakayı oluşturan zanaatkarlar, bürokratlar, tüccarlar; son tabakayı oluşturanlar ise kırsal kökenli çiftçilerin ve kentli göçmenlerin olduğu kesimdir. Gallia'daki şehir merkezlerinden elde edilen verilerin bir kısmı özellikle orta ve alt sınıflarda daha da fazla sınıf ayrımına işaret etmektedir.⁴¹⁰ Kelt sosyal ve politik örgütlenme düzeyi Kahramanlar Çağı Yunanistan'ı ile karşılaştırılmaktadır ve Keltlerin Yunan ve Roma başlangıcına benzer bir evrim geçirdiği; Roma ile tanıştıktan sonra da siyasi ve sosyal bir dönüşüme girdikleri öne sürülmektedir.⁴¹¹

1.7. Dilleri

Keltçe, genel olarak kabul edilen bir görüşe göre Hint-Avrupa dil ailesine aittir.⁴¹² Keltçeyi bir bütün olarak Kelt coğrafyalarının tümünde konuşulmuş bir dil olarak tanımlamak yanlıştır. Bunun nedeni Keltçenin konuşuldukları bölgelere ve zamana göre kendi içinde çeşitlilik barındırmasıdır.

Klasik dönemde Kelt dilleri Batı Avrupa'da, özellikle de Gallia'da, Kuzey İtalya'da ve İspanya'nın bazı bölgelerinde konuşulmuştur. Bu dillerin birbirleriyle olan ilişkileri tartışma konusu olmuştur, bunun nedeni Britanya Adaları'nda konuşulan ve Avrupa'da konuşulan Keltçenin iki ayrı geleneksel sınıflandırmaya tabii tutulmasıdır.⁴¹³ Bu sınıflandırmaya göre 'Q-Celtic' veya 'Goidelic' olarak adlandırılan grup İrlanda, Man Adası ve İskoçya'nın kuzeyinde; 'P-Celtic' veya 'Brythonic' olarak adlandırılan grup bugün konuşulan Gal dilinin kökenidir, Galler ve Bretonya'da

⁴⁰⁹ Fransa'nın batı ve ortası; güneybatısı ve Rhone koridoru.

⁴¹⁰ Crumley, C. L., **Celtic Social Structure: The Generation of Archaeologically Tastable Hypotheses From Literary Evidence**, Anthropological Papers 54, Museum of Anthropology, University of Michigan, 1974, s. 72.

⁴¹¹ Crumley, A.g.e., s. 23; Greiner, A., **Les Gaulois**, Payot, Paris, s. 184.

⁴¹² Cunliffe, B., **The Ancient Celts**, Second Edition, Oxford University Press, 2018, s. 30.

⁴¹³ Russel, P., The history of the Celtic languages in the British Isles. In D. Britain (Ed.), **Language in the British Isles**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 186.

konuşulmaktadır.⁴¹⁴ Bahsedilen coğrafyalardaki ilk Kelt sakinlerinin, bu Kelt dil gruplarından hangisini konuştuklarını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak örneğin İrlanda'nın ilk Kelt sakinlerinin '*Q-Celtic*' yerine '*P-Celtic*' lehçesiyle konuştukları ve ülkeye '*Q-Celtic*' lehçesinin girmesinin, Gallia'daki Kelt gruplarının göç hareketlerinin sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁴¹⁵ Klasik edebi metinlerde büyük coğrafyalarda dağınık hallerde yaşayan Keltlerin konuştukları dil lehçelerine dair göndermeler bulunmaktadır. Tacitus, Britannia ve Gallia'da yaşayan Keltlerin dillerinin çok farklı olmadığını, benzer bir lehçede konuştuklarını dile getirmektedir.⁴¹⁶ Galatia'da yaşayan Keltlerin konuştukları ve '*Galatça*' olarak adlandırılan dil bazı bilim insanları tarafından ayrı bir dil olarak görülse de bu görüş son yıllarda zayıflamıştır.⁴¹⁷ Ayrıca yine edebi bir kaynaktan edindiğimiz bilgiye göre MS 4. yüzyılda Galatia'da konuşulan dil, Gallia şehri Treveri'de konuşulan dile çok yakındır.⁴¹⁸ Bu durum Kelt dilinde zaman içinde oluşan bölgesellikte açıklanmaktadır.

Edebi metinlerin dışında grafitiler, taş binalar, anıtlar, metal plaklar, ev gereçleri, seramik eşyalar ve madeni paralar üzerine kazınmış Keltçe yazılarla da epigrafik olarak dile ait birinci elden yazılı materyallere ulaşabilmekteyiz. Keltçeye dair Avrupa'daki en erken yazılı kaynaklar Kuzey İtalya'ya konumlandırabileceğimiz, '*Leponitic*' olarak adlandırılan ve MÖ 600'den daha geriye giden yazıtlardır.⁴¹⁹ Bu yazıtların hepsi Etrüsk yazısının başka biçimlerinde işlenmiştir.⁴²⁰ Portekiz'in güneyi ve İspanya'nın güneybatısına konumlandırılan '*Tartessia*' yazıtlarının dilinin Keltçe

⁴¹⁴ Cunliffe, B., **The Ancient Celts**, Second Edition, Oxford University Press, 2018, s. 33.

⁴¹⁵ Ó Dochartaigh, C., The Irish Language, in: (Ed.) MacAulay, D., **The Celtic Languages**. New York, Cambridge University Press, 1992, s. 11.; Ross, A., **Everyday Life of The Pagan Celts**, s. 15: Q-Celtic olarak adlandırılmalarının sebebi Hint-Avrupa dil ailesindeki "Q" harfini korumalarıdır; P-Celtic olarak adlandırmalarının sebebi ise yine orijinal Hint-Avrupa dil ailesindeki "q" sesini "p"ye çevirmeleridir.

⁴¹⁶ Tac. **Agr.** 11: "sermo haud multum diversus"

⁴¹⁷ Eska, J., Continental Celtic. In (Ed.) Woodard, R., **The Ancient Languages of Europe**. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 165.; Galatça ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Freeman, P., **The Galatian Language: A Comprehensive Survey of the Language of the Ancient Celts in Greco-Roman Asia Minor**, Mellen Press, 2001.

⁴¹⁸ Epistle of St. Paul to the Galatians, s. 243; trans.: Scheck, T. P., St. Jerome's Commentaries on Galatians, Titus and Philemon, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2010, s. 131.

⁴¹⁹ Eska, J., Continental Celtic. In (Ed.) Woodard, R., **The Ancient Languages of Europe**. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 165.

⁴²⁰ Eska, **A.g.e.**, s.167.

olduğu önerisi de güncel bir tartışmadır. Eğer tarihlendirmeler doğruysa en eski Keltçe metinleri MÖ 650-625’e kadar geriye çekebilmekteyiz.⁴²¹

⁴²¹ Koch, J., ‘Tartessian as Celtic and Celtic from the West: both, only the first the second, neither’, *Aires Linguistiques Aires Culturelles. Études de concordances en Europe occidentale*, ed. D. le Brise, 77–92. Brest, Centre de Recherche Bretonne et Celtique / Université de Bretagne Occidentale, s. 78.

İKİNCİ BÖLÜM

KELTLERİN MİTOLOJİSİ VE DİNİ

Keltlerin mitolojilerine, dini yapılarına, tanrı ve tanrıçalarına, ritüellerine ve bunun gibi daha nice inanç sistemleri içine dahil edebileceğimiz başlıklara dair sınırları belli ve net çıkarımlarda bulunmak oldukça zordur. Akdenizliler tarafından kayda geçirilmiş Kelt inanç sistemine baktığımızda genel bir imaj ortaya çıkmaktadır ancak bu oldukça yetersizdir. Daha önce de bahsedildiği gibi bunun birincil nedeni bu dini bilgilerin Keltler tarafından kaleme alınmış olmaması ve Keltlerin inanç sistemleri hakkında kayıt tutanların dönemin ruhuna uygun olarak taraflı bir şekilde kayıt tutmalarıdır. Ancak eldeki verilerin çoğunu taraflı olarak tanımlasak da bazen arkeolojik verilerin bu bilgileri doğruladığını görmek mümkündür. Dolayısıyla bahsi geçen verilerin tümünü reddetmek doğru değildir. Ancak arkeolojinin yanında doğrudan bilgi kategorisine girmeseler de Yunan, Roma ve Erken Ortaçağ İrlanda metinlerinden yola çıkarak Keltlerin inanç sistemlerini anlamaya çalışabiliriz.

İlk olarak bilmemiz gereken şey Keltlerin inanç sisteminin bütün Kelt coğrafyalarında aynı şekilde geçerli olmadığıdır. Britannia'da ve İrlanda'da rastladığımız bir dini ritüele, külte veya tanrıya Gallia'da rastlayamayabiliriz. Bu olağan bir durumdur. Aynı topluluğa ait olarak tanımlansalar da dine dair her pratik farklı coğrafyalarda farklı şekillerde bir değişim gösterebilir. Dolayısıyla Kelt inanç sistemi genel, yerel ve bölgesel olarak üç ayrı kategoride gözlemlenebilir. Genel olarak Kelt inanç sisteminde gördüğümüz bazı ortak noktalar vardır. Bunlardan ilki şüphesiz doğanın ibadet sisteminin içine entegre edilmiş olmasıdır. Ormanlar, koruluklar, nehirler, akarsular ve doğanın akla gelebilecek tüm parçaları bu inanç sisteminin bir şekilde merkezi konumundadırlar. Dolayısıyla her merkezde, ihtiyaca göre farklı bir tanrıya veya tanrıçaya ibadet mümkündür. Çoğu Kelt yönetiminin kendine özgü koruyucu bir tanrısı olduğu göz önüne alındığında her Kelt yönetiminin farklı bir tanrı veya tanrıçaya ibadet etmiş olabileceği de ihtimallerden birisidir. Ölümden sonraki yaşama inanç, zamanın döngüsel doğası ve sonrasında değinilecek olan ruhun ölümsüzlüğü gibi temalar da Keltlerin ortak dini temalarını oluşturmaktadır.

Keltlerin mitolojisine baktığımızda herhangi bir yaratılış miti ile karşılaşmamaktayız. Dolayısıyla hangi Kelt tanrısının veya tanrıçasının dünyayı yarattığını bilmiyoruz.⁴²² Yunan ve Roma örneklerini ile karşılaştırdığımızda onlardaki gibi kapsamlı bir Kelt panteonunun olduğunu söylemek zordur. Bu nedenle Kelt tanrılarından ve tanrıçalarından bahsederken organize bir Kelt panteonu aramakla ilgilenmeyeceğiz. Aynı şekilde bazen yazıtlarda bir Kelt tanrısını ve tanrıçasını yan yana tasvir edilmiş şekilde göreceğiz veya bazen Kelt tanrısının yerini bir Romalı tanrının aldığını göreceğiz ancak bu yazıtların ve tasvirlerin Roma Dönemi'ne ait olduğunu unutmamamız gerekmektedir. Örneğin Kelt tanrıçası Rosmerta Roma tanrısı Mercurius ve yine Kelt tanrıçası Nemetona Roma tanrısı Mars ile betimlenmiştir.⁴²³ Dolayısıyla Yunan ve Roma'da olduğu gibi tanrıların ve tanrıçaların -varsa- akrabalık ilişkilerine ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bu durum da bizi bir Kelt panteonu aramaktan uzaklaştırmaktadır.

Tanrı ve tanrıçalar arasında Yunan ve Roma'dakine benzer şekilde bir hiyerarşi varmış gibi görünmemektedir. Elbette sonraki bölümlerde detaylı bir şekilde görüleceği üzere bazı tanrı ve tanrıçaların epigrafik kaynaklarda ve Roma Dönemi mimari eserlerinde fazlaca görünmesi söz konusudur ancak bu o tanrının ve tanrıçanın hiyerarşinin en tepede olduğunu göstermez. Roma Dönemine tarihlendirilen Kelt tanrı ve tanrıça isimlerinin kaydedildiği epigrafik kaynakların Demir Çağı Kelt tanrı ve tanrıça isimleri ile aynı olduğuna dair bir bilgi sahibi değiliz. Dolayısıyla Kelt dini isimlerinin hiç değişmeden hayatta kaldığına dair bir çıkarımda bulunamayız. Ayrıca bahsedilen döneme ait epigrafik kaynakların çok olması bize kolaylık sağlamanın yanında zorluk da çıkarmaktadır.⁴²⁴ Çünkü yazıtlarda görünen isimler o tanrı veya tanrıçanın ismi değil, onu tanımlayan bir çeşit sıfat veya unvan da olabilir. Bu tip örnekler genellikle belirli bir coğrafyada dağılım göstermektedirler ve bunların Roma öncesi dönemde de var oldukları hakkında net yargıda bulunmak zordur. Ancak şunu

⁴²² Freeman, P., **Celtic Mythology. Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, Oxford University Press, 2017, s. 13.

⁴²³ Sjoestedt, M.L., **Gods and Heroes of the Celts**, trans. by Myles Dillon, Turtle Island Foundation, Berkeley, California, 1982, s. 31.

⁴²⁴ Roma Dönemi'ne ait 800 Kelt theonymi bulunmaktadır.: Haeussler, R., "How to identify Celtic Religion(s) in Roman Britain and Gaul", *Divinidades indigenas em analise* ed. by J. d'Encarnacao, F. E. E. R. C. A. N., 2008, s. 37.

söyleyebiliriz ki özellikle Roma işgalleri ve zamanla değişen nesillerle birlikte dini pratiklerde de değişim kaçınılmaz olmuştur. MÖ 1. ve MS 1. yüzyıldaki Kelt dini pratikleri ile MS 2. ve 3. yüzyıldaki Kelt dini pratikleri arasında oldukça büyük fark vardır. Roma işgallerinin en yoğun olduğu bölge Gallia coğrafyası olduğu için değişimin en çok bu bölgede olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Demir Çağı Kelt tanrı ve tanrıçalarının tasvirlerine neredeyse çok az rastlanılmaktadır. Özellikle Britannia’da erken dönem Kelt tanrılarına ve tanrıçalarına ait görsel materyal yok denecek kadar azdır. Ya bilinçli bir tercih olarak ibadet ettikleri tanrı ve tanrıçaları görselleştirmeyi reddetmişlerdir ya da tasvirleri varsa bile bu günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu durum bizi Britannia’daki dini ifadenin güçsüz olduğu sonucuna ulaştırmamalıdır, sadece sessiz olduğu sonucuna ulaştırmalıdır.⁴²⁵ Problem sadece tanrı ve tanrıçaların görsel tasvirinin eksikliği değildir. Demir Çağı Kelt yazıtları olmadığı için Kelt tanrı ve tanrıçalarının isimlerini de Roma’dan öğrenmekteyiz. Muhtemelen bahsi geçecek olan çoğu Kelt tanrı ve tanrıçası Demir Çağı Kelt inanç sisteminde vardı ancak Roma Dönemi’nde yazılı bir şekilde ortaya çıkmışlardı.⁴²⁶ Yazılı hale getirilseler bile bazı tanrıların isimlerinin genellikle farklı varyasyonla yazıldığı görülmektedir. Bu tip problemler de bahsi geçen tanrının tek bir tanrı mı yoksa birden fazla farklı tanrı mı olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bir tanrının adının orijinaline benzer şekilde ancak biraz değiştirilerek yazılması yazım hatası olabileceği konusunda da endişeleri ortaya çıkarmaktadır. Özellikle bu sorunla karşılaştığımız bölge ileride detaylı olarak göreceğimiz Hadrianus Duvarı’nın çevresinde bulunan yazıtlardır. Bunlar Kelt tanrı ve tanrıçalarını incelerken dikkat edilmesi gereken başlıca unsurlardandır.

Kelt tanrı ve tanrıçalarının isimlerinin günümüze değişmeden ulaşması konusunda büyük problemlerin olduğundan bahsettik. Ancak en az bu konu kadar önemli ve işleri zorlaştıran bir konu daha bulunmaktadır. O da Tacitus’un *Germania* 43.3’te “*Interpretatio Romana*” olarak bahsettiği uygulamadır. Bu uygulama Yunanlar ve Romalılar arasında yabancı bir tanrının veya tanrıçanın geniş bir tanımı

⁴²⁵ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia. The Gods and Rituals of Roman Britain**, Thames & Hudson, London, 2018, s. 225.

⁴²⁶ Henig, M., **Religion in Roman Britain**, Taylor & Francis e-Library, 2005, s. 6.

ve kendi panteonlarındaki bir tanrı veya tanrıça ile özdeşleştirilmesini içerir.⁴²⁷ Böyle bir uygulamanın yapılmasının birden fazla amacı olabilir. İlk olarak Caesar'ın Galya dini hakkında aktardıklarını göz önünde bulundurduğumuzda bahsettiği tanrıların isimlerinin ya Latince ya da zaten bilinen Roma tanrıları olduğunu görürüz. Caesar'ın bu raporlarının Roma senatosunda okunmak için yazıldığını düşündüğümüzde muhtemelen insanların anlaması için Kelt tanrılarının isimlerini Roma tanrıları ile özdeşleştirdiğini düşünebiliriz.⁴²⁸ Öte yandan Roma ordusunun Gallia topraklarını ele geçirmesinin yanı sıra Kelt tanrılarını da ele geçirdiği ve dolayısıyla bunun bir kültür emperyalizmi olarak yorumlanması da mümkündür.⁴²⁹

Caesar, Strabo, Pomponius Mela, Plinius, Athenaeus, Tacitus, Cassius Dio, Diodorus Siculus, Ammianus Marcellinus ve Lucan gibi Yunan-Roma yazarlarının yanı sıra Kelt dinini tanımlayabilmemize yardımcı olan bir diğer yazılı literatür ise Erken Ortaçağ Dönemi İrlanda yazılı kaynaklarıdır. Bu yazılı kaynaklar genel olarak İrlanda mitolojisini içermektedir ve kendi içinde Ulster Dönemi, Fennian Dönemi, Mitolojik Dönem ve Krallar Dönemi gibi temalarına göre belirli dönemlere bölünmüştür. Bu mitolojik dönemler bize Keltlerin sosyal, dini ve askeri hayatları hakkında ipuçları sunmaktadır. Özellikle Ulster Dönemi ayrıca incelenmeye değerdir. Ulster Dönemi'ndeki hikayeler Ulster'in başkenti Emain Macha'da geçmektedir, günümüzde burası Navan Fort olarak da bilinmektedir. Hikaye genel olarak Ulster kralı Conchobar mac Nessa'nın kahramanlıklarını ve ona muhalif olan, aynı zamanda İrlanda'nın geri kalanını yöneten Connaught ve kraliçe Medb arasında geçen savaşları anlatmaktadır.⁴³⁰ Ulster soyluları ve Cú Chulainn gibi kahramanlar da bu hikayelere zaman zaman dahil olmuşlardır.⁴³¹ Bu mitolojik hikayelerde tıpkı Caesar'ın anlattığı gibi bir Kelt toplumu görmekteyiz. Şöyle ki hikayelerdeki kahramanlar hala kabile tanrılarının üzerine yemin etmektedirler, druidler de kralların yanında onlara danışmanlık yapmaktadırlar, ayrıca Demir Çağı Kelt toplumunda görülen 'kelle avcılığı' olarak da isimlendirilen kafa kültünün önemli bir figür olarak hikayelerde

⁴²⁷ Ando, C., *Interpretatio Romana*, Classical Philology, Vol. 100, No. 1. (January 2005), s. 41.

⁴²⁸ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia. The Gods and Rituals of Roman Britain**, s. 224.

⁴²⁹ Webster, J., 'Interpretatio': Roman Word Power and the Celtic Gods. *Britannia* 26, 1995, s. 158.

⁴³⁰ Price, B., **Kelt Mitolojisi**, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayıncılık, 2011, s. 70.

⁴³¹ Detaylı bilgi için bkz: Larsen, E., "Cú Chulainn: God, Man, or Animal?" *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium* 23, 2003, s. 172-83.

yerini alması gibi daha birçok sayabileceğimiz örnek göz önüne alındığında İrlanda Mitolojik kaynakları hem Kelt sosyal toplumuna hem de dini inançlarına ışık tutmaktadır. İrlanda mitolojik hikayeleri MS 5. yüzyılda Hristiyanlığın İrlanda’da kabulünden sonra yazıya geçirilmiştir. Bu durumda da metinlerin MÖ 5. yüzyıla ait olduğunu söylemek mümkün değildir çünkü eğer Hristiyanlığın kabulünden sonra yazılsalardı karakterler kabile tanrılarına değil tanrıya ibadet ediyor olurlardı. Ayrıca bahsi geçen tanrı isimlerinin Demir Çağı Kelt tanrıları ile benzediği görülmektedir. Tüm bunlar göz önüne alındığında Erken Dönem İrlanda Ortaçağ mitolojik hikayelerinin La Tene Dönemi Kelt toplumunu yansıttığını ve tahmin edilenden birkaç yüzyıl daha önceki olayları yansıttığı kabul edilmektedir.

2.1. Kelt Tanrıları ve Tanrıçaları

2.1.1. Savaş Tanrıları ve Tanrıçaları

2.1.1.1. Belatucadros

Tanrının isminin “parlak” veya “adil” anlamına geldiği düşünülmektedir.⁴³² Meyrick, Belatucadros’un isminin “*Bela duw Cadwyr*” yani “endişelerin tanrısı” ya da “*Bel y Cad*” yani “korkakların tanrısı” olduğunu belirtmiştir.⁴³³ Belatucadros’a ait mitolojik bir geçmiş, Yunan veya Roma kaynaklarından kalan herhangi bir anlatım bulunmamaktadır. Dolayısıyla kendisine ait bir soy ağacı oluşturamamaktayız ancak İngiltere’nin kuzeybatısında bulunan çok sayıda adak yazıtı sayesinde bölgede böyle bir tanrıya tapınım olduğunu öğrenmekteyiz.

Tanrı Belatucadros’a yapılan sunakların büyük bir bölümü Kuzey Cumbria’da yoğunlaşmaktadır. Sunaklarda tanrının adı birçok farklı şekilde geçmektedir. Hadrianus Duvarı’na yakın bölgelerde bulunan çoğu sunak yazıtlarında gördüğümüz gibi tanrıların isimlerinin yazılışlarında hata görülmektedir. Belatucadros’un isminin

⁴³² Webster, G., **The British Celts and Their Gods Under Rome**, Batsford, 1986, s. 74.

⁴³³ Gibson, M., **Imagining the Pagan Past: Gods and Goddesses in Literature and History Since the Dark Ages**, Online Access with Subscription: Proquest Ebook Central, Routledge, 2013, s. 77.: Sir Samuel Rush Meyrick’in bu tanımı çok eski görüşler arasında yer almaktadır dolayısıyla güncelliğini yitirmiştir.

yazılışında da çok farklı harf hataları göze çarpmaktadır.⁴³⁴ Sadece yazım yanlışları değil sunaklar için kullanılmış olan taşların kalitesi de düşünüldüğünde bu sunakları adayanların genellikle düşük rütbeli askerler olduğu düşünülmektedir.⁴³⁵ Ancak özellikle Eden Vadisi’ndeki sunakların büyük bölümünün askerler tarafından değil de Romalı olmayan siviller tarafından adandığı tahmin edilmektedir.⁴³⁶

Carlisle, Netherby, Bugh-by-Sands, Old Penrith ve Brougham’daki Belatucadros’un isminin geçtiği yazıtlar bize bu Kelt tanrısının işlevi hakkında ipucu vermektedir. Çünkü bu yazıtlarda tanrının ismi “Mars Belatucadros” olarak geçmektedir.⁴³⁷

Deo

Marti

Belatucad-

ro et Numi-

5 nib(us) Aug(ustorum)

Iulius Au-

gustalis

actor Iul(i) Lu-

pi pr(a)ef(ecti)

⁴³⁴ RIB 1521: *Bellaticaurus*; RIB 1776: *Blatucadrus*; RIB 773: *Balatucairus*; RIB 3328: *Balatocaurus*; RIB 2039: *Belatocadrus*; RIB 889: *Belatucaurus*; RIB 2056: *Belatocairus* ve RIB 3229: *Belatucairus* gibi.

⁴³⁵ MacLeod, S. P., *Celtic Myth and Religion: A Study of Traditional Belief, with Newly Translated Prayers, Poems and Songs*, McFarland, 2011, s. 43.

⁴³⁶ MacCarthy, M. R., *Roman Carlisle & the Lands of the Solway*, Tempus, 2002, s. 118.

⁴³⁷ RIB 918: “*Mars Belatucadrus’a ve imparatorların kutsallarına, Iulius Lupus’un actor’u, vali Iulius Augustalis’e.*”; Sunak Old Penrith’de bulunmuştur. Actor bir askeri rütbe değildir, muhtemelen bahsi geçen valinin evinde bulunan bir yardımcıdır. Irby-Massie, G., *Military Religion in Roman Britain*, Mnemosyne Supplements, Brill, 2018, s. 303: Iulius Lupus MS 3. yüzyılda Old Penrith’teki II. Gallorum kohortlarıyla bağlantılı olabilir. Resim 2.; Diğer Mars Belatucadros yazıtları için bkz: RIB 948, 970, 2044, 3230.

Bölgede bulunan Mars Belatucadros sunaklarından da anlaşılacağı üzere Belatucadros'un bir savaşçı niteliği olduğu tahmin edilmektedir.⁴³⁸ Ancak bulunan Mars Belatucadros sunaklarında betimlemelerden yoksun olduğumuz için bu tanrının tam olarak neyi temsil ettiğini söylemek zordur. Yine de bölgede bulunan yazıtsız savaşçı figürlerin Mars Belatucadros'a ait olduğu tahmin edilmektedir.⁴³⁹ Mars Belatucadros'un ismi ileride göreceğimiz bazı Kelt tanrıları veya tanrıçaları gibi asla başka bir tanrıyla veya tanrıçayla geçmemiştir, kendisine yapılan sunaklarda ismi her zaman tek olarak yazılmıştır. Bu da kendisini Kelt tanrılarının soyağacına bir yere konumlandırmamızı engelleyen en önemli faktörlerden biridir.

Ross, Belatucadros'un aslında bir tanrı olmadığını sadece Kelt tanrısı Coccidius'un adının farklı bir versiyonu olduğunu öne sürmüştür. Böyle olduğunu düşündüren şey ise Cumbria'daki Belatucadros sunağının yakınındaki kazılarda Coccidius ile özdeşleşmiş boynuzlu bir kafanın bulunmasıdır.⁴⁴⁰ Özellikle Roma Dönemi'nde Kelt coğrafyalarında görünen Roma-Kelt tanrıları göz önünde bulundurulduğunda, istisnalar olsa da genellikle bu tanrıların isimlerinin hiçbir şekilde Roma edebi kaynaklarında geçmemesi tanrı olarak düşündüğümüz ve tanımladığımız çoğu ismin aslında başka bir tanrının ismi veya farklı bir *epiteti* olduğunu akıllara getirmektedir. Bunu tespit etmek mümkün değildir ancak bu varsayım da mutlaka ihtimaller arasında yer almalıdır.

2.1.1.2. Cocidius

Cocidius genel olarak Kuzey İngiltere'de tapınım gördüğü düşünülen bir tanrıdır, kendisi Galya'da veya Keltlerin yaşadığı başka bir coğrafyada karşımıza çıkmaz. Cocidius'a ait mitolojik bir geçmiş olduğunu söylemek mümkün değildir

⁴³⁸ Austen, P. S., **Bewcastle and Old Penrith: A Roman Outpost Fort and a Frontier Vicus: Excavations 1977-78**, 6. Cilt, Cumberland and Westmoreland Antiquarian and Archaeological Society: Research Series, Michigan University, Dijital Ortama Aktarılmış Versiyon 12 Haziran 2008, s. 110.

⁴³⁹ Ellis Davidson, H. R., **The Lost Beliefs of Northern Europe**, Routledge, 2002, s. 46.

⁴⁴⁰ Ross, A., **Pagan Celtic Britain**, Routledge & Kegan Paul, 1974, s. 213-235.

Çünkü tanrıya sadece MS 2. ve 3. yüzyıllarda bahsedilen coğrafiyadaki adak yazıtları sayesinde rastlamaktayız.

Tanrıya ait adak yazıtları Birdoswald, Old Wall Carlisle, Stanwix, Lanchester, Housesteads, Bankshead, Cumbria, Ebchester ve Risingham’da bulunmuştur.⁴⁴¹ Özellikle Hadrianus Duvarı’nın kuzeyindeki Bewcastle’da yoğun şekilde tapınım görmesi bu bölgenin nüfus yoğunluğunu askerlerin oluşturduğunu düşününce tanrının savaşıla bağdaştırılan bir tanrı olduğu genel olarak kabul görmektedir.⁴⁴² Savaşıla bağdaştırılmasının nedenlerinden biri de Cocidius isminin Keltçe **coch* yani “kırmızı” olduğu öne sürölmektedir.⁴⁴³ Bu renk kan akıtmayla ve buna bağılı olarak savaşıla ilişkilendirilmektedir. Cocidius’un belirli yazıtlarda tipik bir asker olarak betimlendiğı de görölmektedir ki bunun tipik bir asker betimlemesi de olabileceğı ihtimallerden biridir elbette.⁴⁴⁴ Ancak bunlar göz önüne alındığında Cocidius’un ilk işlevinin askerlerin koruyucusu olması ve savaşta onlara yardım eden bir tanrı olması muhtemeldir. Bewcastle’daki yazıtlardan biri MS 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir ve *Aurunceius Felicessemus* adında bir askeri *tribunus* tarafından tanrı Cocidius’a adanmıştır:

Sancto Co-

cideo Aurunc(eius)

Felicesse-

mus tribun(us)

5 ex evocato

⁴⁴¹Ferris, I., **Visions of the Roman North: Art and Identity in Northern Roman Britain**, Archaeopress Publishing Ltd, 2021, s. 57.

⁴⁴² Resim 4.

⁴⁴³Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia. The Gods and Rituals of Roman Britain**, s. 63.; Melrose, R., **Warriors and Wilderness in Medieval Britain: From Arthur and Beowulf to Sir Gawain and Robin Hood**, McFarland, 2017, s. 12.

⁴⁴⁴*RIB* 1963, 986, 987: Bu yazıtlarda tanrının ismi tek başına “*Deo Cocidio*” şeklinde geçmektedir ve asker tasvirinin Cocidius olduğu düşünölmektedir.; Resim 3.

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁴⁴⁵

Bundan daha prestijli ve yüksek rütbeli askeri görevlilerin de tanrı Cocidius'a tapındığı görülmektedir. Bunun en iyi örneği *Quintus Peltradius Maximus* adındaki *praetor* muhafızıdır, yazıt yine Bewcastle'da bulunmuştur ve MS 3-4. yüzyıla tarihlendirilir:

Deo sancto Cocidio

Q(untius) Peltrasi[u]s

Maximus trib(unus)

Ex corniculario

5 praef(ectorum) pr[a]etorio e-

m(inentissimorum) v(irorum) v(otum) s(olvit)

l(ibens) m(erito)⁴⁴⁶

Tanrı Cocidius'un ismi bazı yazıtlarda Roma savaş tanrısı Mars'la;⁴⁴⁷ bazı yazıtlarda Romalıların orman tanrısı olarak bilinen Silvanus'la⁴⁴⁸ ve son olarak da Iupiter'le⁴⁴⁹ anıldığını görmekteyiz. Özellikle Silvanus'la isminin birlikte geçmesi dikkate değer bir noktadır. Bu bize Cocidius'un savaşçı yönünün yanı sıra ormanların ve vahşi hayatın tanrısı olarak da görüldüğüne işaret ediyor olabilir.⁴⁵⁰ Tüm bunlar bize göstermektedir ki Cocidius MS 2 ve 3. yüzyılların Britanya'sında bölgesel olarak ibadet görmüş bir tanrıdır dolayısıyla Demir Çağı Kelt tanrılarından biri olmayabilir ki sadece yazıtlarda görülmesi de ebu durumu desteklemektedir. Ayrıca Cocidius'un

⁴⁴⁵ RIB 988: "Evocatus'tan terfi eden tribunus kutsal Cocidius Aurunceius Felicessemus'a, adağını isteyerek ve hak ettiği şekilde yerine getirmiştir."

⁴⁴⁶ RIB 989: "Kutsal tanrı Cocidius'a, tribunus Quintus Peltradius Maximus'a, cornicularius'tan Eminences Praetor Praefectusluğuna terfi etmiştir, adağını isteyerek ve hak ettiği şekilde yerine getirmiştir."

⁴⁴⁷ RIB 602, 993, 2015, 2024.

⁴⁴⁸ RIB 1207, 1578.

⁴⁴⁹ RIB 1885, 1583.: "Iupiter Optimus Maximus Cocidius" olarak geçmektedir.

⁴⁵⁰ Lees, C. A., Overing, G. R., **A Place to Believe in: Locating Medieval Landscapes**, Penn State Press, 2010, s. 51.

başka bir Demir Çağı Kelt tanrısının bölgesel olarak kullanılan bir *epiteti* olması genel olarak kabul edilen bir teoridir.⁴⁵¹

2.1.1.3. Epona

Tanrıçanın isminin Keltçe **epo-s* yani “at” anlamına geldiği düşünülmektedir.⁴⁵² Epona’ya adanan adakların bölgesel yoğunluğuna göre genel kabul tanrıçaya Doğu Gallia’da ve Roma’nın Germania sınırında ibadet edildiğidir. Ancak elbette bahsedilen bölgeler kadar olmasa da kendisine Britanya’da veya Keltlerin yaşadığı diğer coğrafyalarda da ibadet edilmiştir. Epona’ya ait en erken atıf MÖ 27 yılına ait bir takvimdendir ve Kuzey İtalya’daki Guidizollo’da 18 Aralık’ta tanrıçaya yapılan festivali kaydetmektedir.⁴⁵³ Günümüzde genellikle bir Kelt tanrısı olarak kabul edilen Epona’ya Romalılar tarafından böyle bir ithafta bulunulması önem teşkil etmektedir. Çünkü kendisi anlaşılacağı üzere Romalılar arasında oldukça popüler bir tanrıçadır ve Roma panteonuna resmen kabul edilen tek Kelt tanrısı olarak bilinmektedir.⁴⁵⁴ Epona’ya yoğun bir şekilde ibadet edilen bölgelere baktığımızda bu bölgelerin askeri bir yapısı olduğunu ve ibadet eden kişilerin de asker kökenli veya zaten mevcut bir asker olduğunu görürüz. Tanrıçanın tam olarak neyi temsil ettiği konusunda bir uzlaşmaya varmak mümkün değildir. Kendisinin at sırtında tasvir edilmesi dikkate değer bir husustur çünkü bu görüntü bize tanrıçayı ilk olarak savaşla ilişkilendirmemiz gerektiğini düşündürmektedir. Ancak bir yandan da at motifi sadece savaşla veya askerlerle ilişkili olmayabilir, belki de ölen askerleri öteki dünyaya götürmeye yarayan bir aracı da olabilir ki bu tanrıça Epona’ya atfedilen görevler arasında yer almaktadır.

Epona’nın tasvirleri oldukça fazladır. Genellikle bu tasvirler Orta ve Kuzey Gallia, Germania ve Burgundy’den gelmektedir ancak ismi nadiren görünmektedir.⁴⁵⁵ İsmi görüldüğü nadir yerlerden biri Moesia Superior’dır ve burada Epona’nın adının görüldüğü oldukça fazla epigrafik kanıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar özellikle

⁴⁵¹ Haeussler, R., “A.g.m.”, s. 37.

⁴⁵² MacCulloch, J. A., **The Religion of the Ancient Celts**, Courier Corporation, 2003, s. 189.

⁴⁵³ Keirnan, P., **Roman Cult Images: The Lives and Worship of Idols from the Iron Age to Late Antiquity**, Cambridge University Press, 2020, s. 129.

⁴⁵⁴ Freeman, **Celtic Mythology: Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, s. 11.

⁴⁵⁵ Resim 5.

Rudnik maden sahasında bulunmuştur. Bu durum da bu bölgede Epona'ya yapılan ibadetleri Galyalı madencilerin yaptığını düşündürmektedir.⁴⁵⁶ İsminin yazmadığı ahşap veya taş ikonografilerde onu ayırt etmemizi sağlayan unsur klasik olarak at sırtında betimlenmesiyle mümkün olmaktadır.⁴⁵⁷ Bu görüntü bazen yanında bulunan bir köpek, kuzgun veya meyve sepeti gibi farklı unsurlar barındırmakla birlikte bölgelere göre de çeşitlilik göstermektedir. Genellikle bir kısrak üzerindeki görünüyorsa tanrıça yan oturur pozisyonudur. Ancak sadece bir atla değil birden fazla atla da görülebilir ki özellikle Rhineland'dan gelen betimlemeler bu şekildedir. Bu betimlemelerde genellikle ayaklarının dibinde bir meyve sepeti tasvir edilmektedir.⁴⁵⁸ Epona bazen de bir *cornucopia* ile betimlenmiştir.⁴⁵⁹ Bu nedenle Epona'nın doğurganlıkla da ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Epona'ya dair bir mitolojik anlatı ilk olarak karşımıza Plutarkhos sayesinde bildiğimiz Yunan yazar Agesilaos'tan gelmektedir. Agesilaos, kadınlardan nefret eden ve onlarla ilişkiyi reddeden Phoulousios Stellos adında birisinden bahsetmektedir. Bir zaman sonra Phoulausios Stellos'un bir kısrakla olan ilişkisi sonucunda kısrak bir kız çocuğu dünyaya getirir ve bu kız çocuğunun adı da Epona'dır.⁴⁶⁰ Epona ile ilgili literatürdeki tek hikâye bu değildir. Kelt metinlerinden biri olan Mabinogi'deki Rhiannon tanrıça Epona ile ilişkilendirilmektedir. Bu ilişki elbette en önemli unsur olan atlar sayesinde kurulmaktadır. Ayrıca Rhiannon'un ilk eşi olan Pwyll'in de köpeklerle betimlenmesi, Rhiannon'un hem bu dünyanın hem de diğer dünyanın tanrıçası olması bu ihtimalleri güçlendirmektedir.⁴⁶¹ İrlanda'daki *Noinden Ulaid* hikayesinde de doğaüstü bir kadının atlarla olan benzer ilişkisi anlatılmaktadır. Bu kadın muhtemelen sonraları karşımıza Macha olarak çıkan karakterdir.⁴⁶²

⁴⁵⁶ Garlovic, Gavrilović, N., Hainzmann, M., & Mathieu, N., *Traces of Celtic Population and Beliefs in the Roman Provinces of the Central Balkans*. In A. Hofeneder & P. de Bernardo Stempel (Eds.), *Théonymie celtique, cultes, interpretatio-Keltische Theonymie, Kulte, Interpretatio*, Austrian Academy of Sciences Press, 2013, s. 175-176.

⁴⁵⁷ Resim 6.

⁴⁵⁸ Green, M., **Symbol and Image in Celtic Religious Art**, Routledge, 2003, s. 16-18.

⁴⁵⁹ Melrose, R., **A.g.e.**, s. 180.

⁴⁶⁰ Markale, J., **Woman of the Celts**, Inner Traditions / Bear & Co, 1986, s. 89.

⁴⁶¹ MacColman, C. & Hinds, K., **The Spirit of the Celtic Gods and Goddesses: Their History, Magical Power, and Healing Energies**, Weiser Books, 2020, s. 87.

⁴⁶² Warmind, M., "Once More the Celtic Horse-Goddess", *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, vol. 36, Department of Celtic Languages & Literatures, Harvard University, 2016, s. 324.

Anlaşıldığı üzere Epona Demir Çağı'ndaki Kelt inancında değil de daha sonraları Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Kelt coğrafyalarında tapınım gören bir tanrıçadır. Bölgesel veya yerel bir tanrıça olduğunu söylemek pek mümkün değildir çünkü ibadet edildiği alan oldukça geniştir. Özellikleri Kelt gibi görünse de Roma Dönemi'ndeki tasvirlerinden anlaşılabileceği üzere Kelt ve Romalı karışımı bir tanrıça olduğunu söylemek daha doğrudur. Epona Demir Çağı Kelt tanrıçası olup tasvirlerinin Roma döneminde ortaya çıkması da söz konusu olabilir fakat bunu bilmemiz hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Ayrıca Webster “*Epona ne bir Kelt ne de bir Romalıdır, o tamamen bambaşka bir şeydir*”⁴⁶³ diyerek tüm bu kimlikleri reddetmektedir. Ancak şu nettir, Epona hem Roma İmparatorluğu'ndaki atlı sınıf tarafından hem de siviller tarafından oldukça benimsenmiş ve ibadet edilmiş bir tanrıçadır ve bu nedenle inanç sisteminde yeri önem teşkil etmektedir.

2.1.1.4. Lugh/Lugus

Kelt inanç dünyasında oldukça önemli bir konuma sahip olan tanrılardan birisidir. Hakimiyet alanı İspanya, Galya ve Britanya olmak üzere oldukça geniştir. Ayrıca Demir Çağı Kelt tanrılarında biri olduğu tespit edilen bu tanrı, Ortaçağ İrlanda mitolojisinde ve destanlarında oldukça zengin bir anlatıda kendine yer bulmuştur. Dolayısıyla bir Kelt mitolojisinden bahsettiğimizde şüphesiz ki Lugh bu mitolojinin ana karakterlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geleneksel anlatıya göre diğer bir Kelt tanrısı olan Manann'ın oğlu olarak kabul edilmektedir.⁴⁶⁴ Ancak bu anlatılar mitolojik hikâyenin kaynağına göre anlatıda elbette değişiklik gösterebilir. Bir zamanlar Ortaçağ İrlanda'sının geleneksel tarihi olarak kabul edilen ancak günümüzde elbette bir efsanevi metin olarak kabul edilen *Lebor Gabála Éirenn*'e göre Lugh'un babası Cian, kardeşleri ise Cú ve Cethen'dir. Ayrıca Lugh, İrlanda Kelt destanlarında önemli bir yere sahip olan kahraman Cu

⁴⁶³ Webster, J., “*A dirty window on the Iron Age? Recent developments in the archaeology of pre-Roman Celtic religion.*” In ed. Bergholm, A. (ed.), Ritari, K. (ed.): **Understanding Celtic religion: revisiting the pagan past**, Cardiff: University of Wales Press, 2015, s. 138.

⁴⁶⁴ Macmanus, S., **The Story of the Irish Race. Cosimo Classics History**, new edition, Cosimo, Inc., 2005, s. 5.

Cuchulainn'in de babasıdır.⁴⁶⁵ Tanrı Lugh, İrlanda metinlerinde savaşçılığı ve yiğitliği ile ünlü bir tanrıdır. Kendisi genellikle savaşla ilişkilendirilen karga ve kuzgunla da anılmıştır.⁴⁶⁶ Hatta Tautha De Danann'ın kralı Nauda'nın sarayında bir savaşçı olarak girmek ister ve bunun için Tara'ya⁴⁶⁷ doğru yola çıkar. Sonrasında burada baş *ollam*⁴⁶⁸ seçilir ve bölgenin komutası Lugh'a verilir.⁴⁶⁹ Burada kendisine verilen yetki onun hem savaşçı özelliğinden kaynaklanmaktadır hem de kendisi Tautha De Danann'a girebilmek için yeteneklerini kabul ettirmeye çalışmıştır ve öyle girebilmiştir. Bu husus önemlidir çünkü Lugh'un birçok *epiteti* vardır ve bilinen ilk *epiteti* “*Samildanach*” yani “birçok yeteneğe sahip” anlamına gelmektedir.⁴⁷⁰

İrlanda'da gördüğümüz Lugh, Gallia'da Lugus veya Lugos olarak geçmektedir. İrlanda mitolojisinde Lugh'un savaşçı özellikleri ön plandadır ancak Romalıların anlatımında Lugus'un farklı özellikleri daha çok ön plana çıkar. Şöyle ki Julius Caesar Galyalıların Mercurius'a tapındığından bahsetmektedir. Bahsettiği Mercurius'u tüm sanatların mucidi olarak tanımlamaktadır.⁴⁷¹ Bu tanım akıllara Lugh'un *Samildanach* *epiteti*ni getirmektedir. Dolayısıyla Romalıların bahsettiği Mercurius'un aslında Lugh olduğu ve bu Kelt tanrısının da çoğu Kelt tanrısı gibi bir *interpretatio romana*'ya maruz bırakıldığı düşünülmektedir. Keltlerin Mercurius'u olan Lugus'un bir zanaatkar, mucit, gezgin ve bir rehber olmak üzere birçok işlevi vardır.

Lugh'a Lugus veya Lugos diye farklı isimlerle hitap etmemizin nedeni elbette epigrafik kaynaklarda bu şekillerde de görüldüğü içindir. Kendisine ait yazıtlara

⁴⁶⁵ Koch, J., “Some Epigraphic Comparanda Bearing on the ‘Pan-Celtic God’ Lugus.” *Celtic Religions in the Roman Period: Personal, Local, Global*, eds. R. Haeussler & A. King, 2017, s. 47.

⁴⁶⁶ Ellis Davidson, H. R., **Myths and Symbols in Pagan Europe. Early Scandinavian and Celtic Religions**, Manchester University Press, 1988, s. 58.

⁴⁶⁷ Price, B., **A.g.e.**, s. 42.: Tara Tepesi bugün Dublin'in kuzeyinde yer alan Meath İlçesi'nde bulunur. Hem mitolojik hem de çok sayıdaki İrlanda krallarının makamı olarak bilinmektedir. Kelt mitlerinin çoğunun geçtiği mekân olması açısından önemlidir.

⁴⁶⁸ Eski İrlanda'daki yüksek rütbelilerden birisidir. Yetkileri kralın yetkilerine yakındır.

⁴⁶⁹ Freeman, P., **War, Woman, and Druids: Eyewitness Reports and Early Accounts of the Ancient Celts**, University of Texas Press, 2010, s. 149-150.

⁴⁷⁰ Curchin, L. A., **The Romanization of Central Spain: Complexity, Diversity and Change in a Provincial Hinterland**, Routledge, 2004, s. 175.; *HAE*, 792: “luguei comeimu” yani “lugus için toplanıyoruz” şeklinde geçmektedir.; Sinner, A. G. & Valeza, J., **Paleohispanic Languages and Epigraphies**, Oxford University Press, 2019, s. 284.

⁴⁷¹ Harita 6.

özellikle İspanya’da -Keltiberia- rastlamaktayız. Lugus’un Orta İspanya’daki başlıca görüldüğü yer Peñalba de Villastar kutsal alanıdır ve yazıt Latince dir. Yazıtın üzerinde uçan bir kuzgun tasviri de yer almaktadır. İrlanda’da da Lugh genellikle savaş alanının kuşu olarak bilinen kuzgun veya kargayla ilişkilendirilmiştir.⁴⁷² Lugh ile ilgili en dikkat çekici yazıt Uxama Argaela’dan gelmektedir. Bu yazıt bir ayakkabı loncasına aittir ve tanrının adını çoğul bir şekilde yani *Lugoves* olarak kullanmışlardır.⁴⁷³ Bu yazıtın ilginç olmasının nedeni Lugus’un Galce anlatılardan biri olan Mabinogi’de soylu rütbesini bir kenara bırakan ve mütevazı bir ayakkabı üreticisi olarak çalışan “*Lleu*” adlı bir karakter olmasıdır.⁴⁷⁴ Bu karakter birçok sanatta yetenekli bir zanaatkardır ve Kelt tanrısı Lugh’un özellikleri ile örtüştüğü düşünülmektedir. Ayrıca karakterin adı *Lleu Llaw Gyffes* olarak da geçmektedir yani bu bir nevi “eli yetenekli/uzun olan” anlamındadır ve Kelt tanrısı Lugh’un *epitet*lerinden biri olan ve aynı anlama gelen “*Lugh Lamfada*”yı hatırlatmaktadır.⁴⁷⁵ İrlandalı Lugh, bir zanaatkar olmasının yanı sıra savaşlarda mızrağını da iyi kullanmaktadır.⁴⁷⁶ Dolayısıyla bu el vurgusu onun savaşçı yönünü de vurguluyor olabilir.

2.1.1.5. Smertrios

Gallia ve Noricum’da bölgesel olarak tapınım gören bir tanrı olduğu tahmin edilmektedir. Savaş tanrısıdır ve Mars’la özdeşleştirilmektedir.

Paris’te bulunan *Nautae Parisiaci* sütununda kendisine rastlanılmaktadır.⁴⁷⁷ Bu sütun Tiberius Dönemi’nde gemiciler tarafından Iupiter Optimus Maximus’a adanmıştır ve Smertrios da sütunda yer alan tanrılardan birisidir.⁴⁷⁸ Tanrının sakallı bir şekilde betimlenmiş olması da onu diğer tasvirlerden ayıran unsurlardandır. Ayrıca elinde bir sopa veya meşale olarak nitelendirebileceğimiz bir şey de tutmaktadır.⁴⁷⁹

⁴⁷² Ellis Davidson, H. R., *Myths and Symbols in Pagan Europe. Early Scandinavian and Celtic Religions*, s. 91.

⁴⁷³ Koch, J., “Some Epigraphic Comparanda Bearing on the ‘Pan-Celtic God’ Lugus.” *Celtic Religions in the Roman Period: Personal, Local, Global*, eds. R. Haeussler & A. King, 2017, s. 39.; *CIL* II 2818.

⁴⁷⁴ Freeman, *Celtic Mythology. Tales of Gods, Goddesses, and Heroes*, s. 3.

⁴⁷⁵ MacLeod, S. P., *A.g.e.*, s. 50.

⁴⁷⁶ Sjoestedt, M. L., *A.g.e.*, s. 35.

⁴⁷⁷ *CIL* 13, 3026; Resim 7.

⁴⁷⁸ Smith, C., “*The Roman World*”, ed. Alcock, S. E. & Osborne, R., *Classical Archaeology*, Wiley Blackwell Studies, 2012, s. 282.

⁴⁷⁹ Bousquet, A., *The World of the Gauls: Foundation(s) of a Celtic Philosophy*, Koadig, 2018, s. 260.

Tam da karşısında yüz yüze betimlenmiş bir şekilde yılan bulunmaktadır ki bu elindeki de yılanı doğrultmuş olarak algılanır.⁴⁸⁰

Smertrios “*smer-*” kökü bir Kelt tanrıçası Rosmerta’nın isminde de bulunmaktadır ve anlamının “*korumak, koruyucu*” olduğu düşünülmektedir.⁴⁸¹ Kendisine ait epigrafik kaynaklara Trier’de rastlanmaktadır ve burada ismi genelde Mars’la birlikte anılmaktadır ki bu nedenle kendisinin bir savaş tanrısı olduğu genel olarak kabul görmektedir.⁴⁸² Bahsedilen bölgeler dışında Avusturya’da kendisine bir adak vardır ancak Smertrios’u hiçbir zaman için bölgeler üstü bir Kelt tanrısı olarak görmemiz için yeterli değildir.

2.1.1.6. Taranis

Taranis, gökyüzünün tanrısı olarak da bilinen bir Kelt tanrısıdır. Kendisine Galya’dan Britanya’ya kadar geniş bir coğrafyada rastlanılmaktadır. İsmi epigrafik kaynaklarda *Taranus* veya *Tanarus* olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Tanrının ismi Galce “*taran*” ve Eski İrlandaca “*torann*” yani “yıldırım” olarak anlamlandırılan kelimelerden gelmektedir.⁴⁸³ Aynı zamanda Anadolu panteonundaki tanrılardan biri ve fırtına tanrısı olarak bilinen Tarhunna; Germen tanrısı Donar ve İskandinav tanrısı Thor ile eşdeğer olarak kabul edilmektedir.⁴⁸⁴ Romalı yazar Lucanus’un bahsettiği üç Kelt tanrısından biri olan Taranis, Roma panteonunun lideri Iupiter’le özdeşleştirilmiştir. Taranis ve Iupiter arasındaki ortak özellik ikisinin de gökyüzünü ve buna bağlı olarak da gökyüzüne ait olayları kontrol etmesidir. Lucanus’un Taranis ve diğer bahsettiği iki Kelt tanrısı anlatımı bize sanki bir yeraltı tanrıyla karşı karşıyaymışız hissi vermektedir. Şöyle ki bu Kelt tanrılarına tapınım “*zalim kült ritüelleriyle sağlanmaktadır.*”⁴⁸⁵ Bunlar insan kurbanı gibi ritüelleri

⁴⁸⁰ Hupfauf, P., “*Celtic Land*”, ed. Aalto, S., Herzog, U., Hupfauf, P., Simek, R., **The Visual Perception of Deities from the Palaeolithic to the Present: Faces of Gods**, 2020, s. 121.

⁴⁸¹ Monaghan, P., **The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore**, Infobase Publishing, 2014, s. 442.

⁴⁸² Maier, B., **Dictionary of Celtic Religion and Culture**, çev. Cyril Edwards, Boydell & Brewer, 1997, s. 250.

⁴⁸³ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia. The Gods and Rituals of Roman Britain**, s. 101: “*Taran*” Galce’de “hayatta kalmak” anlamındadır.

⁴⁸⁴ West, M. L., **Indo-European Poetry and Myth**, OUP Oxford, 2008, s. 247.

⁴⁸⁵ Freeman, **Celtic Mythology: Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, s. 5.; Lucanus I.444-446.

içermektedir. Keltlerin bu tapınım biçimi Caesar'ın bahsettiği Kelt yeraltı tanrısı olan Dis Pater'i anımsatmaktadır.⁴⁸⁶ Belki de Dis Pater olarak bahsettiği tanrı aslında Taranis'tir ya da Romalılar bu Kelt tanrısına yeraltı tanrısını çağrıştıran özellikler atfetmişlerdir. Ancak Caesar anlatısındaki insan kurbanı meselesi ile Taranis'in tasvirinin örtüşmesi dikkate değer bir husustur.

Taranis, ikonografik tasvirlerinin var olduğunu tahmin ettiğimiz bir tanrıdır.⁴⁸⁷ Tanrı, Roma dönemi Kelt ikonografisinde sadece elinde bir şimşek demeti ile tasvir edilmemiştir, aynı zamanda bir güneş sembolü olarak açıklanan tekerlekle tasvir edilmiştir. Bu tekerlek sembolünün kökeninin daha eskiye gittiği düşünülmektedir. Muhtemelen kötülüğe karşı bir tılsım olarak kullanılmış olabilir.⁴⁸⁸ Tekerlek sembolü Britanya'daki taş anıtlarda nadirdir ancak Hadrianus Duvarı'nda, Castlesteads, Maryport ve Birdoswald Kalesi'nde açık bir şekilde Iupiter'e adanmış sunakların yanında ve arkalarında kazınmış bir şekilde tekerlek sembolleri görülmektedir.⁴⁸⁹ Taş anıtların yanı sıra hem sivil hem de askeri bölgelerde tekerlek sembolünde broşlar da bulunmaktadır.⁴⁹⁰ Dolayısıyla bu tekerlek sembolün Kelt dini yelpazesinde bir karşılığı mutlaka vardır ki ünlü Gundestrup Kazanı'nda da tekerleğe benzer sembollerin göze çarpması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Almanya'da Godramstein, Heilbronn ve Blockberg'de; Fransa'da Orgon ve Nîmes; İtalya'da Piedmont ve Britanya'da Chester'de Taranis'e yapılan ibadetin kanıtları vardır.⁴⁹¹ Ancak Taranis'e yapılan en eski adak Güney Fransa'daki Orgon'da bulunmuştur. Yazıt Galce'dir ancak Yunan alfabesi ile yazılmıştır. Taranis *dativus* halinde bulunur ve “*Taranou...*” yani “*Taranis'e...*” şeklindedir.⁴⁹² Tanrının ismi Ren

⁴⁸⁶ Wilkinson, P., **Myths and Legends: An Illustrated Guide to Their Origins and Meanings**, Dorling Kindersley Ltd, 2009, s. 115.

⁴⁸⁷ Resim 8.

⁴⁸⁸ Aldhouse-Green, M., “The Worship of the Romano-Celtic Wheel-God in Britain Seen in Relation to Gaulish Evidence.”, *Latomus*, vol. 38, no.2, 1979, s. 347.; MÖ 950-750 arasına tarihlenen tekerlek sembolleri bulunmuştur.; Resim 9.

⁴⁸⁹ Aldhouse-Green, **Sacred Britannia. The Gods and Rituals of Roman Britain**, s. 102.

⁴⁹⁰ Green, M., “The Worship of the Romano-Celtic Wheel-God in Britain Seen in Relation to Gaulish Evidence.”, s. 351.

⁴⁹¹ Koch, J. T., **Celtic Culture: A-Celtic. Celtic Culture: A Historical Encyclopedia**, ABC-CLIO, 2006, s. 738.

⁴⁹² Melrose, R., **A. g. e.**, s. 78.; Haeussler, R. & Webster, E., Creolage. A Bottom-up Approach to Cultural Change in Roman Times. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, 3 (1): 5., 2020, s. 10: “*ταρανοου*”

Nehri'nin doğusunda, Rhineland'da “*Deo Taranucno*”; Dalmatia, Scardona'da “*Iuvo Taranuco*” şeklinde geçmektedir. Britannia'daki Chester kentinde de Roma tanrısı Iupiter'le açıktan özdeşleştirildiği görülmektedir:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Tanaro

L(ucius) [Elufrius] Galer(ia) (tribu)

Praesens [Cl]unia

pri(nceps) leg(ionis) XX V(aleria)

V(icticis)

5 Commodo et

Laterano co(n)s(ulibus)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁴⁹³

Keltlerin inanç sisteminde oldukça önemli bir yeri kapladığını anladığımız Taranis, elbette Keltlerin tanrılarının ikonografik tasvirlerini yapmadıkları için -veya ahşaptan yapıldığı ve günümüz kalmadığı için- zaman zaman adak sunularında veya yine adak olarak sunulan broşlarda bir tekerlek sembolü ile karşımıza çıkmış, Roma döneminden itibaren de Gallia ve Britannia'da yazıtlar üzerinde görünmeye başlanmıştır. Artık Roma döneminden itibaren de bölgesel olarak Iupiter ile özellikleri karıştırılarak senkretik bir tanrı haline gelmiştir. Özellikle bilinen klasik Iupiter at üzerinde tasvir edilmediğinden Gallia-Iupiter Sütunlarında atlı olarak görünen tanrı muhtemelen Kelt tanrısı Taranis'ini işaret etmektedir. Diğer çoğu Kelt tanrısının Ortaçağ Kelt efsanelerinde ve destanlarında görülmesi gibi Mobigion'a eklenen Culhwch ve Olwen'in hikayesinde de Taranis'e rastlanılmaktadır.⁴⁹⁴ Karakterlerden birinin adı Taran'dır ve bu tanrının ismi Hristiyanlığın yayılması ve insanların benimsemesiyle birlikte edebi kültürde bir karakter olarak yaşamaya devam etmiştir.

⁴⁹³ RIB 452: “*Jupiter Tanarus'a, en iyi ve en büyük, Galerianus'un kabilesinden, Clunia'dan, XX. Lejyon princepsleri Valeria Vitrix'ten Lucius Elufrius Praesens, Commodus ve Lateranus'un consüllüğü sırasında adağını isteyerek ve haklı ettiği şekilde yerine getirmiştir.*”

⁴⁹⁴ MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 41.

Tanrı Lugus'dan adını aldığı düşünölen yer isimleri de oldukça önem teşkil etmektedir. “Lugus’un Kalesi” anlamına geldiğı düşünölen Lugdunum veya Lyon, Laudun, Laon, Luguvallo gibi sayısız yer ismi bunlara örnek gösterilebilir.⁴⁹⁵ Kelt bayramlarından biri olan ve İrlanda’da ağustos ayının başında kutlanan, bir nevi hasat bayramı diyebileceğimiz Lughnasad Festivali’nin de tanrı Lugh onuruna düzenlendiğı ve ayrıca Gallia’daki Lugdunum’da kutlanan festivalle benzer özellikler gösterdiği düşünölmektedir.⁴⁹⁶

2.1.1.7. Teutates

Kelt tarihinde gördüğümüz üzere savaş oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. Basitçe kabile diye adlandırılan Kelt yönetimlerinin her birinin bir savaş tanrısı olduğu ve bu savaş tanrıların en büyüğünün de Teutates olduğu tahmin edilmektedir.

Tanrının ismi Teutates, Toutatis, Tūtuates, Tūtatus, Toutorīx olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹⁷ Teutates “*kabilenin tanrısı*” anlamına gelmektedir ve Keltçe **teutā* yani “*kabile*” kökeninden türediğı düşünölmektedir.⁴⁹⁸ Kendisine ait bir mitolojik hikâyeye geç dönemde rastlamamaktayız ancak Roma edebi kaynaklarında kendisinden bahsedilmektedir. *Pharsalia*’da ismi geçen üç Kelt tanrısından biri olan Teutates oldukça zalim bir tanrı şeklinde tasvir edilmiştir. Şöyle ki Teutates kurbanlarını boğarak öldürmektedir.⁴⁹⁹ Bu bize Gundestrup Kazanı’ndaki betimlemeleri hatırlattığı için farklı gelmeyeabilir.⁵⁰⁰ Ancak yine de unutulmamalıdır ki Romalıların bahsettiğı Kelt tanrıları bir *interpretatio romana*’ya maruz kalmış ve dönemin siyasi, dini bakışına göre yeniden yorumlanmış olabilir. Bir başka akılda tutulması gereken şey ise Teutates’in bütün kabile tanrılarının bir ortak adı

⁴⁹⁵ Haeussler, R., “A.g.m.”, s. 31.

⁴⁹⁶ Koch, J. T. & Minard, A., **The Celts: History, Life and Culture**, ABC-CLIO, 2012, S. 551.

⁴⁹⁷ Koch, **A.g.e.**, s. 740.

⁴⁹⁸ Lavin, P., **The Shaping of the Celtic World: And the Resurgence of the Celtic Consciousness in the 19th and 20th Centuries**, iUniverse, 2011, s. 163.; Cunliffe, B., **The Ancient Celts**, Second Edition, Oxford University Press, 2018, s. 275.

⁴⁹⁹ Lucanus, *Phars.*, 1. 444-6.

⁵⁰⁰ Resim 10.

olabileceğidir. Yani Teutates ayrı bir tanrı değil, bütün savaş tanrılarını kapsayan bir *epitet* de olabilir ve hatta bu görüş güncel olarak oldukça kabul görmektedir.⁵⁰¹

Tanrıya hem Galya’da hem de Britanya’da rastlanılmaktadır. Görünür olduğu yazıtlar azdır ancak yine de fikir sahibi olmamız için önemlidir. Teutates, genellikle savaş tanrısı Marsla görünmektedir:

Marti

Toutati

Ti(berius) Claudius Primus

Attii liber(tus)

5 v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁵⁰²

Mars’a benzer bir işleve sahip olan Teutates’in bazen de Mercurius ile özdeşleştirildiğini de görürüz ancak genel olarak temsili oldukça azdır.⁵⁰³ Tüm bunların yanında tanrıyı Apollo ile birlikte anıldığını da görmekteyiz ki bu da yine oldukça nadirdir.⁵⁰⁴ Britanya’da Riocalatis, Toutatis ve Mars Cocidius adına dikilmiş bir adak dikkat çekmektedir.:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et

Riocalat(i)

[To]utat(i) M-

[ar(ti)] Cocid(i)o

[vo]to feci-

⁵⁰¹ Sjoestedt, M. L., **A.g.e.**, s. 29.; “*Her Gallia halkının bir Teutates’i vardı ancak bunların her biri farklı isimlerle anılıyordu.*”

⁵⁰² RIB 219: “*Mars Toutatis’e Attius’un azatlısı Tiberius Claudius Primus adağını kendi isteğiyle layıkıyla yerine getirdi.*”

⁵⁰³ CIL 13, 6122; AE 1927, 70: Yazıtlar Germania Superior’dan gelmektedir.; Teutates ve Mars’in birlikte anıldığı diğer yazıtlar için bkz: CIL 3, 5320, AE 2004, 1204.

⁵⁰⁴ Rankin, D., **A.g.e.**, s. 265.; CIL 13, 7564.

5 [t] Vita-

[lis]⁵⁰⁵

Kelt tanrıçalarının genellikle Roma tanrılarıyla görüldüğünü biliyoruz ancak birçok Kelt tanrısının Roma döneminde aynı adak yazıtında buluşması genellikle karşılaşılan bir durum değildir.

Eski İrlanda'daki Ulster Döngüsü'nde “*tongu do dia tongas mo thuath*” şeklinde bir yemin vardır.⁵⁰⁶ Bu yemin Erken Dönem Ortaçağ İrlanda'sında kaleme alınsa da daha önceki tarihlerin olaylarını anlattığı için o dönemlerdeki Teutates'e olan bir ibadetin kalıntılarını gösterdiğini düşündürmektedir.

2.1.1.8. Vitiris

Yalnızca epigrafik olarak doğrulanan bu tanrıya Hadrianus Duvarı boyunca ve özellikle Carvoran'da rastlanılmaktadır. Vitiris'in ne tanrısı olduğunu tam olarak tespit etmek zordur çünkü ikonografisi bulunmamaktadır ve daha çok geç döneme ait adak yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰⁷ Ancak kendisine tapınım gerçekleştiren ve bahsedilen bölgede elliden fazla adak yazıtı bırakan kitleye bakıldığında daha çok askerler arasında popüler olduğu söylenebilir.

Vitiris'in İskandinav Mitolojisinden bildiğimiz Loki'nin bir *epiteti* olan *hwethr*-den türemiş olabileceği ve dolayısıyla da Vitiris'in bir demirci tanrı olabileceğine dair yaklaşımlar mevcuttur. Buna paralel bir yorum Eski İskandinav dilinde *hwitr* kelimesinin “*beyaz*” ve “*parlayan*” anlamına geldiği ve Vitiris'in buradan türetilmiş olduğu düşünülür. Ancak tapınan insanların isimlerinin Kelt isimleri olduğu düşünüldüğü için bu yaklaşımlar zayıf kalmaktadır.⁵⁰⁸ Bu tanrıya adanan adakların dikkate değer yanı ve dolayısıyla tanrının da dikkate değer yanı kendi isimlerinin yanında herhangi bir Roma tanrısı ile anılmamalarıdır. Çünkü Britanya'daki geç dönem yazıtlarının birçoğunda yerel tanrıların yanında bir Roma

⁵⁰⁵ RIB 1017.: “*Bu sunak Jupiter'e, en iyi ve en büyük, ve Riocalatis, Toutatis, ve Mars Cocidius'a Vitalis'in yaptığı bir adağı yerine getirmesi içindir.*”

⁵⁰⁶ Koch, **A.g.e.**, s. 740. “*Kabilemin üzerine yemin ettiği tanrıya yemin ederim.*”

⁵⁰⁷ Adkin, L., **Handbook to Life in Ancient Rome**, OUP USA, 1998, s. 306.

⁵⁰⁸ Irby-Massie, G., **A.g.e.**, s. 107.

tanrısı görmekteyiz ancak Vitiris'te bu söz konusu değildir. Yalnızca birkaç yazıtta Vitiris'i Romalı olmayan bir başka tanrı ile, Mogons'la birlikte anılırken görürüz. Bu yazıtlardan biri Aeulius Secundus tarafından “*Mogons Vitiris*” isimli tanrıya adanmıştır.:

Deo

Mogont(i)

Vitire san(cto)

Ael(ius) [Secund(us)]

5 v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁵⁰⁹

Yazıtlarda Vitiris'in Mogons'la birlikte görülmesi Mogons'un başka bir Kelt tanrısı olduğunu düşündürmektedir ancak Mogons bir Kelt tanrısı olarak kabul edilse de güçlü, büyük veya yüce gibi anlamlara gelen bir *epitet* olabileceği de unutulmamalıdır.⁵¹⁰ Vitiris'e adanan tüm adak yazıtlarında tanrının isminin farklı şekillerde yazıldığını görmekteyiz. Vitiris, Veteris, Vetiris'e adanmış birçok yazıt vardır. Benzer şekilde Belatucadros'ta da aynı durumun olduğundan bahsetmiştik ve askerler tarafından adanan yazıtlarda bu tip yazım farklılıklarının veya harf hatalarının olması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bunlara alternatif olarak diğerlerinden ayırabileceğimiz bir yazıt Housesteads'de karşımıza çıkmaktadır.:

Deo

Heuteri

Superstes [et]

Regulu [s]

⁵⁰⁹ RIB 971.: “*Aelius Secundus, kutsal tanrı Mogons Vitiris'e adağını isteyerek ve hak ettiği şekilde yerine getirmiştir.*”

⁵¹⁰ Mogons isminin kökeni hakkında bkz: Koch, J., *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*, 2005, s. 1300.

5 v(otum) s(olverunt) l(ibentes) [m(erito)]⁵¹¹

Bu yazıtta Heuteri olarak adlandırılan tanrının Vitiris olduğu konusunda bir fikir birliği söz konusudur. Vitiris'in ikonografisinin bulunmadığından bahsetmiştik ancak Netherby yakınlarında bulunan, “Huetiris” isimli bir tanrıya ithaf edilen adak yazıtının sol tarafında bir ağaç ve onu saran bir yılan motifi; sağ tarafında ise yine bir ağaç ve bu ağacın dibinde de bir yaban domuzu tasviri görmekteyiz. Bu yazıt Vitiris'in bir tanrı olarak belki mitolojik geçmişine belki de kabaca onun hikayesine dair yorum çıkartılan tek adak yazıtı olma özelliğini taşımaktadır. Yılan, yaban domuzu ve muhtemelen elma ağacı olduğu düşünülen motiflerin açıkça Hercules ve mitolojisi ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Elma ağacı Herperides ile, yılanlar Lernaia Hydra ile, yaban domuzu da Erymanthian ile özdeşleştirilmektedir.⁵¹² Dolayısıyla hakkında çok az şeye sahip olduğumuz Vitiris'in *Interpretatio Romana*'ya uğramış bir yerel tanrı olabileceği düşünülmektedir.

2.1.2. Şifa Tanrıları ve Tanrıçaları

2.1.2.1. Belenus

İzlerine Galya, Kuzey İtalya ve Britanya'nın bir kısmında rastladığımız Belenus genel olarak en çok tapınım gören Kelt tanrıları arasında yer almaktadır. İsmi genel olarak Belenus şeklinde görmekteyiz ancak Belenos veya Belinus şeklinde örnekler de vardır.

Belenus'un isminden yola çıkarak tanrının bir şifa tanrısı olduğu düşünülmektedir ki tanrıya dair epigrafik kanıtların genellikle şifalı kaplıcaların civarında yer alması da bunu destekler. Keltçe Belenos **gwelen*- “bahar” anlamına gelmektedir. Ayrıca Hint-Avrupa kökünden **gwel*- “damlamak”, Almanca “*quelle*”, Yunanca “*balaneion*” olarak da görülmektedir.⁵¹³ İngiltere ve Avusturya'da epigrafik

⁵¹¹ RIB 1602.: “Tanrı Hueteris Superstes ve Regulus’a adaklarını isteyerek ve hak ettiği şekilde yerine getirdiler.”

⁵¹² RIB 973.; Birley, E., “The Roman Fort at Netherby”, *Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society, Transactions of*, 2nd Ser. Vol. 53, 1953, s. 36-37.

⁵¹³ Kos, M. S., Belin, *Studia Mythologica Slavica*, volume 4, str. 9-16, 2001, s. 13.; Belenus isminin kökünün “parlak, parlayan” anlamına geldiği de diğer görüşlerden biridir. Bkz: MacLeod, S.P., **A.g.e.**, s. 46.

kaynaklarda doğrulandığı üzere kendisini Apollon ile de görmekteyiz.⁵¹⁴ Yine bu da kendisinin şifacı yönünü vurgulayan bir detaylardan biridir. Belenus’a ait referanslar Aquileia’da yoğunlaşmaktadır ve bu referanslar en erken MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bunun nedeni olarak da Güney Gallia ve Aquileia arasındaki yoğun ticari etkileşim görülmektedir. Bir nevi Belenus’un Güney Galya’dan Aquileia’ya ithal edildiği düşünülmektedir.⁵¹⁵

Belenus’a Roma literatüründe atıflar bulunmaktadır. Yazar Maximinus’tan bahsederken Aquileialıların savaş zamanı sık sık kahinlerden kehanet aldıklarını ve devamında da kahinlerin onlara yerel tanrılarının zafer vaat ettiğini açıklamıştır. Bunu müjdeleyen tanrı da “*Belis*” olarak geçmektedir. Bu tanrı savaş sırasında sık sık gökyüzünde görünür ve şehir halkı tarafından Apollo ile özdeşleştirilir.⁵¹⁶ MS 238’de Maximinus Thrax’ın kentte bir ilahi koruyucu, iyileştirici güç ve düşman saldırılarına karşı bir nevi kalkan olarak tapınılan Belenus’u şehrin panteonunun resmi tanrısı olarak tanıdığını bilmekteyiz.⁵¹⁷ Belenus yalnızca Aquileia’nın önemli tanrılarından birisi değildi. Bilhassa Belenus’un özdeşleştirildiği asıl kent günümüz Avusturya ve Slovenya topraklarında yer alan Noricum’dur, “*Noricis Belenus*” şeklinde iki pasajda Noricum’un tanrısı olduğu vurgulanmıştır.⁵¹⁸ Bugün Belenus’a ait fiziksel olarak bir tapınağın olduğunu söylemek zordur ancak yine Roma kaynaklarında buna dair atıflar bulunmaktadır. MS 4. yüzyılda yaşamış olan şair Ausonius Normandia’da Belenus’a adanmış bir tapınaktan bahsetmektedir ve bazı yerlerde Apollo için Belenus ismini de kullanmıştır.⁵¹⁹

Belenus hem İtalya hem de Galya topraklarında oldukça büyük bir etki alanına sahip olmuştur. Ayrıca eskiden Noricum topraklarını da kapsayan Slovenya’da 19. yüzyılın sonlarına kadar Belin adında bir tanrı büyük bir şifacı olarak ibadet görmüştür. Hatta onun körlüğü bile tedavi ettiğine inanan Slovenler uzun süre bu

⁵¹⁴ Freeman, **Celtic Mythology. Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, s. 4.

⁵¹⁵ Kos, M. S., “*A.g.m*”, s. 11-12.: yazar P. Wojciechowski’nin öne sürdüğü bu teoriye karşı çıkmaktadır.

⁵¹⁶ Bkz: Hdn. 8.3.8.

⁵¹⁷ Kos, M. S., “*A.g.m*”, s. 11.

⁵¹⁸ Tertull. *Apol.* 24. 7.; Tertull. *Ad. Nat.* 2. 8.: “*Belenum Noricum*”

⁵¹⁹ Prósper, B. M., The irreducible Gauls used to swear by Belenos. Or did thy? Celtic religion, henbane, and historical misapprehensions, *Zeitschrift für Celtische Philologie*, 64 (1), 2017, s. 266.

inancı devam ettirmişlerdir.⁵²⁰ Keltlerin 1 Mayıs'ta baharın başlangıcı şerefine kutladıkları Beltaine bayramının isminin de Belenus'tan geldiği düşünülmektedir ancak bu herhangi bir kaynakla belgelenmemiştir, Belenus ve Beltaine'i ilişkilendirmek cazip görünmüştür.

2.1.2.2. Brigantia

İsmi Proto Keltçe **Brigantī* yani “yüce olan” anlamına gelen bir tanrıçadır.⁵²¹ Yalnızca ismi bile bize Britanya'daki önemli bir Kelt topluluğu olan Brigantesleri çağrıştırmaktadır ki tanrıça da bu topluluğun ibadet ettiği en önemli tanrıçalardan birisidir. Muhtemelen topluluğun ismi de tanrıça Brigantia'dan gelmiştir.

Genellikle Britanya'nın kuzeyinde ibadet edildiği düşünülen Brigantia diğer çoğu Kelt tanrısı gibi tek bir işleve sahip değildir. Öncelikle onu Brigantes kabilesi ile birlikte düşündüğümüzde klasik bir kabile tanrıçası olarak konumlandırabiliriz ve kabileyi koruyucu bir görev üstlendiğini söyleyebiliriz. Yine aynı bağlamda bir savaş tanrıçası olarak da görev yapmış olabilir. Muhtemelen tanrıçaya yüklenen asıl görevler bunlardır. Böyle düşünülmesine sebep olan diğer bir unsur da tanrıçayla özdeşleştirilen görüntülerin ellerindeki kalkan ve mızraklardır. Bu görüntü bize Roma tanrıçası Minerva'yı hatırlatmaktadır. Gaius Iulius Caesar da Keltlerin en önemli tanrılarından bahsederken Minerva'nın ismini zikretmektedir ve bahsettiği Minerva'nın Brigantia olma ihtimali teoriler arasındadır.⁵²² Buna karşılık olarak daha sonra üzerinde durulacak olan teori Roma'nın yeni sömürgeleştirdiği topraklarda kendi tanrıçaları olan Minerva'yla özdeşleştirecekleri bir yeni tanrıça icat etmiş olduklarını öne sürmektedir ve bu tanrıça da Brigantia'dır.⁵²³

Tanrıça Brigantia'ya ait epigrafik kanıtlar azdır ancak isminin net bir şekilde okunur olduğu yazıtlar bize yorum yapmamızı sağlayacak düzeyde yeterlidir. Yazıtlar

⁵²⁰ Kos, M. S., “A.g.m”, s. 9.; Resim 11.

⁵²¹ Howard, M., **Angels & Goddesses: Celtic Christianity & Paganism in Ancient Britain**, Capall Bann, 1994, s. 95.

⁵²² Caes. *BGall.* 6.17.

⁵²³ Weber, C., **Brigid: History, Mystery, and Magick of the Celtic Goddess**, Weiser Books, 2015, s. 6.

Adel⁵²⁴, Castleford⁵²⁵, Birrens⁵²⁶, Greetland⁵²⁷, South Shields⁵²⁸, Slack⁵²⁹ ve Hadrianus Duvarı'ndan⁵³⁰ gelmektedir ve bu yazıtlar yine net olmamakla birlikte muhtemelen MS 3. ve 5. yüzyıllar tarihlendirilmektedir. Tanrıçaya hem Britanya kökenli insanlar hem de Roma askerleri ibadet etmiştir. Belirtilen yazıtlar haricinde bir yazıt vardır ki bu onu diğerlerinden ayrı almayı gerektirmektedir:

Iovi aeterno

Dolicheno

et Caelesti

Brigantiae

5 et Saluti

G(aius) Iulius Ap-

Olinaris

(centurio) leg(ionis) VI iuss(u) dei⁵³¹

Corbridge'de bulunan bu yazıt VI. Lejyon'dan Gaius Iulius Apollinaris tarafından Iupiter Dolichenus ve Caelistis Brigantia'a adanmıştır. Hem Dolichenus hem de Caelistis bize Syria bölgesi kökenli tanrı ve tanrıçalarını hatırlatmaktadır.⁵³² Yazıtların tarihlendirmelerini de dikkate aldığımızda bu yazıtlar Severus ve Caracalla

⁵²⁴ RIB 630: "Cingetissa bu adağı Tanrıça Brigantia için adadı."

⁵²⁵ RIB 628: "Aurelius Senopianus bu adağı Tanrıça Victoria Brigantia için adadı."

⁵²⁶ RIB 2091: "Mühendis Amandus, Brigantia için bu kutsal emri yerine getirdi."

⁵²⁷ RIB 627: "Titus Aurelius Aurelianus bu adağı Antoninus ve Geta'nın üçüncü consullüğünde kutsal ayinlerin efendisiyken tanrıça Victoria Brigantia'ya, bu iki imparatorun kutsallıklarına, kendisine ve ailesine adadı."

⁵²⁸ RIB 1053: "Congennicus bunu kutsal tanrıça Brigantia için adamıştır."

⁵²⁹ Bu yazıtta tanrıça Brigantia'nın isminin masculinum formunun kullanıldığı düşünülmektedir.; RIB 623: "Titus Aurelius Quintus bunu kendi parası ve masrafiyle Tanrı Bregans ve İmparatorun kutsallığına hediye etmiştir."

⁵³⁰ RIB 2066: "Bu adak Efendimiz Yenilmez İmparator Marcus Aurelius Severus Antininus Pius Felix Augustus'un ve onun tüm ilahi evine, imparatorumuzun vekili ve kendisini en çok adanmış olan Marcus Cocceius Nigrinus'un refahı ve güvenliği için (...) tanrıça nympha Brigantia'ya adanmıştır."

⁵³¹ RIB 1131: "Doliche'li ebedi Jupiter'e ve Caelestis Brigantia'ya ve tanrının emrindeki Altıncı Lejyon centuriosu Salus Gaius Iulius Apollinaris adına dikilmiştir."

⁵³² Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 76.

dönemlerine aittir. Zaten Brigantia kültünün de Roma İmparatorluğu'nda resmi olarak MS 210'da Caracalla ile tanındığı düşünülmektedir.⁵³³ Bu husus bize Severuslar döneminde Brigantia'ya senktetik bir tanrıça rolü verildiğini gösteriyor olabilir.⁵³⁴ Ayrıca Iulia Domna'ya da Iuno Caelestia olarak ibadet edilmesine yönelik teşvikler vardır. Bu nedenle yukarıda bahsedilen Brigantia'nın Roma İmparatorluğu'nun sonradan "icat ettiği" tanrıçalardan biri olduğu düşüncesi buna dayanmaktadır.

Brigantia Hristiyanlık öncesi İrlanda topraklarında da önemli bir yere sahiptir. O Dagda'nın kızı ve Tautha De Dannann'ın bir üyesidir. *Sanas Cormac* yani *Cormac'ın Anlatısı* olarak çevrilen, bilinen ilk İrlandaca metin olarak tanımlanan sözlükte tanrıçanın adı *Brig* olarak geçmektedir. Roma Dönemi'ndeki işlevlerinden biraz daha farklı işlevlere sahip olduğu dikkat çekmektedir şöyle ki o şairlerin koruyucu tanrıçası olarak şiirle ilişkilendirilmektedir.⁵³⁵ Hristiyanlık Dönemi'nde ise Azize Brigid olarak geleneği sürdürülmüş, oldukça saygı görmüştür. Kendisi bilgelik ve şifa ile ilişkilendirilmiştir. 1 Şubat'ta kuzuların doğduğu gün olarak da kabul edilen Imbolc, Brigid için bayram günüdür.⁵³⁶

2.1.2.3. Grannus

Grannus'un kelime anlamı olarak Eski Galce *greann* yani saç veya Eski İrlanda dilinde güneş anlamına gelen *grian* kelimesinden türetildiği düşünülmektedir.⁵³⁷ Tanrının şifalı baharla, pınarlarla ve şifalı güneşle ilişkilendirildiği bilinmektedir.⁵³⁸ Diğer çoğu Kelt tanrısı olarak belirtilen tanrılarda olduğu gibi Grannus da başka bir Kelt tanrısının *epiteti* olabilir. Bununla birlikte Demir Çağı'nda Grannus'un varlığından bahsetmek oldukça zordur. Grannus Roma İmparatorluk Dönemi'nde yerel olarak tapınım görmüş bir tanrıdır.

Grannus, Roma tanrısı Apollo ile özdeşleştirilmiştir. Bu nedenle yazıtlarda Grannus'u tek olarak görmeyiz, genellikle Apollo Grannus olarak karşımıza çıkar.

⁵³³ Irby-Massie, G., **A.g.e.**, s. 173.

⁵³⁴ Henig, M., **A.g.e.**, s. 202-3.

⁵³⁵ MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 51.

⁵³⁶ Freeman, **Celtic Mythology. Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, s. 12.

⁵³⁷ Lindsay, J., **The Romans Were Here: The Roman Period in Britain and Its Place in Our History**, 2. Baskı, F. Muller, Dijital ortama aktarılmış hali, 2010, s. 226.

⁵³⁸ Dougherty, M. J., **A.g.e.**, s. 91.

Apollo Grannus'a olan adaklar sınırlandırılmayacak kadar farklı coğrafyalarda karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Edinburgh, Macaristan'daki Brigetio, İspanya'da Astorga ve Anadolu'da Efes bu farklı coğrafyaların başında gelmektedir.⁵³⁹ Kelt Lemovices kabilesinin “*decannoctiacis Granni*” adında tanrı Grannus'un ismini barındıran on gecelik bir festivalinin olduğu düşünülmektedir. Üstelik bu festival Roma İmparatorluğunun erken dönemlerine tarihlendirilmektedir.⁵⁴⁰ Erken tarihte elimizde böyle bir bilginin bulunmasına karşın esas olarak Grannus'un Apollo Grannus olarak MS 3. yüzyılın ilk çeyreğinde daha görünür hale geldiğini söyleyebiliriz. Bunun başlıca nedeni Roma İmparatoru Caracalla'dır. Dio Cassius Caracalla'nın Seraphis, Asclepius'un yanı sıra Apollo Grannus'tan da yardım istediğinden bahsetmektedir.⁵⁴¹ Ayrıca imparator Caracalla Apollo Grannus'la muhtemelen Almanya'daki Faimingen'de tanışmıştır.⁵⁴² Faimingen Almanya'daki Raetia yakınlarındadır ve burada bir Apollo Grannus tapınağı olduğu arkeolojik kanıtlarla desteklenmektedir. Caracalla muhtemelen bu tapınağı MS 212-13 yıllarında ziyaret etmiş olmalıdır.⁵⁴³ Ayrıca Caracalla dönemi sikkelerinde de arka yüzde Apollo'nun yer alması o dönemde tanrının ne kadar önemli olduğunun önemli bir göstergesidir. Yine Almanya'da Neuenstandt am Kocher'da Apollo Grannus'a ait bir kutsal alan olduğu düşünülmektedir. Bölgede ritüel amaçlı kullanılan madeni paraların çokluğu ve yine adanmış heykeller ve tanrıya ilişkin yazıtların bolluğu bu ihtimali destekleyen kanıtlar olarak gösterilmektedir.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Derks, T., **Gods, Temples, and Ritual Practices: The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul**, Amsterdam University Press, 1998, s. 3.

⁵⁴⁰ Johnston, A. C., **A.g.e.**, s. 50.

⁵⁴¹ Rowan, C., **Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period**, Cambridge University Press, 2012, s. 110.; Cass. Dio. 78. 15. 5-7: “Ne Apollo Grannus'tan ne de Aesculapius'tan ya da Seraphis'ten pek çok duasına ve bitmek bilmeyen ısrarına rağmen hiçbir şekilde yardım görmedi.”

⁵⁴² van der Ploeg, G, **The Impact of the Roman Empire of the Cult of Asclepius**, Brill, 2018, s. 113.

⁵⁴³ Rowan, C., **A.g.e.**, s. 115-6.; *CIL* 3, 5874: Ephesus'taki bu yazıtta Caracalla'nın Apollo Grannus tapınağını ziyaretine ilişkin kuvvetli bir kanıt olduğu düşünülmektedir. Roma, Britanya, Germania ve Apollo Grannus kutsal alanını ziyaret eden ve imparatorun önünde de birkaç kez şehrin çıkarlarını temsil için bulunan büyük elçinin faaliyetlerini detaylı şekilde barındırmaktadır.

⁵⁴⁴ Krmnicak, S., “*Money, Ritual and Religion: Noneconomic Qualities of Coinage*”, ed. by Stefan Krmnicak, **A Cultural History of Money in Antiquity**, Bloomsbury Academic, 2019, s. 71.; *CIL* 13 6462.

Apollo Grannus yanında yıldızların tanrıçası olarak da bilinen Sirona ile de görünmektedir. Bu çift genellikle Galya ve Germanya eyaletlerinde bulunmaktadır.⁵⁴⁵ Grannus'a ait bir başka önemli yazıt Doğu Galya'daki Grand'da bulunmaktadır. Bu yazıtta “*somno iussus*” ifadesi yer almaktadır. Bu ifade tanrı Apollo Grannus'un bir şifayı veya bir kehaneti duyurmak için bir rüyada görüneceği “kuluçka” dönemini veya kutsal bir yerde uyuma ritüeli anlamına gelmektedir. Grand'da Apollo Grannus'un önemli bir tanrı olduğu aşıkardır ve ayrıca MS 309'da Konstantinus tarafından da ziyaret edilmiştir.⁵⁴⁶

2.1.2.4. Borvo

Keltçe'de “*sıcak su, sıcak kaynak*” anlamına gelen *Boruō*; Proto-Keltçe'de ise **berw-* kökü “*kaynatmak, demlemek*” anlamlarına gelmektedir ve muhtemelen tanrı Borvo'nun isim kökünün buraya dayandığı tahmin edilmektedir.⁵⁴⁷ Kendisi isminden de anlaşılacağı üzere şifa ile ilişkilendirilen bir tanrıdır. Borvo'nun tapınım gördüğü yer Gallia ve Hispania'dır. Demir Çağı Kelt tanrılarında biri olarak değil de daha çok geç dönem tanrılarında biri olarak kabul edilmektedir. Genel olarak Borvo'yu her ne kadar Kelt tanrısı olarak görsek de onu Italik veya Kelt olarak değil Liguria bölgesinin bir tanrısı olarak kabul edenler de vardır.⁵⁴⁸

Zaman zaman epigrafik kaynaklarda Roma şifa tanrısı Apollon ile isimlerinin birlikte geçtiğini görürüz. Aix-les-Bains'da Hercules ile ve son olarak da Boorbonne-les-Bains'da bir diğer Kelt tanrıçası Damona isimlerinin birlikte geçtiğini görmekteyiz.⁵⁴⁹ Borvo'nun Damona ile anılması önemlidir çünkü ilahi eş olarak kabul görmüş olabilirler.⁵⁵⁰ Damona da bir şifa tanrıçasıdır ve genellikle şifa ve yenilenme ile ilişkilendirilen yılanla betimlenmiştir. İkisinin birlikte anıldığı bir yazıtta da insanları iyileştirdiğine inanan bir şifalı uyku ritüelinden bahsedilmektedir.⁵⁵¹ Bunun

⁵⁴⁵ Derks, T. **A.g.e.**, s. 117.

⁵⁴⁶ King, A., **Roman Gaul and Germany**, 3rd edition/*Exploring the Roman World*, University of California Press, 1990, s. 143.

⁵⁴⁷ Delamarre, X., **A.g.e.**, s. 83.

⁵⁴⁸ Whatmough, J., **The Foundatins of Roman Italy**, Routledge, 2015, s. 144.

⁵⁴⁹ Adkins, L., **Handbook to Life in Ancient Rome**, OUP USA, 1998, s. 258.

⁵⁵⁰ *CIL* 13, 5911; *CIL* 13, 5914, *CIL* 13, 5915.

⁵⁵¹ MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 84.

ritüelin detaylarını tam olarak bilmiyoruz ancak Kelt olarak adlandırılan topluluklarda bu uygulamanın olduğunu biliyoruz.

İsim olarak tanrı Borvo'ya benzeyen Bormana isimli bir tanrıça bulunmaktadır. Kendisine Borvo ile birlikte tapılmaz, ayrı olarak tapınır.⁵⁵² Aralarında herhangi bir bağlantı olup olmadığı konusunda fikir birliği yoktur ancak bir bağları bulunsun ya da bulunmasın isimlerinin anlamları benzerdir, ikisine de şifalı su kaynaklarında tapılmıştır. Benzer şekilde Portekiz topraklarındaki Guimarães'deki Caldas de Vizela'da iki yazıt bulunmuştur ve yazıtlar Bormanicus isimli bir tanrıya adanmıştır.⁵⁵³ Bu tanrı da muhtemelen Borvo'yla ilişkilidir.

2.1.2.5. Nodens

Nodens ibadet alanı Britanya ile sınırlı olduğu düşünülen bir tanrıdır. Etimolojik olarak isminin “*bulut*” veya “*balıkçı*” gibi anlamlara tekabül ettiği söylenmektedir, ancak bu görüş desteklenmemektedir.⁵⁵⁴

Nodens genel olarak bir şifa tanrısı olarak kabul edilmektedir ancak isminin Mars Nodens olarak da kayıtlara geçmesi durumu zora sokmaktadır. Muhtemelen Nodens'in durumu görünenden daha karmaşıktır veya kendisi çok yönlü bir tanrıdır. Kendisine yapılan ibadetin Britanya ile sınırlandırılmasının nedeni de Lydney Park'tır. Bu bölgede Demir Çağı'nda bir yerleşim olduğu tahmin edilmektedir ve MS 4. yüzyılda da Titus Flavius Senilis tarafından Mars Nodens adına bir tapınak inşa edilmiştir.⁵⁵⁵ Titus Flavius Nodens kendisini “rüyaların yorumcusu” olarak tanımlamıştır ve bu kişi bir din görevlisi olabilir. Lydney Park'taki bu tapınak demir madenlerine yakın bir yerde bulunmaktadır ve demirli suyun iyileştirici etkisinin olduğu düşünülmüş, bu nedenle de Nodens bir şifa tanrısı olarak bölgede tapınım görmüş olabilir.⁵⁵⁶ Mars Nodens olarak adanmasının yanında tapınakta *triton* da dahil olmak üzere çeşitli deniz canlılarının tasvirleri dikkat çekicidir. Bu nedenle kesinlikle

⁵⁵² MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 42.

⁵⁵³ Alberro, M., “The Celticity of Galicia and the Arrival of the Insular Celts.” *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, vol. 24/25, 2004, s. 7-8.

⁵⁵⁴ Monaghan, P., **A.g.e.**, s. 359.

⁵⁵⁵ A de la Bedoyere, G., **The Real Lives of Roman Britain**, Yale University Press, 2015, s. 165.

⁵⁵⁶ Aldhouse-Green, A., *Gallo-British Deities and their Shrines*, ed.: Todd, M., **A Companion to Roman Britain**, John Wiley & Sons, 2008, s. 208.

su ile ilişkilendirilen bir tanrı olarak kabul edilmektedir.⁵⁵⁷ Tapınakta bulunanlar bununla sınırlı değildir, oldukça fazla köpek figürü bulunmuştur ve hatta bu köpek figürlerinden bazıları insan suretlidir. Aldhouse-Green bunun bir şaman ritüeli olduğunu, maddi dünya ile ruhani dünya arasındaki geçişlerin hayvanlar aracılığıyla yapıldığını öne sürmüştür.⁵⁵⁸ Aslında Nodens'in köpeklerle ilişkilendirilmesi garip değildir çünkü genel olarak Keltler arasında köpek figürü oldukça yaygındır.

Lydney Park ve Cockersand Moss'ta Mars Nodons ve Nudens Mars isimlerine adaklar bulunmaktadır. Bu adaklardan birisinde Pectillus, Nodens'e bir adakta bulunmuştur ve adakta zıplar veya havlar şekilde betimlenen bir köpek figürü dahi bulunmaktadır:

Pectillus

votum quod

promissit

deo Nudente

5 M(arti) dedit⁵⁵⁹

Nodens bir şifa tanrısı olarak kabul edilmektedir ancak yazıtlarda bununla ilgili bir ipucu yoktur. Epigrafik veriler onun şifayla ilgili herhangi bir yönünü vurgulamaz ve yazıtlarda köpek betimi hariç hiçbir bir görüntü de vermezler.

D(eo) M(arti) Nodonti

Flavius Blandinus

armatura

v(otum) s(olvit) l(ibens)

⁵⁵⁷ Adams, G. W., **Romano-Celtic Elites and Their Religion: A Study of Archaeological Sites in Gloucestershire**, Caeros Pty Ltd, 2005, s. 71.

⁵⁵⁸ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 96.

⁵⁵⁹ RIB 307.: "*Pectillus, tanrı Nudens Mars'a söz verdiği adağını vermiştir.*"

m(erito)

Bu dikkat çekici yazıt ise bir *armatura* yani silah eğitmeni tarafından adanmıştır.⁵⁶⁰ Yine şifaya yönelik bir vurgu yoktur. Bölgeden ele geçirilen yazıtlardan dikkatimizi çeken husus Nodens'in isminin Mars ile yan yana geçmesidir. Mars isminin Nodens'in savaşçı yönünü vurgulayabileceği akla gelen ilk fikirdir ancak böyle bir şey söylemek için elde bu isim hariç herhangi başka bir ipucu yoktur. Özellikle MS 4. yüzyılda Mars Nodens olarak Roma ordusu tarafından benimsendiği kabul edildiği düşünülünce, bu *epitelin* nedeninin yerel tanrı ve imparatorluğun bir bağlantısının bir ifadesi olduğu yerinde bir yorum olacaktır. Ayrıca bu kültlerin çoğunun *numina Augustorum*'a dahil edildiği düşünülünce kabul edilebilir hale gelmektedir.⁵⁶¹ Nodens'e olan adakların yanı sıra kendisinin ismini lanet tabletlerinde de görmekteyiz:

Devo

Nodenti Silvianus

anilum perdedit

demediam partem

5 donavit Nodenti

inter quibus nomen

Seniciani nollis

petmittas sanita-

tem donec perfera(t)

10 usque templum [No-]

dentis

⁵⁶⁰ RIB 305.: “Tanrı Mars Nodons’a, *armatura* Flavius Blandinus adağını memnuniyetle ve hak ettiği şekilde yerine getirmiştir.”

⁵⁶¹ Irby-Messie, G., **Military Religion in Roman Britain**, Brill, 2017, s. 213.

Rediviva

Adak yazıtlarında Nodens'in şifa ile ilişkilendirilmediğinden bahsetmiştik ancak yukarıdaki lanet yazıtında durum böyle değildir. Yüzüğünü kaybeden Silvianus'un bunu Nodens Tapınağı'na getirinceye kadar yüzüğü çalanların sağlığına kavuşamamasını dilemektedir.⁵⁶²

Kelt Mitolojisinde önemli yeri olan Mabinogi efsanelerinden birinde Tautha De Dannann'ın ilk kralı olan kişi Nuada Argat Lamh'dır. Kendisi bir savaşta elini veya kolunu kaybetmiş ancak sonrasında kendisinde altın bir el verilmiştir. Kendisine adından da anlaşılacağı üzere "altın el" lakabı verilmiştir.⁵⁶³ Ayrıca dikkat çekici nokta şudur ki Lydney Park'taki kazılarda el figürleri de bulunmuştur. Dolayısıyla Nodens'in, Kelt efsanelerindeki Nuada ile aynı kişi olabileceği genel olarak kabul gören bir görüştür.

2.1.2.6. Rosmerta

Genel görüş tanrıçanın adının Keltçe *smer kökünden geldiği yönündedir. Ancak bir başka görüş ise eğer ismi Yunanca *meros veya *moira kökünden gelebileceğidir.⁵⁶⁴ Birinci yorum hem tanrıçanın ikonografilerini hem de tapındığı coğrafyaları düşününce daha sağlıklı görünmektedir. Buna göre de ismi genel olarak bolluk, bereket veya refahla ilişkilendirilebilir.

Rosmerta'ya bir Kelt tanrıçası olarak büyük ölçüde Galya'da ve hatta Rhineleand'da rastlanılmaktadır. Özellikle Aeduiler arasında oldukça önemli bir tanrıça olduğu düşünülmektedir. Britanya'da ise Dobunniler için önemli bir tanrıça olduğu bilinmektedir ancak Rosmerta için Britanya'da bir adak yazıtı yoktur, Glouchester'da ona ait olduğu düşünülen ikonografik kanıtlar vardır.⁵⁶⁵ Corbridge'te

⁵⁶² RIB 306.: "Tanrı Nodens'e: Silvianus yüzüğünü kaybetti ve değerinin yarısını Nodens'e verdi. Senicianus olarak adlandırılanlar arasında, sağlığına Nodens tapınağına (yüzüğü) getirilene kadar izin verilmez. Bu lanet tekrardan yürürlüğe girer."; Belayche, N., "Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs", ed.: Rüpke, J., **A Companion to Roman Britain**, John Wiley & Sons, 2011, s. 287.; Resim 12.

⁵⁶³ Byghan, Y., **Sacred and Mythological Animals: A Woldwife Taxonomy**, McFarland, 2020, s. 23.

⁵⁶⁴ Rankin, D., **A.g.e.**, s. 266.

⁵⁶⁵ Melrose, R., **The Druids and King Arthur: A New View of Early Britain**, McFarland, 2014, s. 35.

de Rosmerta'ya ait olduğu düşünülen görüntüler vardır ve buradaki Rosmerta ikonografilerinde tanrıçayla birlikte tahta bir kap da tasvir edilmektedir. Bu da diğer görüntülerden ayırt edici bir unsur olarak görülmektedir ve İngiltere'nin güney doğusundaki bazı yüksek statülü Geç Demir Çağı mezarlarında bulunan kapları anımsatır.⁵⁶⁶

Tanrıçanın ikonografik tasvirlerinde ve epigrafik kanıtlarda yanında daima Roma'nın daha çok ticaretle veya iyi ticaretten doğan refahla ilişkilendirilen tanrısı Mercurius'u görürüz.⁵⁶⁷ Rosmerta ve Mercurius'un epigrafik olarak dağılımı özellikle Germania Superior⁵⁶⁸, Dacia⁵⁶⁹ ve Gallia Belgica'da⁵⁷⁰ konumlanmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Roma'nın işgal ettiği coğrafyalara kendi panteonundaki bir tanrıyı götürüp oradaki bir yerel tanrıça ile eş olarak tasvir ettiğini dönemin örneklerinde görürüz. Aphrodisias'taki Claudius'un Britannia'yı zapt ettiği betimlemelerde itaat altına alınan kadın tasvirleri bununla benzerdir. Rosmerta da ele geçirilen Kelt coğrafyasının bir tanrıçası olarak aynı şekilde konumlandırılmış olabilir. Ancak bunun tam tersi bir durum da olmuş olabilir ki Huskinson "Yerli soylular Roma statü biçimlerini elde etmeye ve kendi güç simgelerini genişletmek amacıyla Roma kültürel ifadelerini benimsemeye ikna olmuşlarsa tanrılarını neden aynı amaca yönelik yeni sanatsal temsil katmanlarıyla donatmasın?" ifadesiyle Rosmerta'nın kimliğini kaybetmediğini ve hatta kimliğinin yeniden anlamlandırılmasıyla birlikte güçlendiğini düşünmektedir.⁵⁷¹ Aeduililer arasında Rosmerta'nın Romalı eşiyle birlikte değil de bireysel olarak öne çıktığı görülmektedir ki bu özellikle Escolives Sainte-Camille (Xonne)'da belirgindir.⁵⁷²

Rosmerta'nın bireysel olarak tasvirlerine baktığımızda dikkatimizi ilk çeken şey içi çeşitli meyvelerle dolu olan bir sepettir. Bazen kendisini bir *patera* ile görürüz bazen de bir *cornucopiae* ile ve bu bize Yunan sanatındaki bolluk ve refah unsurlarını

⁵⁶⁶ Aldhouse-Green, M., "Gallo British Deities and their Shrines", ed. Todd, M., **A Companion to Roman Britain, Blackwell Companions to British History**, John Wiley & Sons, 2008, s. 206.

⁵⁶⁷ Ellis Davidson, H.R., **A.g.e.**, s. 46.; Resim 13.

⁵⁶⁸ *CIL* 13, 11696.

⁵⁶⁹ *ILD* 00288=AE 1998, 01100

⁵⁷⁰ *CIL* 13, 04208, 04683, 04705, 04311.

⁵⁷¹ James, P., Essay Ten: "The language of dissent", Huskinson, J., **Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire**, Psychology Press, 2000, s. 295.

⁵⁷² Green, M., **Symbol and Image in Celtic Religious Art**, Routledge, 2003, s. 42-43.

hatırlatmaktadır. Ayrıca Kelt mitolojisinde yeri oldukça önemli olan ve yeniden doğuşu simgelediği düşünülen kazan motifi Rosmerta tasvirlerinde de görülmektedir.⁵⁷³ Belki de bu Rosmerta'ya dair en Kelt olarak adlandırabileceğimiz unsurlardan biridir. Almanya'nın Mannheim şehrindeki bir taş kabartma Rosmerta'ya dair ilgi çekici bir detayı barındırmaktadır. Rosmerta burada bir yılanı beslemektedir. Yaşamın, beslenmenin ve hatta yenileyici gücün kaynağı olarak tanrıça Rosmerta ve yılan ilişkisi kurulmuş olabilir.⁵⁷⁴

2.1.2.7. Sulis

Bölgesel olarak izini sürdüğümüz, Roma panteonundaki en önemli tanrıçalardan biri olan Minerva ile özdeşleştirilmiş bir Kelt tanrıçası olarak kabul edilmektedir. Minerva ile özdeşleştirilmesi ve hatta epigrafik kanıtlarda isimlerine birlikte rastlanılması, geleneksel olarak Sulis'in bir şifa tanrısı olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Minerva'ya İtalya dışında Galya vb. bölgelerde de tapınıldığı bilinmektedir ancak Sulis'in tapınım yeri Britanya ile sınırlıdır.

Aquae Sulis olarak da bilinen Bath bölgesi Sulis'e yapılan ibadetlerin izini sürdüğümüz başlıca merkezdir. Bath konum olarak önemli bir merkezdir çünkü bölgeden çıkan sıcak su kaynağı ibadetin önemli gerekçelerinden birisini oluşturmaktadır.⁵⁷⁵ Genel olarak Roma işgalinden sonra Romalı askerlerin ibadetlerinin yoğun olduğu bir bölge olarak tanımlanmaktadır ancak burası Romalılardan önce Keltler için de gayet önemli bir merkezdi. Özellikle imparator Nero Dönemi ile birlikte Bath ve çevresinde büyük bir imar faaliyetinin olduğu bilinmektedir.⁵⁷⁶ Tacitus'un⁵⁷⁷ da anlattıklarından yola çıkarak istila sonrası bölgedeki imar faaliyetlerinin artmasıyla birlikte yerel ibadet merkezlerinde de bir artış görülmekteydi ve belki de Bath bu bahsedilen ibadet merkezlerinde yerel halkla Romalılar arasında uzlaşmacı bir rol amacıyla da tasarlanmış olabilir.

⁵⁷³ Monagan, P., **A.g.e.**, s. 400.

⁵⁷⁴ Green, M., **Celtic Goddess: Warriors, Virgins and Mothers**, British Museum Press, 1997, s. 126.

⁵⁷⁵ Cunliffe, B., **Wessex to 1000 AD**. Regional History of England, Routledge, 2016, s. 246.

⁵⁷⁶ Green, M. & Billington, S., **The Concept of the Goddess**, Routledge, 2002, s. 33.

⁵⁷⁷ Tac. *Agr.* 12.

Sulis'in bir kült olarak şifa tanrıçası konumundaki önemi ve o dönemde kazandığı ün azımsanmayacak kadar etkilidir. Şöyle ki Bath'da bulunan ihtişamlı Minerva Sulis Tapınağı'nın yanında sıcak su kaynaklarının hem romatizmayı hem de gut hastalığını tedavi edebileceğine inanıldığı düşünülmektedir.⁵⁷⁸ Bunun yanında tanrıça Sulis olduğu düşünülen bir heykel kaidesi de bölgede bulunanlar arasındadır. Kabul edildiği üzere burası Kelt ve Roma sentezini barındıran bir şifa merkezidir ancak özellikle tapınağın alınlığındaki motifler son derece Romalı görünmektedir. Örneğin Gorgon'un etrafındaki meşeden yapılan *coronae civicae* ve tepede bulunan bir yıldız betimi -ki Caesar ile bağlantılıdır- bir nevi imparator kültürünü andırmaktadır.⁵⁷⁹ Hem tapınağın büyüklüğünü hem de bahsedilen Romalı betimler göz önüne alındığında burasının dünyanın çeşitli yerlerinden insanların geldiği bir hac merkezi bile olabileceği düşünülebilir. Örneğin Bath'da bulunan heykel kaidesinde Lucius Marcius Memor adındaki bir *haruspex* rastlamaktayız:

deae Suli

L(ucius) Marcius Memor

harusp(ex)

4 d(ono) d(eit)⁵⁸⁰

*Haruspex*ler genellikle Roma kentinde ve diğer İtalyan şehirlerinde bulunmaktadırlar ancak Roma'dan bu kadar uzak bir yerde Bath'da böyle bir yazıtın bulunması hem bölgedeki resmi Roma ilgisine hem de yerel bir tanrıya gösterilen öneme işaret etmektedir.⁵⁸¹ Bunun gibi bir başka dini görevliye ait bir mezar taşı da yine Bath'da bulunmaktadır ve Gaius Calpurnius Receptus bir Sulis rahibi olarak tanıtılmıştır:

D(is) M(anibus)

⁵⁷⁸ Dvorjeski, E., **Leisure, Pleasure and Healing: Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean**, Brill, 2007, s. 100; Resim 14.

⁵⁷⁹ Cousins, E. H., **The Sanctuary at Bath in the Roman Empire**, Cambridge Classical Studies, Cambridge University Press, 2020, s. 78

⁵⁸⁰ RIB 3049: "Tanrıça Sulis'e *haruspex* Lucius Marcius Memor tarafından hediyedir."

⁵⁸¹ Irby-Messie, G., **Military Religion in Roman Britain**, Brill, 2017, s. 167.

G(aius) Calpurnius
R(eceptus) sacer-
dos deae Su-
5 lis vix(it) an(nos) LXXV
Calpurnia Trifo-
sa l[i]berta(a) coniunx
f(aciendum) c(uravit)⁵⁸²

Sulis'in adının geçtiği yazıtlar sadece din görevlilerine ait yazıtlar değildir elbette örneğin Toutius'un oğlu ve Carnuteslere mensup taş ustası olan Priscus'un da burada bir adak yazıtı bulunmaktadır:

Priscus
Touti f(ilius)
lapidariu[s]
cives Car[nu-]
5 tenus Su[li]
deae v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]⁵⁸³

Sulis'in bir şifa tanrısı olduğuna dair genel görüşe son dönemlerde karşı çıkmaktadır. İsminin Minerva ile anılması ve Minerva'nın da bir su tanrısı olmaması bu iddianın çıkış noktalarından birisidir. Minerva sadece bir *Minerva Medica* olarak görüldüğünde şifa ile ilişkilendirilebilir.⁵⁸⁴ 1989-90 yıllarında Bath'ın sularının şifalı olup olmadığına dair Cunliffe tarafından çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Raporlar

⁵⁸² RIB 155: “Gidenlerin ruhuna, Tanrıça Sulis'in rahibi Gaius Calpurnius Receptus 75 yıl yaşadı; azatlısı ve karısı Calpurnia Trifosa bunu dikti.”

⁵⁸³ RIB 149.: Carnutes kabilesinin taş ustası Toutius'un oğlu Priscus, tanrıça Sulis'e adağını isteyerek ve hak ettiği şekilde yerine getirmiştir.”

⁵⁸⁴ Sauer, E., An inscription from northern Italy, the Roman temple complex in Bath, and Minerva as a healing goddess in Gallo-Roman religion. *Oxford Journal of Archaeology*, 15 (1), 1996, s. 64.

“suyun kimyasının olağanüstü bir tıbbi değeri olan herhangi bir özel kaliteye sahip olduğunu gösteren hiçbir kanıt bulunamadı” sonucuna varmıştır. Ancak bazı çalışmalarda da özellikle felç üzerinde bir miktar da olsa şifalı olduğunu öne sürüyordu.⁵⁸⁵ Bir başka husus bölgede Sulis’in adının geçtiği çok sayıda lanet tabletleri bulunmaktadır. Bu lanet tabletleri genel çerçevede olarak hırsızlık ve intikam temalıdır, içerisinde doğrudan şifaya yönelik bir atıfta bulunulmaz. Sağlık konusu daha çok lanet edilen kişinin doğurganlığında ve gözlerinde problem yaratmak gibi genellikle fiziksel zarar verme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tabletleri yazan kişilerin de Kelt kökenli vatandaşlar olması dikkat çekicidir. Brucerus’un oğlu Docilianus adında birisi pelerini çalan kişiye lanet edip tanrıça Sulis’in ona en büyük ölümü vermesini dilemesi veya kişinin çaldığı pelerini geri getirinceye kadar uyumasını isteyerek lanetlemiştir.⁵⁸⁶ Bu gibi örnekler oldukça fazladır ve genelde lanetin eğer kişi yanlışından vazgeçerse kalkacağını belirttiğini görürüz.

Netice itibarıyla Sulis bir şifa tanrısı olsun ya da olmasın Roma İmparatorluk Dönemi’nde dünyanın çeşitli yerlerinden ziyaret çekip kendisine adaklar adanan önemli tanrılardan biridir. Yerel olarak görülmesi veya Kelt-Roma sentezi olarak karşımıza çıkması ona öneminden bir şey kaybettirmemektedir. Dikkate değer husus epigrafik kanıtlar ve lanet tabletlerinin birbirleriyle çelişmesidir. Sulis hiçbir zaman Hygeia veya Asclepius gibi tapınım görmemiştir.

2.1.3. Doğa Tanrıları ve Tanrıçaları

2.1.3.1. Cernunnos

Cernunnos’un etimolojisi konusunda bir fikir birliği bulunmamakla birlikte ilk kabul edilen görüş isminin kökünün Keltçe “boynuz” anlamına geldiğidir.⁵⁸⁷ Kendisine İngiltere ve Fransa’da tapınıldığını bilmekteyiz ancak bahsedileceği üzere hem tanrının tapınım gördüğü coğrafyalar çok çeşitli olabilir hem de tasvirlerinin kökeni çok daha eski bir inanca dayanıyor olabilir. Ross onu “vahşi hayvanların

⁵⁸⁵ Cousins, E.H., **A.g.e.**, s. 40.

⁵⁸⁶ McKie, S., **Living and Cursing in the Roman West: Curse Tablets and Society**, Bloomsbury Publishing, 2022, s. 161.

⁵⁸⁷ Maier, B., **Dictionary of Celtic Religion and Culture**, s. 69.

efendisi”, “ticari refahın koruyucusu”; MacCana ve Strutynski “hayvanların efendisi”; Rankin “canlıların efendisi”; ve Green ise “vahşi hayvanların efendisi, doğurganlık” olarak kategorize etmiştir.⁵⁸⁸ Ancak Cernunnos’un sadece doğa ve hayvanlarla özdeşleştirildiği yorumunu yapmak doğru değildir. Onu geceyle, ölümle ve hatta öteki dünya ile özdeşleştiren yorumlar da mevcuttur.⁵⁸⁹ Hatta öteki dünya ile özdeşleştirme öylesine fazladır ki Cernunnos’un bir nevi Caesar’ın bahsettiği Dis Pater’le eş özelliklere sahip olduğu bile söylenmektedir.⁵⁹⁰ Yine bu bağlamda Krüger de Cernunnos’u Keltlerin savaş tanrısı olarak tanımlanan Teutates’le eşitler.⁵⁹¹

Boynuzlu bir tanrı veya insan tasvirleri MÖ 4. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Kuzey İtalya’da bulunan Val Camonica’daki kaya oymaları bu tasvirlerin ilk örneği olma özelliği taşımaktadır.⁵⁹² Bir başka örnek ise MÖ 1. veya 2. yüzyıla tarihlenen, Danimarka’da bulunan ve Kelt sanatı için büyük bir önem taşıyan Gundestrup Kazanı’dır. Burada Cernunnos olduğuna hem fikir olunan insan biçiminde ve kafasında boynuz bulunan tasviri bağdaş kurmuş bir şekilde otururken görürüz.⁵⁹³ Bir elinde Keltlerle özdeşleştirilen tork vardır, diğer elinde ise bir yılan tutmaktadır. Hemen yanında ise kendisi ile aynı boynuzlara sahip olan bir geyik bulunur. Avrupa’nın çoğu yerinde boynuzlu betimlemelerin çeşitli varyasyonlarını görmekteyiz. Ayrıca Yunan ve Roma sanatında boynuz imgesi “yenilenme döngüsü” sembolü olarak kabul edilmektedir.⁵⁹⁴ Kelt geleneğinde de boynuz benzer bir anlama sahip olabilir ama daha da önemlisi Britanya ve Galya’daki inançları düşününce bu bölgedeki insanların tanrılarını sadece insan biçiminde algılamadıklarıdır. Onları hayvanlara ait birtakım unsurlarla harmanlanmış olarak görsel mimariye yansıtmış olabilirler ve bu tip boynuzlu başlıklar Britanya’da Mezolitik Dönem’de bile bulunmaktadır.⁵⁹⁵

⁵⁸⁸ Fickett-Wilbar, D., “Cernunnos: Looking a Different Way” *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, vol. 23, 2003, s. 80.

⁵⁸⁹ Bober, P. F., “Cernunnos: Origin and Transformation of a Celtic Divinity.” *American Journal of Archaeology*, vol. 55, no. 1, 1951, s. 15.

⁵⁹⁰ MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 44.

⁵⁹¹ Bober, P. F., “A.g.m”, s. 16.

⁵⁹² Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 143.

⁵⁹³ Resim 15.

⁵⁹⁴ Heaussler, R., “A.g.m”, s. 31-32.

⁵⁹⁵ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 147.

Cernunnos'a ait betimlemeler bunlarla sınırlı değildir. MS 1. yüzyılda Tiberius Dönemi'nde ve günümüz Paris kentinde, Roma Dönemi'ndeki ismiyle *Nautae Parisiaci* anıtı bulunmaktadır. Bu anıt Gallialı topluluklardan biri olan Parisii'nin denizci loncası tarafından dikilmiştir. Galya ve Roma sanatının birlikte görüldüğü bu anıtsal sütunda Kelt ve Roma tanrıları da birlikte tasvir edilmiştir. Iupiter Optimus Maximus'a ithaf edilen sütunda Tarvos Trigaranos, Esus, Cernunnos, Smertrios gibi Kelt tanrıları bulunmaktadır.⁵⁹⁶ Bu anıtsal sütunun yazıtında Cernunnos'un ismi zaten geçmektedir ancak bunu sütundaki hangi görselle eşleştireceğimiz noktasına geldiğimizde ise Cernunnos'u yine boynuzlarıyla duran ikonografiyle eşleştiririz.⁵⁹⁷ Böylece Cernunnos gibi bir Kelt tanrısını Roma İmparatorluk Dönemi'nin başlarında hem ismen hem de görsel olarak görmekteyiz. Ancak burada bir sorun bulunmaktadır. Şöyle ki bu sütunda gördüğümüz ve Kelt tanrıları olarak kabul edilen bu isimlerin başka bir yerde görünmemesi ve özellikle bu görünmeyen Kelt tanrılarının Roma İmparatorluk Dönemi'nde çoğalmasa önemli bir noktadır. Bu konuda ve özellikle Cernunnos özelinde tarihçilerin teorisi Cernunnos'un ayrı bir tanrı olmadığı, Kelt dünyasındaki bütün boynuzlu tanrıların bir birleşimi olduğudur yani kısacası Cernunnos bütün boynuzlu tanrıları içeren bir *epitettir*.⁵⁹⁸ Bu kuvvetli bir teoridir ve günümüzde kabul görmektedir.

2.1.3.2. Nemetona

Nemetona, Roma İmparatorluk Dönemi epigrafisinde görünür olan tanrıçalardan birisidir. Tanrıçanın işlevi hakkında bize bilgi veren yegâne husus ismidir. Keltçe **nemeto* kutsal dini alanları ve koruları ifade etmektedir.⁵⁹⁹ Latince "*nemus*" da orman veya koru anlamına gelmektedir ve aslında bu kelime daha geniş anlamıyla etrafı çevrili olan veya olmayan, tapınaklı veya tapınaksız herhangi bir kutsal alanı ifade etmektedir.⁶⁰⁰ Dolayısıyla Nemetona da Keltlerin ibadet alanları olan ormanları ve koruları koruyan bir tanrıça olarak kabul edilmektedir.

⁵⁹⁶ *CIL* 13, 3026.

⁵⁹⁷ Resim 16.

⁵⁹⁸ Heaussler, R., "*A.g.m*", s. 28.

⁵⁹⁹ Coe, P. P., "*Nemetona*", in Koch, J., *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. ABC-CLIO. s. 1351.

⁶⁰⁰ Dowden, K., *European Paganism*, Routledge, 2013, s. 134.

Yazıtlar Belgica, Britannia, Germania Superior ve Pannonia Superior gibi çeşitli bölgelerden gelmektedir. Nemetona'ya ait yazıtlarda tanrıçanın ismi tek olarak da geçmektedir⁶⁰¹ ancak yanında genellikle Roma tanrısı Mars'ın ismini görmekteyiz:

Peregrinus

Secundi fil(ius)

Civis Trever

Loucetio

5 Marti et

Nemetona

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁶⁰²

Proto-Keltçe'de **louk(k)et-* parlayan anlamına gelen ve Bath'da bulunan Loucetius Mars ifadesi sadece burada değil başka yerlerde de karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰³ Germania Superior, Eisenberg'de "*Marti Loucetio et Victoriae Nemetonae*" şeklinde görünmektedir ve isminin önündeki *Victoriae* ifadesine sadece burada rastlanılır.⁶⁰⁴ Benzer şekilde bu kez *masculinum* şekliyle gördüğümüz "*kutsal korunun kralı*" olarak çevrilen Mars Rigonemetis⁶⁰⁵ örneği de dikkate değerdir çünkü ikisi hem isim olarak hem de işlev olarak Nemetona ile benzetilmektedir. Ayrıca Aqua Arnemetiae, Medionemeton, Nemetodurum, Nemetobriga, Nemetacum ve Vernemeton gibi örneklerde göreceğimiz üzere Nemetona'nın yer isimlerinde de görülmektedir.⁶⁰⁶ Nemetes isimli bir Germen topluluğunun bulunması da bu tanrıçanın bir Germen

⁶⁰¹ CIL 13, 7253.

⁶⁰² RIB 140.; "*Bir Treverili olan Secundus'un oğlu Peregrinus, Louctius Mars ve Nemetona'ya isteyerek ve hak ettiği şekilde adağını yerine getirdi.* "; McCaul, J., Britanno-Roman Inscriptions: With Critical Notes, H. Rowsell, orijinal kaynak: National Library of the Netherlands, dijital ortama aktarılmış: 24 Eylül 2012, s. 184.

⁶⁰³ Delamarre, X, **A.g.e.**, s. 199.

⁶⁰⁴ AE 2007, 01044.; CIL 13, 6131; Derks, T., **A.g.e.**, s. 111.

⁶⁰⁵ RIB 3180.

⁶⁰⁶ Monaghan, P., **A.g.e.**, s. 358.

tanrıçası olabileceğini düşündürmektedir ancak genel paydada bir Kelt tanrıçası olarak kabul edilmeye devam edilmektedir.⁶⁰⁷

İrlanda Mitolojisi'nde savaşla ilişkilendirilen tanrıça Nemain'in Nemetona ile özdeşleştirilmesi söz konusudur. Ancak bunun sadece bir yakıştırma olarak Ortaçağ'da yapıldığı konusunda fikir birliği vardır.⁶⁰⁸

2.1.3.3. Sucellus

Roma İmparatorluk Dönemi'nde epigrafik ve ikonografik olarak görünür olmaya başlayan bir tanrıdır. Bu dönemden önce böyle bir tanrı olup olmadığını bilmiyoruz ancak o dönemlerde görünür olmaması böyle bir tanrının olmadığı anlamına gelmez. İleriki dönemlerde İrlanda Mitolojisinde de kendisiyle özdeşleştirebileceğimiz dini motifler bulunmaktadır.

Tanrıya ait epigrafik kanıtlar Belgica⁶⁰⁹, Dacia⁶¹⁰, Gallia Narbonensis⁶¹¹, Germania Superior⁶¹² ve hatta Britannia⁶¹³ gibi oldukça çeşitli yerlerden gelmektedir. Britannia Eboracum'daki -günümüz Chedworth- yazıt hariç diğer yazıtların hepsinde Sucellus'un ismi oldukça net bir şekilde geçmektedir. Chedworth'daki yazıtta Sucellus'un adı bile geçmemektedir ve hatta Lenus Mars'a adandığı saptanmaktadır ancak E. M. Clifford öyle tanımladığı için kayıtlarda bu şekilde yer almaktadır. Bu altarı Sucellus'la özdeşleştirmesinin nedeni betimlemenin ellerinde Sucellus'la özdeşleşen bir çekiç ve bir nevi asa bulunmasıdır.⁶¹⁴ Çekiç sembolü akla ilk olarak gökyüzünü ve gök gürültüsünü getirir de Galya'daki temsillerinde bulunan çekiç sembolünün esas olarak öteki dünya veya cehennem tanrılarıyla ilişkilendirilen faaliyetler olan madencilikle bir ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Ancak Sucellus'un durumu bundan daha karmaşıktır. Kendisi ilk olarak yeraltı ve ölüm tanrısı olarak sonrasında Keltlerin atası olarak ve en son da bereket ve doğurganlıkla

⁶⁰⁷ Koch, J., **A.g.e.**, s. 1351.

⁶⁰⁸ Sjoestedt, M. L., **A.g.e.**, s. 31.

⁶⁰⁹ *CIL* 13, 4542; *AE* 1990, 00768a, 007768b.

⁶¹⁰ *CIL* 3, 1575.

⁶¹¹ *CIL* 12, 1836.

⁶¹² *AE* 1925, 00005; *CIL* 13, 6224; 5057.

⁶¹³ *RIB* 126.

⁶¹⁴ Clifford, E. M., Roman Altars in Gloucestershire, *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society*, 1938, vol. 60, s. 302.

ilişkilendirilir.⁶¹⁵ Bu fonksiyonlarının hepsi bize Caesar'ın Dispatier olarak bahsettiği tanrıyı hatırlatmakla birlikte Sucellus bu fonksiyonların hepsini birden bünyesinde barındırmış olabilir. Haeussler Sucellus'u bir yeraltı tanrısı olarak kabul etmektedir ancak onun işlevini biraz daha farklı tanımlar. Sucellus'un esas olarak Glanum gibi kutsal alanların iyileştirilmesinde önemli rol oynayan bir tanrı olarak konumlandırır ve onu direkt olarak Roma'nın orman tanrısı olarak bildiğimiz Silvanus'la özdeşleştirir.⁶¹⁶

Sucellus taş kabartmalarındaki detaylarına incek olursak diğer tanrılardan farklı olarak kendisini oldukça sakallı ve kıvrıkcık saçlı olarak görürüz.⁶¹⁷ Bu betimlemeler Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlense de betimlemeler bir Romalı tasvirinden oldukça uzaktır ve erken dönem Kelt tasvirleriyle örtüşür. Bu erken dönem Kelt tasvirleri de Romalılar tarafından yapılmıştır ve bir Romalı gözüyle betimlenmiştir ancak bu yine de bir Kelt'in nasıl betimlendiğini görmemiz için dikkate değer bir noktadır ki biz bunun Kelt tanrılarında da tekrar ettiğini görürüz. Tanrı tek başına da görünmektedir ancak genellikle yanında bir tanrıça bulunmaktadır. Nantosuelta ismindeki bu tanrıça hem savaşın hem de ölümün tanrıçası olarak bilinir. Sucellus'un yanında genellikle bir köpek betimi görürken Nantosuelta'nın yanında da bir kuzgun/karga görürüz. Bu kutsal ikilinin Kelt Mitolojisi'ndeki yeri oldukça önemlidir. Şöyle ki Sucellus Dagda ile özdeşleştirilirken Nantosuelta da Morrigan'la eşleştirilir.⁶¹⁸ Bunun dayanağını oluşturan metin ise Cath Mag Tured'dir. Metinde geçen bir savaşta Dagda oldukça önemli bir roledir ve kendisinin elinde aynı Chedworth'daki gibi bir asa ve Kelt mitolojisinde oldukça önemli bir yere sahip olan kazan bulunmaktadır. Tanrıça Morrigan ise savaş vb. zor durumlarda bir kuzguna dönüşmektedir.⁶¹⁹ Dolayısıyla Morrigan da yine benzer bir husustan dolayı Nantosuelta ile özdeşleştirilir.

⁶¹⁵ Heichelheim, F. M. & Housman, J. E., "SUCELLUS AND NANTOSUELTA IN MEDIEVAL CELTIC MYTHOLOGY", *L'Antiquite Classique*, vol. 17, 1948, s. 306-7.

⁶¹⁶ Haeussler, R., "A.g.m", s. 33.

⁶¹⁷ Resim 17.

⁶¹⁸ MacLeod, S.P., **A.g.e.**, s. 46.

⁶¹⁹ Heichelheim, F. M., "A.g.m", s.311.; *CIL* 13, 4542.

2.2. Ritüel ve Tapınım Merkezleri

Demir Çağı topluluklarının ritüel ve tapınım alanlarını tespit etmek belirli sınırlar çerçevesinde yapılmaktadır. Bu sınırları belirleyen ana unsur Erken ve Geç Demir Çağı ritüel merkezi olarak adlandırılan bölgelerin hem coğrafya hem de meydana getiriliş biçimi açısından oldukça çeşitlilik göstermesidir. Bu noktada karşımıza çıkan temel farklılıklardan biri Fransa ve İngiltere başta olmak üzere bu coğrafyaların da kendi içerisinde farklı farklı ritüel alanlara ve pratiklere sahip olmasıdır. Bu ritüel alanlarının birçoğu sınırlarının belirgin olması bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır çünkü Keltlerin ve druidlerin tapınımalarını genellikle korular veya ormanlıklar gibi açık alanlarda yaptıkları fenomeni vardır. Bu konuda atlanmaması gereken diğer dikkate değer husus ise bahsi geçen bölgelerdeki Demir Çağı topluluklarının su ve hendek tipi çukurlarla olan ritüel uygulamalarıdır ki bu uygulamalar bize zaman zaman bu toplulukların kendi inançlarının nasıl bir bağlamda takip edilmesi gerektiğine ışık tutmaktadır. Özellikle ölü gömme adetleri de dahil olmak üzere çok da uzun bir zamana yayılmayan süreçte bu denli farklılıkların görülmesi her merkezin farklı şekilde ele alınması gerektiği neticesini doğurmaktadır.

2.2.1. Britannia'daki Ritüel Merkezler

MÖ 2. yüzyıl, Geç Demir Çağı dini ritüellerinin, merkezlerinin ve mimarisinin geliştiği dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Özellikle Britannia için Danebury ve Heathrow başta gelen merkezlerdendir. Bölgede yaşayan veya buraya sadece dini ibadetlerini gerçekleştirmek için gelen insanların ritüel, kült veya adak pratikleri zaman içerisinde oldukça büyük bir değişim göstermiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Britannia'nın ele geçirilmesinden sonra bölgede siyasi yapının değişmesinin yanı sıra sosyal ve buna bağlı olarak da dini pratiklerin değiştiği görülmektedir. Bölgede Roma siyasi egemenliği öncesi tepeler ve su kaynakları gibi dini önemi olan merkezler yerini Roma tipi anıtsal mimarilere bırakmıştır. Bunun yanında daha önceleri rastlamadığımız yazılı adakların yine bu dönemde ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

İngiltere'nin güney kıyısında yer alan Hayling Adası, Demir Çağı ritüel alanlarının bölgedeki en önemli temsilcilerinden biridir. Roma istilasından önce inşa

edildiği düşünölen iki tapınak sınırları belli olan ritöel alan özelliğini göstermektedir. Adadaki tapınakların tarihlendirmesinde yardımcı olacak sikkeler, hayvan ve insan kemikleri bulunmaktadır. İlk tapınak ahşaptan yapılmıştır ve MÖ 30’a kadar uzanan sikkeler bulunmuştur. İkinci tapınak dairesel özelliktedir ve bu sefer üstü kapalı olarak inşa edilmiştir. İki tapınak arasındaki fark ikinci tapınağın etrafındaki hendek tipindeki adak depolardır. Bu depolarda ufalanmış hayvan ve insan kemiklerine rastlanılmıştır. Radyokarbon tarihlendirmeleri MS 20-330 gibi geniş bir aralık vermektedir.⁶²⁰ Regni ve Atrebates kabileleri tarafından kullanılmış olabileceği düşünölen bu iki Demir Çağı tapınağı Roma istilasından sonra terk edilmemiştir, Flaviuslarla birlikte kullanımına devam edildiği ve üstüne tekrardan Roma tipi bir tapınak inşa edildiği bilinmektedir.

Güney Britanya’nın merkezinde bulunan ve B. Cunliffe tarafından 1969-88 yılları arasında kazılan Danebury Demir Çağı’na ait, bölgedeki önemli ritöel alanlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Tepede bir kale görüntüsünde olan bu merkezde çukur olarak adlandırabileceğimiz birçok alan bulunmaktadır. Bu çukurlar Danebury sakinlerinin ihtiyacından daha fazladır dolayısıyla çevre bölgelerden gelen tahılların depolanmak amacıyla buraya getirildiği düşünölmektedir.⁶²¹ Çukurların sadece tahıl depolamak için değil, ritöel amaçlı kullanılması da kabul edilen görüşlerden biridir. Özellikle insan ve hayvan kemiklerinin yoğunluğu, yeraltı tanrılarına sunulan adaklar olarak değerlendirilmektedir. Bu çukurlara insan gömme geleneği en geç MÖ 1. yüzyılın başına kadar devam etmiş gibi görünmektedir.⁶²² Esas olarak Cunliffe bu çukurlardaki tahıl ve yabancı ot analizlerinden yola çıkarak bir teori ortaya atmıştır. Teoriye göre bu çukurlarda bahsi geçen ürünler dini bayramlarda kullanılmak üzere depolanmaktadır. Ancak klasik yazarların Demir Çağı Britanya’sındaki dini bayramlardan bahsetmemesi ve bu ürünlerin de bölge halkına ne ifade ettiğini bilmiyor oluşumuz bu teorinin handikaplarındandır.⁶²³

⁶²⁰ King, T. & Soffe, G., “A Sacred Island. Iron Age, Roman and Saxon Temples and Ritual on Hayling Island”, 1st edition, Hayling Island Excavation Project, 2013, s. 5-7.

⁶²¹ Lamb, A. W., “The Rise of the Individual in Late Iron Age Southern Britain and Beyond”, *Chronika* 6, 2016, s. 28.

⁶²² Cunliffe, B., Danebury. An Iron Age Hillfort in Hampshire, Vol2 *The excavations 1969-1978: the finds CBA Research Report No 52b*, s. 446.

⁶²³ Gosden C., **Communities and connections: Essays in honor of Barry Cunliffe**. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 142-151.

Yine İngiltere'nin güneyinde Harmondsworth, Middlesex'e bağlı küçük bir kırsal alan olan Heathrow'da Demir Çağına ait ritüel alan bulunmuştur. Havalimanı inşası için kazılan bölgenin batısında bulunan bu alanda bir tapınak olduğu düşünülmektedir. Ortaya çıkarılan tapınak zemini izlerinden anlaşıldığı üzere bu tapınağın bir Yunan tapınağını andıracak şekilde kare planlı olduğu görülmektedir. Tapınağın tarihlendirilmesi ise MÖ 300'lere kadar gitmektedir.⁶²⁴

Danebury'de olduğu gibi gömme mezar geleneğine sahip olan yerlerden bir tanesi yine İngiltere'nin güneyinde bulunan South Cadbury bölgesindeki Somerset'dir.⁶²⁵ Bölgede yapılan kazılarda insan kemiklerinin -özellikle kafataslarının- yanı sıra sığır, köpek, boynuzları kesilmiş bir geyik kafatası gibi hayvan kemiklerine de rastlanılmıştır. Bu kemiklerin bir alana yayıldığı ve civarında bir ateş yakıldığı düşünülmektedir. Netice olarak bu bölgenin bir "gökyüzü mezar alanı" olarak ritüel amaçlı kullanıldığı hemfikir olunan bir durumdur. Sonrasında diğer çoğu bölgede olduğu gibi Roma döneminde de ana kayaya oyulmuş, hendeklere yerleştirilmiş ve ahşaptan yapılmış dikdörtgen tipli yapı görülmektedir.⁶²⁶ Bölge amaçlarına uygun bir şekilde ritüel bir alan olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde de kullanılmaya devam edilmiş olabilir. Benzer şekilde Gloucestershire'a bağlı Uley'de de Demir Çağı'na ait hendekler ve adak yatakları bulunmaktadır. Burada Geç Demir Çağı ve Erken Roma evresine tarihlendirilen kırsal bir tapınak olduğu düşünülmektedir. Daha sonra bahsettiğimiz çoğu bölgede olduğu gibi buraya MS 2. yüzyıla tarihlendirilen bir Roma-Kelt tapınağı inşa edilmiştir.⁶²⁷ İngiltere'nin doğusunda Essex'e bağlı Harlow'da da yine ahşaptan yapılmış bir tapınak olduğu tahmin edilmektedir ve dönem olarak Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir.⁶²⁸

⁶²⁴ Grimes, W. F., "A prehistoric temple at London airport." *Archaeology* 1, no. 2, 1948, s. 77-8.

⁶²⁵ Hutton, R., **The Pagan Religions of the Ancient British Isles. Their Nature and Legacy**, Blackwell, Oxford, 1991, s. 234.

⁶²⁶ Cunliffe, B., "Celtic Death Rituals" *Archaeology* 41 (2), 1988, s. 43.; Barret, J. & Woodward, A. & Freeman, P., **Cadbury Castle Somerset: The later prehistoric and early historic archaeology**, English Heritage, 2000, s. 173.

⁶²⁷ Woodward, A., & Leach, P., **The Uley Shrines. Excavation of a Ritual Complex on West Hill, Uley, Gloucestershire: 1977-9**, Historic Buildings and monuments Commission Archaeological Report 17, London, 1993, s. 1-5.

⁶²⁸ France, N.E. & Gobel, B.M., **The Romano-British Temple at Harlow, Gloucester**, 1985, s. 21-48.

Britanya'daki Llyn Cerrig Bach Demir Çağı Britanya'sı için farklı ve önemli ritüel alanlarından birisidir. Bu alanın eskiden doğal bir göl olduğu bilinmektedir ve gölün içerisi genellikle savaş malzemeleriyle ilişkilendirilen nesnelerle doludur. Bu nesnelerin adak için kullanıldığı konusunda arkeologlar hemfikirdir çünkü bu nesnelerin kasıtlı olarak benzer şekilde tahrip edildiği görülür. Bu tahrip etme uygulaması bir tür geçiş ritüeli olarak bilinir ve adağın dünya ile ilişkisini koparmak için yapılan bir uygulamadır.⁶²⁹

2.2.2. Gallia'daki Ritüel Merkezler

Fransa'nın kuzeyindeki Oise'ye bağlı olan Gournay-sur-Aronde, Gallia'daki dini merkezlerin en eskisi olarak kabul edilmektedir. Bölgedeki araştırmalar 1975 yılında Aronde vadisindeki kazılar sırasında Brunaux ve ekibinin bir Galya-Roma tipi villa keşfinden sonra detaylı araştırmalar neticesinde farklı bir boyut kazanmıştır.

Uzun yıllar da sürececek olan Gournay-sur-Aronde kazılarındaki detaylı araştırmalar bu bölgenin La Tene olarak adlandırılan döneme tarihlendirilebileceğini ortaya çıkarmıştır. Kazılarda insan ve hayvan kemikleri, seramikler ve belki de en önemlisi bir ritüel malzeme olarak kullanıldığı düşünülen silah tipi malzemeler bulunmuştur. Yapılan ilk analizler bölgenin bir mezarlık olduğunu düşündürmüştür ancak daha sonraki kazılar burada bir *oppidum* kalıntısı olduğunu göstermiştir. Bu *oppidum* MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir ve ilk Kelt tapınağı olarak literatürdeki yerini almıştır. Tespit edilen kutsal alan yaklaşık 1. 200 m²'lik bir alanı kaplamaktadır ve ortasında bir çukur -ki bu çukur bir kurban çukuru olarak adlandırılmaktadır- olan hendekle çevrili dikdörtgen tipi bir alandır. Bu çukurun tarihlendirilmesi de MÖ 3. yüzyıl olarak yapılmıştır ve içerisinde bahsedilen metal nesnelerin ilk birikimi kanıtlanmıştır.⁶³⁰ Buradaki metal nesnelerin ve diğer adaklarının birikiminin uzun süre boyunca açıkta bekletildiği düşünülmektedir. Ayrıca Britanya'da örnekleri bulunduğu üzere metal nesnelerinin ve onlardan geri kalan malzemelerinin sistematik bir şekilde

⁶²⁹ Green, M. J., *Celtic Myths*, British Museum Press, 1993, s. 70-71.

⁶³⁰ Scherr, J., "Gournay-sur-Aronde (DNP Addenda & Corrigenda)", *Orbis Terrarum, Internationale Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt*, Bd, 11, 2012, s. 225-6.

kırılarak adandığı görülmektedir.⁶³¹ Bu metal nesnelerin çoğunun hem saldırı hem de savunmada kullanılan silahlarından oluştuğu tespit edilmiştir.⁶³² Çukurlardaki buluntularda sığır, koyun, domuz ve köpek kemikleri yoğunluktur ve kemiklerde herhangi bir kırılma belirtisi yoktur. Özellikle sığırların tercihen tüketilmeyen hayvanlar olarak bir ritüel kapsamında kurban edildikleri düşünülmektedir. İnsana ait kafatası da bulunmuştur ve bu kafatasının ritüel alanın girişinde sergilendiği tahmin edilmektedir. Bu buluntuların yanı sıra kutsal alanın içinde yetişkin sayılabilecek 60 insan kemiği bulunmuştur. Bu buluntularda vücutların kesiklerle parçalandığı tespit edilmiştir. Bu durum özellikle Caesar'ın bahsettiği Galya'daki insan kurbanlarına dair arkeologlar tarafından değerlendirilen bir anekdot olma özelliği taşımaktadır.⁶³³ Bahsedildiği üzere Gournay-sur-Aronde da dahil olmak üzere Roma öncesi Gallia'da adak sunuları rastlanılan bir ritüel uygulamaydı. Roma istilasından ve bölgenin zaptından sonra adak sunularının karakterleri de değişim göstermiştir. Önceleri ortak olarak yapılan ve kolektif olarak nitelendirebileceğimiz adak sunuları Roma sonrası dönemde daha bireylere özgü bir karakter gösterecektir ve Britanya'da olduğu gibi eski Demir Çağı Kelt ritüel alanlarının yerini Roma tipi klasik mimari tapınaklar alacaktır.

Gournay-sur-Aronde'a benzer bir diğer önemli ritüel merkezi 1960'da keşfedilen Ribemont-sur-Ancre bölgesidir. Brunaux ve ekibinin kazılarıyla birlikte bölgedeki Demir Çağı Avrupa'sı yerel topluluğunun MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burayı önemli bir merkez olarak kullandığı düşünülmektedir. Tıpkı Gournay-sur-Aronde gibi Kelt anıtsal merkezlerinden biri olarak da düşünülebilir.

Ribemont-sur-Ancre kutsal alanında Roma öncesi döneme ait tapınak izlerine rastlanmıştır ve tapınağın altında dağılmış insan kemikleri ve metal silah buluntularına rastlanılmıştır.⁶³⁴ Ayrıca 1982 yılında Jean Louis Cadoux tarafından yaklaşık 15m2lik,

⁶³¹ Fichtl, S., "De la fouille aux restitutions en Protohistoire: l'exemple du sanctuaire de Gournay-sur-Aronde", (ed): Bullinger, J. & Crotti, P. & Hugenin, C., De l'âge du Fer à l'usage du verre, Mélanges offerts à Gilbert Kaenel, *Cahiers d'archéologie romande* 151, 69-76, s. 108.

⁶³² Brunaux, J. & Méniel, P. & Rapin, A., "Un sancruaire gaulois à Gournay-sur-Aronde (Oise)", *Gallia*, tome 38, fascicule 1, 1980, s. 7.

⁶³³ Scherr, J., "A.g.m.", s. 227-8.

⁶³⁴ Bayard, D. & Cadoux, J.L., Les thermes du sanctuaire gallo-romain de Ribemont-sur-Ancre (Somme). Gallia-Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine, Éditions du CNRS, 1982, 40 (1), s. 83.

içerisinde insan kemikleri ve demir silah parçaları barındıran bir toplu mezar ortaya çıkarılmıştır dolayısıyla Galya bir nekropolü olarak değerlendirilmektedir.⁶³⁵ Bu kutsal alan ilk olarak dairesel ve sonrasında da dörtgen bir çevrenin inşasıyla başlamıştır. Bir hendekten oluşan dairesel alan yüksek statülü savaşçıların cenaze törenlerine ve onların silahlarına ev sahipliği yapmaktadır ki kemiklerin analizinde de cenazelerde dikkate değer bir patolojik sorun olmaması bu teoriyi destekleyen hususlardan birisidir. Dörtgen alan ise bir hatıra anıtı ve daha büyük çapta bir ritüel merkezi olarak değerlendirilmektedir.⁶³⁶ İnsan kemikler, seramikler ve silah buluntuları haricinde Gournay-sur-Aronde ve Ribemont-sur-Ancre olmak üzere Kuzey Fransa'daki Geç Demir Çağı kutsal alanlarında hayvanların önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. İlk olarak sığır ve at gibi hayvanların leşlerinin parçalanması ve ikinci olarak da farklı hayvan türlerinin özellikle koyun ve domuzların tüketilmesinden sonra kalıntılarının bertaraf edilmesi bu ritüelin iki farklı sürecidir.⁶³⁷ Bu iki bölgeyi karşılaştırmak gerekirse Ribemont-sur-Ancre'da parçaların büyük çoğunluğu zemin seviyesinden gelmektedir. Gournay-sur-Aronde'da ise toplanan malzemelerin neredeyse tamamı muhafaza çukurlarından gelir. Ribemont-sur-Ancre'da bulunan silah tipi metal malzemelerinin parçalanması Gournay-sur-Aronde'a göre daha fazladır.⁶³⁸ Ribemont-sur-Ancre'da bulunan dörtgen alanın üzerine İmparator Augustus Dönemi'ne tarihlendirebileceğimiz bir tapınak da inşa edilmiştir ve böylece Roma işgalinden sonra da bölge kutsallığını devam ettirmiştir.

Doğu Fransa'da ve Bavyera'daki Holzhausen bölgesinde “*Viereckschansen*” olarak adlandırılan ve etrafı hendeklerle sınırlandırılmış olan birçok muhafaza alanı bulunmaktadır. Bu muhafazalara ritüel bir anlam atfedilmektedir ancak arkeologlar *Viereckschansen* muhafazalarının yiyecek depolamak için de kullanılmış olabileceğini

⁶³⁵ Brunaux, J.L. & Delestrée, L. P., Les Monnaies Gauloises en or de Ribemont-Sur-Ancre (Somme), Une mise au point sur leur datation, RAP-1/2, 2005, s. 12.

⁶³⁶ Rose, D., **A.g.e.**, s. 62-63.: “*Toplulukta yalnızca bir kılıç ve dokuz kın bulunmuştur. Bunlar da vasat kalitede ve yüksek statülü savaşçıların cenaze törenine eşlik etmesini beklediğimiz ekipmanla tutarsızdır.*”

⁶³⁷ Groot, M., **Animals in Ritual and Economy in a Roman Frontier Community. Excavations in Tiel-Passewaaij**, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, s. 110.

⁶³⁸ Brunaux J.L. & Amandry M. & Brouquier-Reddé V. & Delestrée L.P. & Duday H. & Fercoq du Leslay G. & Lejars T. & Marchand C. & Méniel P. & Petit B. & Rogéré B., Ribemont-sur-Ancre (Somme). In: *Gallia*, tome 56, 1999, s. 250.

önermektedirler.⁶³⁹ Takriben 1 hektarlık bir alan olan muhafazaların kült işlevinin belirsizliği günümüzde kabul edilmektedir ancak Holzhausen bölgesinde ritüel bir işlevi olduğuna dair kanıtlar hala yüksektir. Bölgede yapılan kazılar sonucunda bulunan topluluk Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Özellikle Shwarz'ın morfolojik ve tipolojik kriterlere göre sınıflandırdığı bu bölgeyi bir ritüel alan olarak öne sürmesi Brunaux ve Mansfeld tarafından sorgulanmıştır. Ancak hepsi olmasa da bulunan bazı *Viereckschansen* muhafazalarının ritüel işlevinin olması muhtemeldir.⁶⁴⁰

Kuzey Fransa'daki Açı Romance (Ardennes) alanı büyük bir kazı ve çevre projesi nedeniyle en iyi bilinen yerleşim yerlerinden birisidir. 1979'da hava araştırmaları ile keşfedilen plato üzerinde 1983'ten beri araştırmalar devam etmektedir. Bölge ilk zamanlar tipik bir orta veya geç dönem La Tene yerleşimi olarak kabul görmüştür. Ancak kazıların detaylı ve sistematik işleyişinden sonra daha kapsamlı sonuçlara varılmıştır. Bir kült alanı ve etrafında kare şeklindeki çukurlara gömülen bir dizi insana rastlanılmıştır.⁶⁴¹ 1983-2003 yılları arasında yapılan kazılar bu bölgenin bir Demir Çağı yerleşim yeri olduğunu kanıtlamış ve MÖ 5. yüzyıldan itibaren gömme uygulamaları başlamıştır. Hendeklerdeki cenazelerde çeşitli silah buluntularına ve mücevherlere rastlanılmıştır, daha yüksek statülü olduğu tahmin edilen cenazelerde de savaş arabaları buluntularına rastlanılmıştır ki bu Doğu Yorkshire'daki Demir Çağı mezarlarıyla paralellik göstermektedir.⁶⁴² Buradaki gömme uygulamaları da farklılık göstermektedir. Kremasyon mezarların yanında MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen yirmiye yakın genç erkek cesedinin ilk olarak oturma pozisyonunda hendeklere gömüldüğü, bir süre bu şekilde bekletildikten sonra cesedin hendekten çıkartılıp farklı bir mezara yerleştirilmiş olabileceğini düşünülmektedir. Ayrıca bu oturma pozisyonunda ve hatta bağdaş kurmuş halde bulunan cenazeler hakkında bir diğer teori ise bunların düşük statülü insanlara ait cenazeler olduğunu bu nedenle yanlarında bir mezar sunusu bulunmadığını ve kremasyona tabi

⁶³⁹ Webster, J., "A dirty window on the Iron Age? Recent developments in the archaeology of pre-Roman Celtic religion." In ed. Bergholm, A. (ed.), Ritari, K. (ed.): **Understanding Celtic religion: revisiting the pagan past**, Cardiff: University of Wales Press, 2015, s. 130.

⁶⁴⁰ Webster, J., "Sanctuaries and Sacred Places", in (ed.) Aldhouse-Green, M., **The Celtic World**, 1995, Routledge, s. 453.

⁶⁴¹ Haselgrove, C., Wigg-Wolf, D., Iron Age Coinage and Ritual Practices, 20. *Cilt/Studien zu Fundmünzen der Antike*, Von Zabern, 2005, Dijital ortama aktarılmış versiyon (4 Haziran 2008), s. 242.

⁶⁴² Melrose, R., **The Druids and King Arthur: A New View of Early Britain**, s. 121.

tutulmadığıdır. Belki de bu cenazeler mahkumların veya sembolik bir arınma töreninde kurban edilen insanlara aittir.⁶⁴³ Bir diğer gömüler de hayvanlara aittir ancak özellikle koyunun kullanımı dikkat çekicidir. Şölen belirtisi olabileceğini düşündürecek kadar büyük ölçekte kalıntılara ulaşılmıştır. Yüzü aşkın minyatür demir mızrak tipi adakların varlığı da burada bir savaş tanrısına işaret ediyor olabilir.⁶⁴⁴

2.3. Baş Kültü

Keltler için insan başı oldukça sembolik anlamlar taşımaktadır. Kelt arkeolojisinde ve ikonografisinde karşılığı olan insan başı motifi, Britanya ve Galya'daki yerel halklar tarafından kendi efsanelerinde bir imge olarak uzun yıllar boyunca kullanılmıştır.

İnsan başı ruhun oturduğu yer olarak kabul edilmektedir dolayısıyla baş onlar için bir nevi vücudun güç kaynağı ve bilgeliğin merkezidir. Bir insan öldükten sonra vücudundan ayrılan kafası hala konuşabilir veya şarkı söyleyebilmektedir. Bunu içeren yerel efsaneler de söz konusudur.⁶⁴⁵ Dolayısıyla insan başının ölümden sonraki yaşama geçişte önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

“Düşmanlarını ele geçirdiklerinde kafalarını keserler ve atlarının boyunlarına bağlarlar ve düşmanlarının kana bulanmış kollarını görevlilerine teslim ederek onları ganimet olarak taşırlar (...) bu kafaları evlerine tuttururlar (...) En seçkin düşmanlarının başlarını sedir yağıyla mumyalarlar ve özenle bir sandıkta saklarlar ve bunları yabancılara sergilerler (...)”

Diodorus Siculus bu anekdotunda insan kafalarının onlar için özel, anlamlı ve güç dolu olduğunu belirtirken bu anlatım Strabon tarafından da tekrarlanır ancak bu sefer Strabon Posidonius'u görgü tanığı olarak zikreder. Bu anlatıdan anlaşılan şudur ki artık Strabon zamanında bu uygulama geçmişte kalmıştır.⁶⁴⁶

⁶⁴³ Aldhouse-Geen, M., **An Archaeology of Images: Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Europe**, Routledge, 2004, s. 32.

⁶⁴⁴ Aldhouse-Geen, M., **Rethinking the Ancient Druids: An Archaeological Perspective. New Approaches to Celtic Religion and Mythology**, University of Wales Press, 2021, s. 158.

⁶⁴⁵ MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 15.

⁶⁴⁶ Haeussler, R., “Manipulating the Past. Re-Thinking Graeco-Roman Accounts on ‘Celtic’ Religion.” in *Fraude, Mentira y Engaños en el Mundo Antiguo*, ed. by Francisco Marco Simón, Francisco Pina Polo

Bu baş kültünün izleri ilk olarak Güney Fransa’da Entremont ve Roquepertuse’da karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgeler Demir Çağında Saluvii topraklarına tekabül etmektedir. Entremont’daki baş sütunu 2,5 m civarındadır ve muhtemelen bir kaide veya sert bir zemin üzerinde durduğu tahmin edilmektedir. Üzerinde ise on iki adet, gerçek boyutlarda betimlenmiş insan kafası bulunmaktadır.⁶⁴⁷ Roquepertuse’da ise kireçtaşıdan yapılmış sütunlu bir revak veya kapı olarak adlandırılabilir bir yapı bulunmaktadır. Bu yapıdaki sütunların oyuklarında insan kafataslarının sergilendiği düşünülmektedir.⁶⁴⁸ Collis, bu bölgelerdeki baş kültünü bir “*kelle avcılığı*” olarak yorumlar ve açıkça Keltlerin bunları düşmanlarına hakaret amaçlı kullandığını öne sürer. Ayrıca hem Roquepertuse ve Entremont’daki kanıtları Keltlere değil Liguryalılara atfeder.⁶⁴⁹ Collis’in de bahsettiği bu “*kelle avcılığı*” tanımlamasını ilk defa MÖ 2. yüzyılda Polybius yapmıştır. II. Kartaca Savaşı’ndan sonra MÖ 225’te Roma consulü Gaius Atilius Regularis’in başının kesilmesi ve Kelt yöneticilerine getirilmesi gibi birçok anekdot vermektedir. Daha da ilginç olan anlatılardan biri MÖ 387 yılında Allia Savaşı’nda Keltlerin ilk günlerini ölülerin kafalarını keserek geçirdiğini söyleyen Diodorus Siculus’tan gelmektedir.⁶⁵⁰ Strabon, Posidonius ve Polybius’un anlatısındaki kafatasları savaş ganimeti bağlamında değerlendirilebilir. Ancak bu anlatıya paralel kanıt olarak sunulan Entremont, Roquepertuse, Glanum ve hatta Galya’nın güneyindeki birçok merkez savaş ganimeti kavramından daha çok şeyi anımsatıyor gibi görünmektedir ki bu nedenle bu merkezlerdeki kafatasları atalar kültü bağlamında değerlendirilmektedir.⁶⁵¹

Galya’nın kuzeybatısındaki Gournay’da da Posidonius’un anlatısını doğrulayan örnekler göze çarpmaktadır. Gournay kutsal alanının girişinde silah

and José Remesal Rodríguez. Barcelona: Universitat de Barcelona (Colleccio Instrumenta, vol. 45), 2014, s. 41.; Ellis Davidson, H. R., **A.g.e.**, s. 71.

⁶⁴⁷ Armit, I., Ritual Violence and Headhunting in Iron Age Europe. In G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson, & M. Trundle (Eds.), *The Cambridge World History of Violence* (The Cambridge World History of Violence, 2020, s. 89-90.

⁶⁴⁸ Green, M., The gods and the supernatural, (ed.) Green, M. J., *The Celtic World*, Routledge, London and New York, 1995, s. 467.; Armit, I., **A.g.e.**, s. 148.

⁶⁴⁹ Armit, I., **A.g.e.**, s. 42.

⁶⁵⁰ Heron, T., *Headhunting in Iron Age Europe: An Evolutionary adaptation to a contingent environment*, RK Publications, s. 3-4.

⁶⁵¹ Haeussler, R., From tomb to the temple, “On the role of hero cults in local religions in Gaul and Britain in Iron Age and Roman Period”, ed. Arenas Esteban, **Celtic Religion across Space and Time**. Molina de Aragon/Toledo, Junta de comunidades de Castilla-La Mancha, 2010, s. 206-7.; Resim 18.

buluntularının yanında insanlara ve hayvanlara ait olduğu tespit edilen kafatasları bulunmuştur. Bunların tarihlendirilmesi MÖ 3. yüzyıla dayandığı için Posidonius'un yazdıklarından çok önce yapılan uygulamalar olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵² Dolayısıyla Geç Demir Çağı'na gelindiğinde böyle bir uygulamanın kalmış olması ihtimal dışında görülmektedir ancak yine de bahsi geçen bölgelerdeki arkeolojik buluntular klasik anlatıyla belirli bir paralellik gösterdiği için dikkat çekici merkezler olarak kabul edilmektedir.

Eğer Keltler için bir baş kültünden söz edebiliyorsak bu başların hangi tanrıya ve tanrılara sunulduğu da önemli hususlardan biridir. Buna dair *Berne Scholia*'da insan kafalarının savaşın koruyucu tanrısı olarak tanımlanan Iupiter Taranis'e sunulduğu kaydedilmiştir.⁶⁵³

Kesik baş motifi Ortaçağ Kelt efsanelerinde de sıkça görülmektedir. Baş bir güç totemi olarak savaşta düşmandan koparılabilir ve yine de bedenden bağımsız bir yaşam sürdürebilirdi.⁶⁵⁴ Tam bu noktada Strabon ve Posidonius'un anlatısına paralel olarak Mabinogi'deki Bran'ın ölüm hikayesi bize ilginç bir paralellik sunmaktadır. Bran yaralandıktan sonra yanındakilere kafasını kesmesini ve sonrasında yanlarında taşımalarını söylemektedir.⁶⁵⁵ Bran ölse de kafası yaşamaya devam edecektir. Dolayısıyla baş bir düşman veya herhangi biri fark etmeksizin şans getirir, dini bir mekanın kutsallığını artırır ve buna bağlı olarak da inançtaki işlevselliği nedeniyle yüzyıllarca kullanılan en önemli motiflerden birisi olarak yazılı edebi metinlerde veya sözlü gelenekte yerini korumuştur.

Kelt toplulukları için baş kültürünün içeriği ve sınırları bahsedildiği üzere oldukça kapsamlıdır. Klasik literatür ve arkeolojik verilerin yorumlanmasından ortaya çıkan neticeye göre savaş sonrası kafa kesme geleneğinin olduğu bir gerçektir ve kesik kafanın halka teşhiri de büyük bir önem arz etmektedir. Bir savaş ganimeti olarak alınan kafa atlara asılarak da teşhir edilebilir ki bu noktada MS 100 yıllarına tekabül

⁶⁵²Haeussler, R., "A.g.m.", s. 43.: "Posidonius'un kendinden önceki çalışmaları takip ettiği düşünülebilir."

⁶⁵³ Haeussler, R., "A.g.m.", s. 42.

⁶⁵⁴ Henig, M., **A.g.e.**, s. 2.

⁶⁵⁵ Ellis Davidson, H. R., **A.g.e.**, s. 75.

eden bir tarihte Lancaster’da bir Treveri askeri olan Insus’un mezar steli görülebilecek en canlı örneklerden biridir.⁶⁵⁶ Eğer kafası kesilen şahsiyet toplum için önemli biriyse kesilen kafaya farklı bir uygulama söz konusudur ve burada amaç kişinin ebediyetini sağlamak, onu farklı bir şekilde yaşatmaya devam etmektir.

⁶⁵⁶ Bkz: *RIB* 3185.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DRUIDLER

Yunan ve Romalı yazarların druid olarak isimlendirdiği kişi veya kişiler, bahsettiğimiz coğrafyalarda Kelt olarak adlandırılan toplumların sosyal statü grupları içinde en yüksek mevkide bulunan rahipleridir. İleride de detaylı bir şekilde bahsedeceğimiz üzere görev tanımları ve dağılımları yalnızca dini hususlarla sınırlı değildir. Onlar rahiplik mesleğinin yanında barbar ve vahşi olarak tanımlandıkları Kelt topluluklarının içinde kadim öğretilere sahip bir filozof; savaş başlatma ve bitirme kudretine sahip bir lider; Kelt toplumu içinde askeri ve sivil davalara bakan bir yargıç; birtakım bitkileri kullanarak insanları iyileştiren bir şifacı, çoğu toplum gibi Kelt toplumunda da önemli bir yeri olan gökyüzündeki her türlü ifadenin ve işaretin anlamlarına vakıf bir kahin veya astrolog ve son olarak zaman içinde Romalılarla birebir çarpıştıkları iddia edilirken onları büyümlü sözlerle korkutup kaçıran bir nevi büyücülerdir.

Druidlerin menşeinin nereye dayandığına dair elimizde yalnızca bir cümle bulunmaktadır. Gaius Iulius Caesar bize druidlerin kökünün aslında Britanya'ya dayandığını ve druidlerin kendilerine ait tüm öğretilerini Britanya'dan Galya'ya taşıdıklarını söylemektedir.⁶⁵⁷ Caesar'ın bu bilgiyi kimden aldığını bilmiyoruz ancak Caesar'dan başka druidlerin kökenlerine doğrudan atıf yapan başka bir yazar yoktur veya varsa da günümüze ulaşmamıştır. Günümüzde de druidlere ait olduğu düşünülen herhangi bir arkeolojik verinin bahsedilen bu menşei meselesine net bir yaklaşımda bulunması söz konusu değildir.

Kabaca MÖ 300'lü yıllara tarihlendirilen ve İskenderiyeli Sotion'a ait olduğu söylenen bir Yunanca metin druidlerin isminin geçtiği ilk kayıt olma özelliğini taşımaktadır. *Vitae* isimli bu eser günümüze gelememiştir ancak MS 2. yüzyılda yaşamış olan Diogenes Laertius'un "*Felsefe çalışmalarının barbarlar arasında başladığını söyleyenler vardır. Perslerin Mecusilerine, Babillilerin veya Asurluların*

⁶⁵⁷ Caes. *BGall.* 6. 13.: "...disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discenti causa proficiscuntur"

Keldanilerine ve Hintlilerin Gymnosophistlerine, Keltler ve Galyalılar arasında da druidler olarak adlandırılanlar ve kutsal insanlar vardır. Bunu Aristoteles'in büyü üzerine kitabında ve Sotion'un Filozofların Ardılları'nın yirmi üçüncü kitabından öğreniriz" şeklindeki pasajından gerekli bilgiye ulaşmaktayız.⁶⁵⁸ Burada dikkatimizi çekmesi gereken unsurlardan en önemlisi druidlerin felsefe ile uğraşan insanlar olmasıdır. İlk kaynak onların rahiplik mesleğine herhangi bir vurguda bulunmaz.

MÖ 135-51 yılları arasında yaşamış Apameia'lı stoik filozof, etnograf veya bir gezgin olarak tanımlayabileceğimiz Posidonius, druidler hakkında bugün bildiğimiz çoğu şeyin temelini oluşturmuş bir yazardır. Hatta kendisinin bir gezgin olarak Rodos'tan Galya'ya bir ziyaret gerçekleştirdiği ve öğrendiği her şeyi bu sayede kayda geçtiği düşünülmektedir. Posidonius'un yazdıkları büyük ihtimalle Romalılar üzerinde oldukça büyük bir etki yaratmıştır. Bunun nedeni ileride detaylı bir şekilde bahsedeceğimiz gibi eserinin druidler üzerine yazılan ilk detaylı eser olması ve Romalıların sonraki yıllarda sıklıkla bahsedeceği ve haklarında yasalar çıkaracakları druidlere özel bazı uygulamaları içermesidir.

MÖ 58-50 yılları arasına tarihlendirebileceğimiz bir dönemi anlatan *Commentarii De Bello Gallico*, druidler hakkında en az Posidonius'un yazdıkları kadar kıymetli bilgileri içermesi bakımından önemlidir. Caesar sık sık Posidonius'un bilgilerini kullanmakla suçlanmaktadır. Ancak son zamanlarda Caesar'ın Posidonius'la Rodos'ta şahsi olarak tanışmış olabileceği ihtimali de öne sürülmektedir.⁶⁵⁹ Belki de Posidonius'la druidler üzerine konuşmuş olabilir. Gaius Iulius Caesar'ı bir tarihçi olarak değerlendiremeyiz o bir askerdir ve bu eseri yazmasının nihai sebebi bölgede yürütülen işgal faaliyetlerinin gerekliliğini Roma senatosuna anlatmaktır. Ancak bu yazılan eserin amacının yalnızca salt siyasi propagandaya hizmet ettiği düşünülmemelidir. Caesar bir tarihçi veya bir etnograf olmasa da Galya'da kaldığı seneler boyunca bir druidle bizzat tanışmış ve gözlemlerini

⁶⁵⁸ Anczyk, A., **The Golden Sickle. An Introduction to Contemporary Druidry**, Sacrum Publishing House, Kotawice, 2014, S. 41-42.

⁶⁵⁹ Wiśniewski, R., Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus, *Palamedes* 2, 2007, s. 145.

bu doğrultuda yazmış olabilir. Bu tip ihtimalleri asla göz ardı etmemeli ve eserin druidler hakkında verdiği bilgileri küçümsemeden dikkate almalıyız.

Caesar'ın druidler hakkında verdiği bilgilerle Strabon'un, Diodorus Siculus'un ve Pomponius Mela'nın yazdıkları birbiriyle paralel bilgileri içermektedir. Bu tip benzerliklerin bulunmasının nedeni yazarların aynı kaynağı kullanması da olabilir bunu tam anlamıyla tespit etmek mümkün değildir. Üzerinde durulması gereken husus ilk olarak barbar Keltlerin filozofları olarak bahsedilen druidlerin zaman içindeki imajının dramatik bir şekilde değişmesi ve Roma literatüründe farklılık göstermeye başlamasıdır.

3. 1. Etimolojik Bakış

Druid kelimesinin hangi dilden geldiğine dair bir fikir birliği bulunmamakla birlikte hem kelimenin kökenine dair hem de anlamına dair çeşitli yorumlar mevcuttur. Kelimenin etimolojik geçmişine dair ilk tanımı yapan kişi Romalı tarihçi Yaşlı Plinius'tur. Keltlere ve Druidlere dair önemli bilgilere de yer verdiği eseri *Naturalis Historia*'da “druid” kelimesinin Yunanca meşe anlamına gelen “δρῦς” isminden türediğini belirtmektedir.⁶⁶⁰ Kelt rahiplerinin isminin Keltçeden değil de Yunancadan geldiği yorumu dikkate değer bir husustur ancak meşe ağacının druidler için önemine daha sonra detaylı değineceğimiz üzere Yaşlı Plinius'un bu tanımı azımsanmayacak kadar önemlidir. Brugmann ve Windisch de Yaşlı Plinius gibi “dru” kökünden geldiğini kabul etmektedirler ve dayanak olarak da druidler için meşe ağacının önemini vurgulamaktadırlar.⁶⁶¹

Kelimenin etimolojisine yakından baktığımızda Hint-Avrupa kökü “güçlü” anlamına gelen “deru”, Keltçe “ağaç” anlamına gelen “dru” ve yine Hint-Avrupa kökü “weid” ile Keltçe “wid” yani “görmek” fiilinin druid kelimesini oluşturulduğu da düşünülmektedir. Bütün olarak baktığımızda kelime “güçlü görücü/gören” gibi bir

⁶⁶⁰ Plin. HN.16. 95.; Morgan, T., “The Druids According to Greek and Roman Writers”, *Journal of the British Archaeological Association*, 30:2, s. 140.; Watts, D, **Religion in Late Roman Britain**. Forces of change, Taylor & Francis e-library, 2002, s. 374.

⁶⁶¹ Macbain, A., **An Etymological Dictionary of th Gaelic Language**, Lyman Celtic Collection, ed. MacFarlane, M., orijinal kaynak Princeton Üniversitesi, 18 Aralık 2008'de dijital ortama aktarılmış edisyonu, s. 141.

anlama gelmektedir.⁶⁶² 19. yüzyılın ünlü Keltologlarından biri olarak görülen Thurneysen druid kelimesini Keltçe “-wid” yani “bilgi” anlamına geldiğini ve kelimenin bir bütün olarak ‘ulu bilge’ şeklinde yorumlanabileceğini söylemiştir. Ancak 1927’de bir dergi için yazdığı makalede Keltçede “dru-” güçlendirme ekinin varlığının henüz ispatlanmadığını bu nedenle dikkatli davranılması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁶³

Genel kabul druid kelimesinin “dru” yani meşe kelimesinden türediğini önerse ve kabul etse de son zamanlarda bu görüşün yavaş yavaş terk edildiği görülmektedir. Yapılan tüm eski tanımlamaların önemini reddetmemekle birlikte kelimenin Etrüsk kökenli olabileceğini öne süren farklı yaklaşımlar da mevcuttur.⁶⁶⁴

3.2. Arkeolojik Kanıtlar

Druidleri arkeolojik takip etmek veya Kelt dinine ait olduğu tanımlanan herhangi bir ritüel malzemesini kesin olarak druidlerle ilişkilendirmek oldukça zordur. Kelt topraklarına yapılan istilalar sonrasında Romalıların Kelt ibadet merkezlerinin üzerine yeni tapınaklar inşa ettiği İngiltere’de Glouchester’a bağlı Uley’de Bronz Çağı’na kadar uzanan ritüel uygulamalarının olduğu saptanmıştır. Benzer şekilde Demir Çağı’na ait olduğu tespit edilen Lydney kasabasında da Keltlere ait ritüel uygulamalara rastlanmaktadır.⁶⁶⁵ Bahsedilen bu bölgelerde bulunan her gömüyü druidlerin kurbanı olarak düşünmek nasıl sağlıksızsa benzer şekilde bulunan her materyali de druid ritüellerinin bir parçası veya uzantısı olarak görmek de sağlıksızdır. Ancak bulunan parçaların eşsizliği ve bu parçaları dikkate aldığımızda druidlerle alakalı resimde belirli bölgelere uyması bakımından incelenmeye değer görülmektedir.

16. yüzyılın sonunda Fransa’nın doğusundaki Dijon kenti yakınlarında eski bir Roma yolunda Chyndonax ismindeki bir druidin mezarının bulunduğu iddia edilmiştir.

⁶⁶² MacLeod, S. P., **A.g.e.**, s. 23.: “Aynı zamanda ‘deru’ kökünün İngilizce’deki hakikat, ağaç anlamına gelen truth, tree, trust kelimeleriyle, ‘weid’ kökünün de wise, wisdom, advise kelimelerinin anlamlarını direkt olarak vermesi de dikkate değer bir husustur.”

⁶⁶³ Maier, B., **Druidler Kelt Halklarının Gizemli Rahipleri**, Runik Kitap, çev. Attila Dirim, 2021, s. 62-63.

⁶⁶⁴ Kendrick, T. D., **Druids and Druidism**. Dover Celtic and Irish Bks, Dover Occult Series, Courier Corporation, 2003, s. 16.

⁶⁶⁵ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 12.

Mezardaki vazoda Chyndonax'dan bir rahip olarak bahsedilmektedir, druid kelimesi geçmemektedir. Fransız Arkeolog Jean Guénebault 1623 yılında “*Le Réveil de l'Antique Tombeau de Chyndonax, Prince des Vacies, Druydes Celtiques Diionnois*” isimli kitabında bu bilgiye ilk defa yer verse de o dönemde arkeoloji bilimi değer görmediği için bu bilgi de ciddiye alınmamıştır.⁶⁶⁶

19. yüzyılda İngiltere, İrlanda ve Avrupa'nın bir kısmında mezarların çeşitli yerlerine yerleştirilmiş on beş adet üstünde kaşık şeklinde buluntuya rastlanılmıştır. Tarihlendirilmesi net değildir ancak kabaca MÖ 4. veya 3. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu kaşıklar genellikle çift olarak bulunmuştur ve insan avcuna sığacak büyüklükte dirler. Üzerlerindeki aşınmalar da bir çift olarak iç içe durduklarını kanıtlamaktadır.⁶⁶⁷ Kaşıklardan ayırt edici olanlardan biri İngiltere'deki Crosby Ravensworth'da bulunmuştur. Ayırt edici olmasının nedeni bir mezarda değil bir pınara yakın bataklıkta bulunmuş olmasıdır.⁶⁶⁸ Fransa'dan gelen bir örnek ise yine ayırt edicidir, bunun nedeni bir kadına ait olduğu tespit edilen mezardan gelmesidir.⁶⁶⁹ Bu kaşıklar ilk bulunduğu anda üzerlerinde ufak delikler hariç haç işaretini de andıran çizgiler barındırması nedeniyle direkt olarak Hristiyanlıkla ve ritüelleriyle özdeşleştirilmişlerdir. Ancak bu yorum bahsettiğimiz tarihlendirmeler yapıldıktan sonra geçerliliğini kaybetmiştir.⁶⁷⁰ Bu kaşıkların nasıl kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak muhtemelen temel fonksiyonları ritüel esnasında bir sıvı veya toz taşımaktır. Bahsedilen sıvı bir şarap veya yağ tarzı bir şey de olabilir ve muhtemelen ritüel esnasında adağın üstüne dökülmek suretiyle bir işlev sunuyor olabilir.⁶⁷¹ Kaşık çiftinden birinin delikli olması üstünde duran sıvının veya tozun haç desenli olarak tanımlanan diğer kaşığa dökülmesini içeren bir işlevi de olabileceği

⁶⁶⁶ Maier, B., **A.g.e.**, s. 84.;

⁶⁶⁷ Fitzpatrick, A., “Druids: Towards an Archaeology”, in Gosden, C., Hamerow, H., de Jersey, P., Lock, G. (eds), *Communities and Connections: Essays in Honour of Barry Cunliffe*, Oxford University Press, 2007, s. 292.

⁶⁶⁸ Way, A., Notices of certain bronze relics, of a peculiar type, assigned to the late Celtic period. *Archaeological Journal* 26, 1869, s. 62-3.

⁶⁶⁹ Stead, I. M., The metalwork, in K. Parfitt, *Iron Age Burials from Mill Hill, Deal*. London: British Museums Press, 1995, s. 107.

⁶⁷⁰ Kemble, J. M. & Latham, R. G. & Franks, A. W. (ed.), *Horae Ferales: Studies in the Archaeology of the Northern Nations*, London: Lovell Reeve, 1863, s. 184.

⁶⁷¹ Aldhouse-Green, M., **Rethinking the Ancient Druids: An Archaeological Perspective**, s. 83.

düşünülmektedir.⁶⁷² Ancak elbette bunlar sadece tahminlerdir. Kaşıkların kullanımına dair bizlere başka bir perspektif sunan yeni bir bulgu söz konusudur ve bu bulgular Penbryn'den gelmektedir. Burada bulunan kaşık çifti bir mezarda veya bir nehirde bulunmamıştır, bir taş yığını altında bulunmuştur ancak asıl yerinin bir mezar olduğu öne sürülmektedir.⁶⁷³ 1829'da bulunan Penbryn veya Castell Nadolig kaşıkları MÖ 50 ve MS 100'e tarihlendirilmektedir. Bu kaşıkların üzerinde bulunan çizgiler, desenler zamanında Avrupa'nın çeşitli yerlerinde bulunan, druidlerin törenlerde kullandığı iddia edilen ve üzerinde antropomorfik desenler olan kısa kılıçları hatırlatmaktadır.⁶⁷⁴ Desenlerin kameri ayın hareketlerini tasvir ettiğini, eğer kaşığın üzerindeki delikten daha önce bahsettiğimiz sıvı veya toz üzerinde çizgiler olan kaşığa döküldüğünde ortaya çıkan sonuç ayın veya yılın hangi çeyreğinin daha hayırlı olduğunu gösteriyor olması mümkündür.⁶⁷⁵ Dolayısıyla da Penbryn kaşıkları muhtemelen kehanet amaçlı druidler tarafından kullanılmış olabilir.

Güney Doğu İngiltere Deal'daki Mill Hill'de bulunan ve otuz otuz beş yaşlarında olduğu tahmin edilen bir erkek mezarında yakın zaman tarihinde de druidlerle özdeşleştirilen bakır alaşımlı bir başlık bulunmuştur. Bu başlığın MÖ 3. veya 2. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Bu başlığın askerlere özgü bir başlık olduğu akıllara gelebilir ancak Demir Çağı'na özgü miğferlerle benzerlik göstermemektedir. Hatta Roma Dönemi'ndeki İngiltere'de rahiplerin taktıkları başlıklarla benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla muhtemelen bu tür başlıklar dini bir görevli tarafından takılıyor olabilir ki benzer tipte başlıklar Hockwold, Norfolk, Wanborough ve Surrey gibi yerlerde bulunmuştur.⁶⁷⁶ Bunu diğerlerinden ayıran özellik başlığın mezarın herhangi bir yerine konulması yerine direkt olarak mezardaki erkeğin kafasında takılı olmasıdır ve hatta üzerinde saç kalıntılarına da rastlanılmıştır.

Gaius Iulius Caesar'ın druidlerin kökeni tezini kabul ederek Britanya'daki Demir Çağı dini pratiklerine ait arkeolojik verilere baktığımızda azımsanmayacak

⁶⁷² Woodruff, C. H., Further discoveries of Late Celtic and Romano-British interments at Wilmer. *Archaeologies Cantina* 26, 9-16, 1904, s. 12.

⁶⁷³ Fitzpatrick, A. "A.g.m.", s. 295.

⁶⁷⁴ Resim 19.

⁶⁷⁵ Fitzpatrick, A. "A.g.m.", s. 298.

⁶⁷⁶ Fitzpatrick, A., "A.g.m.", s. 299.

kadar kanıt olduğunu görürüz. Ancak bu dini ritüel pratiklerini uygulayan insanların uzman bir rahip yani druid olduğunu tespit edemeyeceğimiz gibi kökenlerinin de Britanya olduğu konusunda kesin bir neticeye varamayız.

3. 3. Kelt Toplumunda Druidlerin Yeri

3.3.1. Druidlerin Nitelikleri

3.3.1.1. Filozof Druidler

Keltlerle ilgili Antik Yunan kaynaklarının ve hatta yapılan Kelt ikonografilerinin bir tür “onurlu barbar” anlatısı içinde olduğundan bahsetmiştik. Hutton da Akdeniz topluluklarıyla temastan en çok etkilenen Güney Gallia’daki Keltler için Yunan kaynaklarının “soylu vahşi” tasviri çabası içinde olduğundan bahsetmektedir.⁶⁷⁷ Bu anlatı Yunan yazarların druidler hakkındaki ilk tanımlarıyla da bir paralellik göstermektedir. Druidlerden bahsedilen ilk kaynak olduğu düşünülen İskenderiye’li Sotion’un *Vitae* eserinde de “*Felsefe çalışmalarının barbarlar arasında başladığını söyleyenler vardır*” girizgahından sonra çeşitli halklarla birlikte Keltlerin druidlerini de bu listeye dahil edilmiştir. Sotion’un bu anlatısından bahseden Diogenes Laetrius aynı şekilde Aristoteles’in günümüze ulaşmayan *Magikos* isimli eserinde de druidlerin Kelt ve Galatyalıların barbar filozofları olduğu anlatısına yer verdiğinden söz etmektedir.

Kabaca MÖ 90-MS 30’lu yıllarda yaşamış olan Yunan tarihçi Diodorus Siculus “...druid olarak adlandırdıkları çok saygı duyulan filozofları ve teologları vardır...”⁶⁷⁸ şeklinde yapmış olduğu açıklamayla ilk olarak druidlerin filozofluk özelliğini ön plana çıkarmıştır. “Ahlak felsefesinin doğa çalışmalarına katıldılar” diyen bir başka önemli Yunan yazar Strabon ise druidlerin felsefe ile ilgilendiklerini onaylayıp yanında da felsefe ile ilgili yaptıkları çalışmalara atıfta bulunan ilk kişi olmuştur.⁶⁷⁹ Roma’nın Geç Cumhuriyet Dönemi’nde yaşamış olan Polyhistor’un da İskenderiye’li Cyril’in *Contra*

⁶⁷⁷ Hutton, R., **A.g.e.**, s. 146.

⁶⁷⁸ Diod. Sic. *Bib.His.* V.31. 2-3.

⁶⁷⁹ Strab. *Geog.* 4.4.4.

Iulianum eserinde aktardığı pasajda tıpkı Sotion'un yaptığı gibi barbar filozoflar arasında Galya druidlerini de eklemiştir.⁶⁸⁰

Antik Yunancada “φυσιολογία” yani doğa bilgisi/felsefesi anlamına gelen bir terim bulunmaktadır. Bu terim ünlü Romalı hatip Cicero tarafından druidler için kullanılmıştır:

“...druidler Yunanların ‘*physiologia*’ dediği tabiat bilgisine sahiptirler...”⁶⁸¹

Cicero’nun *De Divinatione*’deki bu anlatısı oldukça önemlidir. Pasajın başında Aedui kabilesine mensup bir druid olan Divitiacus isimli birisinden bahsetmektedir. Bu kişi tarihçilerin kabul ettiği üzere Caesar’ın *De Bello Gallico*’da bahsettiği Roma’nın müttefiki olarak kardeşi Dumnorix’in tam karşısında yer alan Diviciacus’tur. Muhtemelen Strabon druidlerin doğa felsefesine ilgi duyduğundan bahsederken bu bilgiyi bir druidle bizzat tanıştığını ve hatta onunla arkadaş olduğunu iddia eden Cicero’dan almıştır.⁶⁸² Dolayısıyla Cicero’nun bu pasajını bir kenara bırakırsak en eski Yunan kaynakları druidleri öncelikle bir filozof olarak kabul etmektedir. Druidlere karşı yapılan bu tanım özellikle Caesar’ın Galya seferleri ve devamında da Claudius’un Britannia’yı zaptından sonra dramatik bir şekilde değişiklik göstermeye başlayacaktır.

Druidlerin felsefi konulardaki inançlarının temelinde Pythagoras’ın ve onun felsefesinin etkili olduğu öne sürülmektedir. Şöyle ki bir zamanlar Pythagoras’ın kölesi olan ve sonradan özgürlüğü verilen Zalmoxis’in de druidlere Pythagoras felsefesini geliştirmeyi öğrettiği söylenmektedir.⁶⁸³ Hatta Keltlerin bir savaşçı olarak oldukça başarılı olmaları da bu felsefeye dayandırılmaktadır. Yunan ve Roma literatürü Keltlerin savaşta başarılı olmalarının nedenini ileride daha detaylı

⁶⁸⁰ Webster, “*A.g.m*”, s. 2.; MS 170-236 yılları arasında yaşamış Aziz Hippolytus da İskenderiye’li Sotion’un *Vitae* eserinde druidlerle ilgili anlattıklarının aynısını kendi eserinde tekrar etmektedir. Bkz: Hippol. *Phil.* 1. 25.

⁶⁸¹ Cic. *Div.* 1.90.

⁶⁸² Anczyk, A., **Golden Stickle**, s. 47.

⁶⁸³ Afonasin, E. & Afonasina, A., “Pythagoras Traveling East: An Image of a Sage in Late Antiquity” *Archai* 27, e02709, s. 3.

bahsedilecek olan Pythagoras felsefesindeki “reenkarnasyon” inancına bağlamaktadırlar.

Chadwick, Yunan kaynaklarının anlattıklarından yola çıkarak druidlerin esas mesleğinin filozofluk olduğunu öne sürmektedir.⁶⁸⁴ Bu anlatı daha sonra değineceğimiz 19. yüzyılın druid anlatısına ve arkeolojinin eksikliğine bağlı olarak geliştirilmiştir. Sonraki çalışmalar genel olarak arkeoloji ve klasik metinlerin birleşimini esas aldığı için Chadwick gibi bahsedilen anlatıyı devam ettirenlerin çalışmalarındaki filozof druid anlatısı tıpkı Caesar’ın anlatısı ve sonrasındaki Roma literatürü anlatısında olduğu gibi değişim göstermiştir.

3.3.1.2. Rahip Druidler

İster Eski Çağ toplumları olsun ister günümüz toplumları olsun, kitlelerin yönetilmesindeki en önemli araçlardan biri olan din her zaman bu unsurun yönetilmesini sağlayacak dini bir lideri ve ona yardım eden bir dini sınıfı doğurmuştur. Yunan ve Romalı yazarlar Kelt toplumunda bu görevi üstlenen kişilere druid demektedir ancak Keltlerin kendi rahipleri için bu ismi kullanıp kullanmadıklarını bilmemekteyiz.

Caesar “...*Druidler dinsel işlerle ilgilenirler, resmi ve özel kurban törenleri düzenlerler ve dini ritüelleri yerine getirirler...*”⁶⁸⁵ şeklinde onları Kelt toplumunun soylular sınıfının en önemli iki üyesinden biri olan askeri zümrenin yanına konumlandırır. Hatta askeri zümreden önce druid sınıfından, onların yetki ve etki alanlarından bahseder. MS 1. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi, yazar, filozof olan Prusa’lı Dio Chrysostom da “*druidler olmadan krallar hiçbir şey yapamıyorlar veya karar veremiyorlardı hatta gerçekte onlar hüküm sürüyordu*”⁶⁸⁶ diyerek druidleri Kelt toplumundaki yöneticilerden ve askeri zümreden daha üst bir mertebeye konumlandırmaktadır. Kesin olarak bilmediğimiz ancak tahmin ettiğimiz bir husus Kelt dini sınıfının başındaki druidlere yardımcı olan başka dini görevlilerin varlığıdır.

⁶⁸⁴ Aldhouse-Green, M., **Caesar’s Druids. Story of an Ancient Priesthood**, Yale University Press, New Haven and London, 2010, s. 11; Chadwick, N., **The Druids**. Cardiff: University of Wales Press, 2nd edition, s. xviii.

⁶⁸⁵ Caes. *BGall.* 6. 13.

⁶⁸⁶ Dio Chrys. *Or.* 49.7.

Dolayısıyla tüm bu rahiplik sistemi kendi içerisinde hiyerarşiye dayalı bir yapıdan oluşuyor olabilir.

Bir zamanlar Bituriges'in yönettiği bugünkü Fransa Argenton-sur-Creuse'da yer alan Argentomagus'ta dini bir bölgeye kasıtlı olarak bırakılmış üzerinde yazı olan kavanoz tipi bir kap bulunmuştur. Muhtemelen içinde sikke, tahıl veya başka bir madde olan bir adak sunusudur ve üzerinde “*bir vergobretus tarafından verildi*” yazmaktadır.⁶⁸⁷ Bulunduğu yer Bituriges'e ait olsa da başka önemli Kelt topraklarında da aynı isme rastlamaktayız. Aeduilerin “*vergobretus*” isminde yüksek bir memurluğunun olduğunu bize Caesar da söylemektedir. Bu memurluğun başında Liscus isimli birisi bulunmaktadır. *Vergobretus* olan kişi seçimle başa gelmektedir ve bir yıl boyunca görevde kalmaktadır. İlginç olan şey *vergobretus* makamına gelen kişinin kendisine bağlı insanların yaşamına ve ölümüne karar vermesidir.⁶⁸⁸ *Vergobretus* makamındaki Liscus Caesar'la bir toplantı yapmıştır ve bu toplantının asıl sebebi dini değildir, Aedui'nin Romalı askerlere vereceği tahılı sürekli olarak geçiştirmesi ve vermemesidir. Caesar bunun üzerine bir *vergobretus*'u yanına çağırıştır. Dolayısıyla Argentomagus'ta bulunan arkeolojik veriyi ve Liscus'un görevini birlikte düşününce bu makamdaki kişinin hem dini hem de sivil görevlerinin bulunduğu sonucuna ulaşabiliriz.

MS 2. yüzyıla tarihlenen bazı epigrafik kanıtlarda karşımıza “*gutuator*” şeklinde bir kelime çıkmaktadır. Bu kelime Keltçe ses veya yakarış anlamına gelen **gutu-* ve baba veya efendi anlamına gelen **ater* kelimesinden oluşmaktadır.⁶⁸⁹ Yazıtların ikisi Aedui topraklarındaki Augustodunum'dan gelmektedir ve yerel tanrı Anvallo'ya *gutuator* Gaius Secundius Vitalis'in ve Narboneius Thallus'un adağıdır.⁶⁹⁰ Yine Aedui topraklarındaki Matisco'dan (günümüz Macon) Gaius Sulpicius Gallus'un kendisini *magistratus*, *flamen augustalis*, Augustus, *Moltinus* ve *Mars gutuator*'i olarak tanımladığını görmekteyiz.⁶⁹¹ Johnson bu son yazıtı “*bir gutuator'in*

⁶⁸⁷ Aldhouse-Green, M., **Caesar's Druids. Story of an Ancient Priesthood**, s. 51.

⁶⁸⁸ Caes. *BGall.* 1. 16.

⁶⁸⁹ Johnson, A. C., **The Sons of Remus. Identity in Roman Gaul and Spain**, Harvard University Press, Cambridge, 20017, s. 131.

⁶⁹⁰ Sırasıyla *CIL* 13, 11226; *CIL* 13, 11225.

⁶⁹¹ *CIL* 13 2583.

cursus'unun en kapsamlı ifadesidir...standart yerel siyasi makamlara ek olarak Augustus, Moltinus ve Mars gibi üç tanrının kültleri için üç farklı rahiplik düzenlenmiştir. Böylece gutuater ve diğer rahiplik türleri arasında temel bir kimliksizlik inşa edilmişti: Mars gutuater olmak, flamen Martialis olmakla aynı şey değildi” demektedir. Son yazıt Anicium'dan (Le Puy-en-Velay) gelmektedir ve yine kendisini *gutuate* olarak tanımlayan birisi tarafından adanmıştır.⁶⁹² Roma'nın Galya topraklarını istilasında bütün Galyalıları eş zamanlı olarak Roma hakimiyeti altına alınmamıştır ve özellikle Carnutes'in bu işgale uzun süre boyunca direndiğini bilmekteyiz. İlk olarak Cotuatus ve Conconnetodumnus önderliklerinde Cenabum şehrine saldırdıkları kayda geçirilmiştir.⁶⁹³ Sonrasında bu iki isim haricinde Hirtius'un tamamladığı De Bello Gallico'nun son bölümünde bize savaşı kışkırtan “Gutruatus” isimli bir Carnutes üyesinden bahsedilmektedir.⁶⁹⁴ Dolayısıyla *gutuate*'in bir isimden ziyade dini bir unvan olabileceği düşünülmektedir.⁶⁹⁵ Yazıtların hem geç döneme tarihlendirilmesi hem de yazıtlarda *gutuate* olarak ismi geçen kişilerin imparatora ve tanrıya olan hizmetlerinin oldukça açık bir şekilde belirtilmesi bu kurumun Roma'nın Galya'daki istilalarından sonra Romalıları tarafından oluşturulduğu ihtimalini oluşturduğunu da unutmamak gerekmektedir.⁶⁹⁶ Bahsedilen dört yazıttaki *gutuate* unvanına sahip kişiler veya oluşturulan bu *gutuate* makamı ileride değinileceği üzere druidlerin Roma'da yasaklanmasından sonra oluşan boşluğu doldurmak için politik yönlerinin daha da baskın olduğu yeni bir makam olabilir.⁶⁹⁷ Kelt Demir Çağı için böyle bir makamdaki bahsetmemiz oldukça zordur. Caesar'ın söylemi bize o dönemde böyle bir rahipliğin varlığına kanıt sunmasa da epigrafik kanıtlar doğrultusunda MS 1. ve 2. yüzyılda böyle bir rahipliğin varlığından bahsedebilmek mümkündür.

4.7-10:

Eğer kayıtlar yalan söylemiyorsa,

⁶⁹² CIL 13, 1577.

⁶⁹³ Caes. BGall. 7, 3.

⁶⁹⁴ Caes. BGall. 8. 38.

⁶⁹⁵ Melrose, R., **A.g.e.**, s. 119.

⁶⁹⁶ Kendrick, T. D., **A.g.e.**, s. 136.

⁶⁹⁷ Esposito, A., **Performing the Sacra. Priestly roles and their organisation in Roman Britain**, Archaeopress Roman Archaeology 53, Oxford, 2019, s. 128.

Baiocassi⁶⁹⁸ druidlerinin soyundan geldin,

ve senin kutsal mesleğinin izini sürdüm

Belenus Tapınağı'ndan.

10.22-30:

Yaşlı Phoebicus'u da anmadan bırakmamalıyım

Belenus'un Tapınağı'nın koruyucusu olsa da bundan kar etmemiştir

yine de söylentiye göre o,

Armorica Druidlerinin soyundan türemiştir

oğlunun yardımıyla Bordeaux'da bir makam elde etmiştir:

soyu ebedi olsun! ⁶⁹⁹

MS 4. yüzyılda yaşamış olan ve retorik gibi çeşitli alanlarda da ders almış olan şair Decimius Magnus Ausonius *Commemoratio Professorum Burdigalensium* adlı eserinin yukarıda verilmiş olan pasajlarından anlaşıldığı üzere Ausonius önemli rhetorlardan biri olan Attius Patera hakkında bilgi vermektedir ve Phoebicius ismindeki birinden bahsetmektedir. Phoebicius Attius Patera'nın babasıdır ve kendisi Belenus Tapınağı rahibi bir druiddir. Ayrıca bahsettiği Delphidius da Ausonius'un çağdaşıdır ve o da bir druiddir.⁷⁰⁰ Burada druid bir aile geleneğiyle karşı karşıya olabiliriz. Dolayısıyla Caesar'ın bahsettiği druid makamının MS Ausonius'un bahsettiği druid makamıyla benzer olduğunu söylemek mümkün değil gibi görünmektedir. Her şeyden önce druidlerin seçim yoluyla başa geldiğini söyleyen Caesar'ın aksine Ausonius'un şiirinde aktardığı druidlik haleflik yoluyla geçmiş gibi

⁶⁹⁸ Bayeux.

⁶⁹⁹ Esposito, A., **A.g.e.**, s. 135-6.; *Ausonius*, In Two Volumes, with an English translation by H. G. Evelyn-White, 1919, London-New York: The Loeb Classical Library.

⁷⁰⁰ Kaster, R. A., **Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity**, Univerity of California Press, 1997, s. 341.; Aldhouse-Green, **Sacred Britannia**, s. 33.

görülmektedir. Neticede rahip bir druidin oğlu rhetor bir druiddir ve onun torunu da 4. yüzyılda yaşayan bir başka druiddir.

Neticede Penbryn kaşıklarını, Mill Hill’de bulunan bakır alaşımlı başlığı ve ileride bahsedilecek olan çeşitli materyalleri düşündüğümüzde Britanya için uzman rahipler veya druidler olarak nitelendirmesek bile dini bilgisi yüksek olan insanların varlığından söz edebilmekteyiz.

3.3.1.3. Kâhin Druidler

Kehanet kavramı ve kehanette bulunmak Eskiçağ toplulukları için oldukça önemli bir kavramlardır. Mısır, Yunan ve Roma başta olmak üzere hem yakın doğuda hem de batıda zamanın siyasi ve sosyal gereklerine göre kahinler görev yapmıştır. Keltler için de kehanet kavramının yadsınamaz bir şekilde siyasi ve sosyal hayata sirayet ettiğini söylemek mümkündür ve druidlerin de kahinlik görevini zaman zaman üstlendikleri ifade edilmektedir.

“...Medeni olmayan kabileler arasında bile kehanet uygulaması vardır...” diyen Cicero, druid olduğunu iddia ettiği arkadaşı Divitiacus’tan bahsederken böyle bir açıklama yapmıştır.⁷⁰¹ Buradaki ifadesinden kehaneti ‘medeni’ olanlara yani Roma gibi devletlere yakıştırdığını anlayabiliriz. Romalı kaynakların dize getirilmesi gereken bir canavar olarak betimlediği Iceni kraliçesi Boudicca’nın da savaş sırasında elbisesinden bir tavşanı bırakmak suretiyle Romalılara karşı bir kehanette bulunduğu ifade edilmektedir.⁷⁰² Bazı hayvanlar canlı şekilde bir kehanet aracı olabilirler. Tavşan kehanet için Keltler tarafından düzenli olarak kullanılan hayvanlardan biri mi onu bilmiyoruz ancak Britannia’daki Keltlerin Pythagoras felsefesine inandığını kabul edersek tavşan onlar için bol bulunan bir canlı olabilir. Çünkü Pythagorasçı felsefeye göre et tüketimi yasaktır, bu da tavşanların ve onlar gibi eti yenmeyen canlıların kehanetlerde kullanılıyor olabileceğini düşündürülebilir.

Diodorus Siculus “*kuşların uçuşunu izleyerek ve kurbanların iç organlarını gözlemleyerek geleceği söyleyen çok ünlü kahinleri de vardır*” diyerek bize Keltlerin

⁷⁰¹ Cic. Div. 1. 90.

⁷⁰² Esposito, A., A.g.e., s. 138; Cass. Dio. Hist. Rom. 62, 6. 1-2.

kehanet şekillerine dair daha da net bilgiler vermektedir.⁷⁰³ Ancak bunu druidleri anlattıktan sonra sanki ayrı bir gruptan bahsediyormuş gibi anlatır. Dolayısıyla bize Kelt toplumunda sadece druidlerin kehanetten sorumlu olmadığını onların yanında görev alan başka bir grup olabileceği izlenimini verir. Aslında Diodorus'un bahsettiği kehanet yöntemlerine Romalılar dolayısıyla oldukça alışığız. Kuşların uçuş yönlerine, sayısına ve hatta dizilişlerine göre kehanette bulunan Roma *augur*'ları vardır. *Augur*'luk kurumuna getirilen kişi ondan sorumlu bir *magistratus*'un denetiminde görevini icra etmektedir. Benzer şekilde hayvanların özellikle karaciğerinden ve bağırsaklarından fal bakan *haruspex*'ler bulunmaktadır. *Haruspex*'ler hayvanları kurban edip onların can çekişirken ki hareketlerinden ve kanlarının akış yönünden bile kehanette bulunabiliyorlardı ve hatta kendileri savaş alanında da ölen hayvanların iç organlarını inceleyip savaşın gidişatı hakkında bilgi verebiliyorlardı. Strabon, Diodorus Siculus ve Posidonius gibi yazarlar Keltlerin rahiplik kurumundan bahsederken *vates* (οὐάτης) isminde bir yapıdan da bahsetmektedirler. Bu kurum muhtemelen baş druidin yetkisinde ve onun altında çalışan bir kurumdur. *Vates* olan kişinin de kahinlik görevinde bulunduğu bahsi geçen yazarlar tarafından öne sürülmektedir.⁷⁰⁴ Roma'da kahinlerin görev dağılımları ve sınırları oldukça belirlenmiş durumdadır ancak Keltler için benzer yorumda bulunmak kolay değildir. Druidler bahsedilen kahinlik görevini sonradan üstlenmiş olabilirler ve bu işi yalnız yapmıyor olabilirler, yanlarında bahsedildiği üzere *vates* ve başka görevliler çalışıyor olabilir.

Şu bir gerçektir ki toplumlarda kahinlerin ortaya çıkışı, sayılarının çoğalması veya etki alanlarının artması genellikle o toplumun kıtlık, savaş vb. durumlarda içinde bulunduğu zorluklar neticesinde artış göstermiştir. Bildiğimiz kadarıyla Keltler için bu dönem Caesar'ın Gallia'daki faaliyetleri ve akabinde imparator Claudius'ın Britannia'yı zaptıdır. İstilalar kıtlığı ve toplumsal travmaları da beraberinde getirmektedir. Druidler kehanet işiyle önceleri sık olarak ilgilenmese de yanlarında bulunan, bahsi geçen *vates*lere bu işi bıraksalar bile bir süre sonra içinde bulundukları durum itibarıyla kahinlik görevini kendi toplumlarını bir nevi yatıştırmak veya tam

⁷⁰³ Diod. Sic. Bib. Hist. 5. 31. 2-3.

⁷⁰⁴ Strab. Geog. 4. 4. 4.

tersi manevi olarak güçlendirmek için üstlenmiş olabilirler. Keltlerde durum böyleyken Roma anlatısındaki kâhin druid figürünün de özellikle belirli bir dönemde sürekli olarak kullanılmaya başlandığını görürüz. MS 2. yüzyılda Severus Hanedanlığı ile başlayan süreçten İmparator Aurelianus'un 3. yüzyıl Krizleri Dönemi'nin sonuna kadar bu devam etmiştir. İmparator Alexander Severus'un öldürülmesinin kehanetleri sıralanırken bir druidin kehanette bulunduğunu bilmekteyiz: “*ayrıca, Galya dilinde bir şeyler haykıran bir Druid rahibi, imparator savaşa giderken 'Git, fakat zafer kazanmayı ümit etme ve askerlerine güvenme' demişti.*”⁷⁰⁵ Benzer şekilde Numerianus ve Aurelianus döneminde de druidler Roma imparatorlarına kehanetlerde bulunmaktadır. Bu sefer bir kadın druid Diocletianus'un ne zaman imparator olacağı hakkında kehanette bulunmuştur. Aurelianus ise kendi isteğiyle Galya'daki bir kadın druide giderek ona imparatorluk gücünün torunlarına kalıp kalmayacağını sormuştur.⁷⁰⁶ Hem Diocletianus'un hem de Aurelianus'un muhatap oldukları druidlerin kadın olması ve yakın dönemlere denk gelmesi şüphe duymamız gereken unsurlardan biridir çünkü daha önceki anlatılarda bir kadın druide dair elimizde veri yoktur. Ayrıca bu dönemde bahsedilen kadın druidlerin kahinden çok bir nevi falcı gibi tasvir edildiğini söylemek mümkündür. Aldhouse-Green “*bazı imparatorların ve onların biyografilerini yazanların dünyanın dış uçlarından gelen tuhaf dini uygulayıcılarından gelen tuhaf tahminleri yazması imparatorluk kalıtımının meşrulaştırılmasıdır*”⁷⁰⁷ diyerek bilhassa 3. yüzyıldaki kahin druid tasvirindeki değişikliği özetlemiştir. Dolayısıyla buradaki druid imgesi muhtemelen Roma imparatorlarının meşruiyeti ve devamı için bir araç olarak kullanılmış olabilir.

Yunan ve Roma klasik literatüründeki kahin druid anlatısı Ortaçağ Gal Edebiyatı'nda daha da belirgin bir şekilde işlenmiştir, hatta bu eserlerde druidler kahinlerin görevini ele geçirmiş gibi görünmektedir. *Táin Bó Cuailnge*'de Cathbad bir druid olarak kralın danışmanlığını yapmaktadır ayrıca kendisi Cú Chulainn'e de Connact Krallığı'na karşı mücadelede yardımcı olmaktadır. Ancak bu noktada kendisinin bir kehaneti gerçekleşir ve Cú Chulainn destanda önemli bir figür olan

⁷⁰⁵ Özgüler, S. (çev), **Historia Augusta. Antoninus Caracalla'dan Calvinus Balbinus'a Roma İmparatorları**, 2. Cilt, Kronik Kitap, 2021, İstanbul, s. 144.

⁷⁰⁶ Esposito, A.g.e., s. 140.

⁷⁰⁷ Aldhouse-Green, M., **Caesar's Druids**, s. 222.

kraliçe Medb'e yenilir.⁷⁰⁸ Başka bir hikâyede benzer şekilde Cathbad Ulster Döngüsü'nün bir parçası olarak kabul edilen başka bir hikâyede de görünmektedir. Bu hikâye Conchobar'ın sarayında düzenlenen bir toplantıda gerçekleşmektedir. Sarayın öykücüsü olan Fedlimid'in eşi de sofradadır ve kendisi hamiledir. Akşam yemeği sırasında bebek karnında ağlamaya başlar ve kadın bu olağanüstü durumu druid'den açıklamasını ister. Cathbad da elini kadının karnına koyarak yakında Deirdre isminde bir kız çocuğu dünyaya getireceğini ve bu kız çocuğunun güzelliğinin ve şöhretinin ileride Ulster'e kıyameti getireceğine dair kehanette bulunur.⁷⁰⁹ Neticede hikâyenin sonunda druidin kehanetinin gerçekleştiğini ve Ulster'in kralının, soylularının gözden düşmesiyle sonuçlanacak birtakım olaylar yaşanır. Bunun gibi başka hikayelerde de kahin druid imgesi karşımıza çıkmaya devam etmektedir. Bu hikayelerde druidlerin sadece kahin veya büyücü yönlerinin öne çıkarılması belki de Hristiyanlık öncesi ve sonrası dönem olarak incelenen Kelt Mitolojisinin yansımalarından biri olabilir.

3.3.1.4. Yargıç Druidler

Keltlerin hukuk hakkında sahip oldukları bilgileri ve bu bilgiyi sosyal, siyasal hayatlarında nasıl uyguladıkları hakkındaki bildiklerimizi özellikle Roma odağında Antikçağ literatüründeki eserlerden ve devamında da Ortaçağ Kelt Edebiyatı'ndan edinmekteyiz. Bu hususta yoruma katabileceğimiz arkeolojik ve epigrafik malzemenin de yokluğuyla birlikte Kelt hukuku adı altında yapılan yorumlar bir inşa süreci olarak görülebilir. Kelt toplumunu Yunan ve Roma literatüründen görmeye alışkın olduğumuz için Keltlerin bir hukuki düzeni, buna bağlı kurumları ve toplum içinde yürürlükte olan herhangi bir yasanın olmadığı fikrine kapılabiliriz ancak durum bunun tersidir ki Demir Çağı Gallia'sı Kelt hukuk pratiği ile ilgili ilk kanıtlarımıza ulaştığımız yerdir.:

“...Zira resmi ya da özel, neredeyse bütün anlaşmazlıklarda bu adamlar (druidler) karar verirler. Ayrıca bir suç veya cinayet işlenir, miras ve toprak sınırları konusunda bir anlaşmazlık çıkarsa, aynı şekilde bu adamlar hüküm verir, ödül ve cezaları belirler. Herhangi bir kişi veya halk, bu adamların kararına uymazsa, onlara kurban

⁷⁰⁸ Aldhouse-Green, M., **Caesar's Druids**, s. 253.

⁷⁰⁹ Freeman, P., **Celtic Mythology, Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, s. 53.

kesmesini yasaklar. Bu, bir kişiye verilecek en ağır cezadır. Bu iş için yasaklanan kişiler dinsiz ve günahkâr sayılırlar, herkes onlardan uzak durur, onlarla bir yakınlık kurmaktan veya konuşmaktan kaçınır. Zira bu kişilerle temas kurarlarsa başlarına bir felaket geleceğinden korkarlar; bu durumda isteseler dahi haklarını geri alamaz ve hiçbir itibar elde edemezler...”⁷¹⁰

Caesar’ın bu pasajından Keltler arasında uyulması elzem olan yasalar olduğunu, sosyal problemlerle ilgilenen mahkeme tipi kurumların olduğunu ve bir nevi yargıç rolünü üstlenen kişilerin de druidler olduğu bilgisine ulaşmaktayız. Pasajın ikinci kısmında ise toplumsal kurallara uymayan ve suç işleyen bireylerin başlarına gelebilecek cezalardan bahsedilmektedir. Caesar’ın anlattıkları bize Kelt toplumunda bir kişiye verilebilecek en büyük cezanın dinden çıkarma yani bir nevi aforoz olduğunu söylemektedir. Akabinde de bu uygulamayla ceza verilen kişinin sosyal yaşantısındaki bütün iletişimi yok edilip, buna bağlı olarak da toplumsal itibarının tahrip edilmesi hedeflenmektedir. Bahsedilen bu iki tip ceza uygulamasının Erken Ortaçağ Avrupa’sının birçok kanunla ve mahkeme prosedürlerinden bilinen uygulamalarla oldukça iyi bir şekilde örtüşmektedir. Ayrıca İrlanda ve Galler hukukunda da tıpkı druidler gibi uzun süre eğitim almış ve onlara benzer şekilde uzmanlaşmış yargıçların görev aldığı düşünülmektedir.⁷¹¹ Bu anlatının yanı sıra bahsedilen hukuki çözümlerin bir netice vermemesi sonucunda başvurulmuş farklı ceza yöntemlerinin olduğunu da bilmekteyiz. *Pharsalia*’da bu ceza yöntemlerinin fiziksel boyutunu içeren atıflar mevcuttur. Şöyle ki Lucanus bize Kelt toplumunda asma, yakma ve boğma gibi cezalar olduğundan bahsetmektedir.⁷¹² Benzer şekilde Caesar da “*hırsızlık, haydutluk veya herhangi bir suç işleyen insanların yakalanıp idam edilmesinin ölümsüz tanrıları çok daha hoşnut ettiğini düşünürler...*”⁷¹³ diyerek Keltlerin bu tip ceza yöntemlerine adeta dini bir dayanak noktası yaratmıştır.

⁷¹⁰ Caes. *BGall.* 6. 13.

⁷¹¹ Karl, R., The court of law in Iron Age, Celtic’ societies. In R. Karl & J. Leskovar (eds.), *Interpretierte Eisenzeiten 3. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 3. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich Folge, 22*, Linz: *Oberösterreichisches Landesmuseum*, 2009, s. 148.

⁷¹² Luc. *Phar.* 3. 460-90.

⁷¹³ Caes. *BGall.* 6. 16.

Galya'da hukuki bir sürecin nasıl işlediğine dair önemli bir anekdot Orgetorix'in davasından gelmektedir. Kendisi Helvetiilerin ileri gelenlerindendir ve egemenliği eline geçirmek istemektedir. Siyasi meşruiyeti Helvetii'nin diğer ileri gelenleri tarafından kabul görmemiştir ve hatta Orgetorix'i tiranlıkla suçlamışlardır:

*“...Kendi geleneklerine göre, Orgetorix'i zincire vurarak savunma yapmaya mecbur ettiler. Suçlu bulunması halinde ceza, diri diri yakılmaktı. Savunmasının kararlaştırıldığı gün geldiğinde Orgetorix bütün ailesini, her yerden sayısı 10.000'e yakın adamlarını topladı, ayrıca çok sayıda yandaş ve borçlularını da çağırdı. Onların sayesinde mahkemeden kurtuldu. Bu olaya sinirlenen halk kendi adaletini silah gücüyle sağlamaya çalışıyor, magistratuslar arazilerden çok sayıda adam topluyordu ki, Orgetorix öldü. Helvetii kabilesinin de düşündüğü üzere, Orgetorix'in intihar edip etmediği şüpheliydi.”*⁷¹⁴ Bu pasaj açık açık bize Keltlerin suçlu bulunan kişi kim olursa olsun öncelikle bir savunma yapması gerektiğini belirtmektedir. Kendisi için belirlenen bir günün olması da yargılama adına bir işleyişin var olduğuna dair izleri taşımaktadır.

Kelt toplumundaki hırsızlık vb. sivil davalara ve Orgetorix'in hikayesinde olduğu gibi daha siyasi ve içerik olarak ağır adlandırılabilir davalara bakan mahkemeler muhtemelen farklıdır. Caesar *“...Druidler, yılın belli bir zamanında, bütün Galya'nın ortasında bulunan bir bölge olarak düşünülen Carnutes topraklarında; kutsadıkları bir bölgede toplanırlar. Anlaşmazlık içinde olan herkes buraya dört bir taraftan gelir ve druid rahiplerinin karar ve hükümlerine boyun eğler...”* derken burada muhtemelen davası görülen kişiler daha ağır suçları bulunan kişiler olmalıdır. Ek olarak yerel mahkemelerde görülen ancak neticeye varılamayan davalar da Carnutes'teki yıllık toplantıda görülüyor olabilir. Bu işleyişin Britanya'da da benzer şekilde olduğu düşünülmektedir. *“Bazı yargı yetkileri bölgesel mahkemeler diyebileceğimiz mahkemeleri elinde tutan civitas düzeyindeki sulh yargıçlarına ait görünüyor ve son olarak yıllık druid meclisinde, o zaman belki de ulusal diyebileceğimiz düzeyde adalet dağıtan bir pan-kelt mahkemesi gibi bir şey varmış gibi görünüyor”*⁷¹⁵ diyen Karl, Kelt yargı sistemini yerel ve bir nevi ulusal olarak ikiye

⁷¹⁴ Caes. BGall. 1. 4.

⁷¹⁵ Karl, R., “A.g.m”, s. 151.

ayırmıştır. Carnutes'te toplanan meclisi druid olan kişi yönetmektedir. Bahsi geçen yerel mahkemelerde söz sahibi olan kişiler muhtemelen druidlerin yardımcıları olan kişilerdir. Ancak onlara dair bir isim veya atıf bulunmamaktadır.

3.3.1.5. Şifacı Druidler

Keltlerin şifa ile ilişkilendirilen tanrıları, tanrıçaları ve Bath gibi şifa merkezlerine sahip olduklarını bilmekteyiz. Keltlerin tıbbi bilgisinin, geleneksel tedavi yöntemlerinin Demir Çağı Kelt toplumunda ne derece bir karşılığı olduğunu tespit etmek oldukça güçtür ancak daha çok geç döneme ait de olsa arkeologların arkeolojik verilerden elde ettikleri somut unsurlarla Keltlerin bu merkezlerde pratikte hangi tedavi yöntemlerini kullandıklarına dair çeşitli bilgilerimiz mevcuttur.

1980'lerin sonunda İngiltere'deki Colchester'e bağlı Stanway'de MS 50'li yıllara ait olduğu tahmin edilen bir şifacının veya doktorun mezarı bulunmuştur. Mezarın bu şekilde tanımlanmasına sebep olan unsur ise mezarın içerisinde bulunan çeşitli tıbbi veya cerrahi diyebileceğimiz ekipmanların yer almasıdır.⁷¹⁶ Bu mezarı özel yapan detaylardan bir diğeri de bulunan tüm bu cerrahi ekipmanlarının yanında bronz süzgeçli bir kaptır. Bu kabın ağız kısmında yoğun miktarda *artemisia vulgaris* ve *artemisia absinthium* yani pelin otu içeren ve daha nice bitki malzemeleri içerdiği tespit edilen bir tıkaç bulunmaktadır. Bir zamanlar pelin otunun dünyanın çeşitli yerlerinde ritüellerde kullanılan bir nevi psikoaktif madde olarak bilindiği için buradaki doktorun da ritüel davranışlarla uğraşmış olabileceği düşünülmektedir. Chartres'ta bulunan tütsülüklerin druidlerle ilişkilendirilmesi gibi burada doktor mezarındaki ekipmanların da benzer şekilde hem geleneksel tıpla hem de ruhani yolla şifa veren bir kişiyle karşı karşıya olabiliriz.⁷¹⁷

Pedianus Dioscorides (MS 40-90, *De materia medica*), Marcus Cato (MÖ 234-149, *De re rustica*), Celsus (MÖ 25-MS 50, *De medicina*), Scribonius Largus (MS 1-60 civ., *Compositiones*) ve son olarak Marcellus Empiricus (MS 395-410, *De medicamentis liber*) bize Keltlerin kullandıkları bitkileri ve -genellikle- neye şifa

⁷¹⁶ Resim 20.

⁷¹⁷ Aldhouse-Green, M., *Sacred Britannia*, s. 120-21.

olduğunu kaydetmiş yazarlardır.⁷¹⁸ Ancak Roma literatüründe Keltlerin ve özellikle de druidlerin bitkilerle olan ilişkisinden en çok bahseden kişi Yaşlı Plinius'tur. İleride örnekleri verileceği üzere kendisi tedavi yöntemlerinden çok bu bitkilerin druidler tarafından ritüel amaçlı olarak nasıl kullanıldığından bahseder. Anlatısını da çizdiği mistik druid imajına uygun bir şekilde büyü ve tılsımlarla paralel götürür. Yaşlı Plinius haricinde druidlerin şifa ile özdeşleştirilecek yönüne vurgu yapan başka bir yazar yoktur ki Caesar bile druidlerin mesleklerini sıralarken onları bir doktor veya şifacı olarak tanımlamaz. Ancak Yaşlı Plinius'un anlatısı Keltler için bitkiler ve ağaçlarının hayatlarındaki yerini düşündükçe önem kazanmaktadır. Druidlerin de şifa için kullandıkları bitkileri ve yöntemleri yazılı olarak kaydetmedikleri gerçeğini göz önüne aldığımızda kendisinin yazdıkları bu nedenle değerlidir.

3.3.1.6. Kadın Druidler (*Dryades*)

Druidler hakkında ilk bilgileri aldığımız Yunan ve Roma yazılı kaynakları bize kadın druidlerin varlığından söz etmemektedir veya böyle bir ayırım yapmamaktadır ki buna Caesar da dahildir. Bu durum özellikle Kelt kadınlarının toplumda görünür olduğundan söz eden dönemin kaynaklarıyla birlikte düşünüldüğünde dikkat çekici veya çelişkili bir durum olarak görünmektedir. Kelt toplumunda kadınlar görünür durumdaysa ve druidler arasında kadınlar da varsa erken kaynakların mutlaka bahsetmesini beklemek oldukça normaldir. Kabaca MS 15-45 yılları arasında yaşadığı düşünülen Romalı coğrafyacı Pomponius Mela, *De Situ Orbis* isimli kitabında bize ilk defa kadın druid olarak yorumlanabilecek ve kehanet özellikleri ortada olan bir rahibe topluluğundan söz etmektedir:

“Britannia Denizi’nde, Ossismi kıyısının karşısında, Sena Adası (Sein) bir Galya tanrısına aittir ve sonsuz bekaretleriyle kutsanmış rahibelerinin sayısı dokuz olduğu bildirilen kâhini ile ünlüdür. Rahibelere Gallizenae derler ve kendilerine eşsiz güçler bahşedildikleri için sihirli tılsımlarıyla denizleri ve rüzgarları harekete geçirdiklerini,

⁷¹⁸Kaynaklar hakkında detaylı bilgi için bkz: Wagner, C. & De Gezelle, J. & Kornarytsky, S., Celtic Provence in Traditional Herbal Medicine of Medieval Wales and Classical Antiquity, *Front. Pharmacol* vol. 11, article 105, 2020.

diledikleri hayvana dönüştüklerini, diğer halklar arasında tedavisi olmayan şeyleri iyileştirdiklerini düşünürler. Geleceği biliyorlar ve tahmin ediyorlar (...).’’⁷¹⁹

Mela, onlardan bir druid olarak bahsetmez ve hatta onlardan farklı bir isimle bahseder ancak rahibelerin işlevlerine baktığımızda çoğu özellikleri druidlerle benzer görülebilir.

MS 61 yılında Gaius Suetonius Paulinus’un Mona Adası’na yaptığı saldırıyı anlatan Tacitus’un ada sakinleri hakkında yaptığı tasvir bu konu için oldukça dikkat çekicidir:

“Kıyıda, yoğun silahlı savaşçılarıyla karşıt ordu dururken saflar arasında furiae⁷²⁰ gibi siyah giysiler içinde, saçları darmadağınık (...) kadınlar vardı. Her yerde druidler ellerini göğse kaldırarak ve korkunç lanetler yağdırarak askerlerimizi tanıdık olmayan manzara karşısında korkuttular, öyle ki sanki uzuvları felç olmuş gibi hareketsiz kaldılar (...).’’⁷²¹

Tacitus’un yapmış olduğu bu açıklama kadın druidlerin varlığına dair yıllarca bir dayanak noktası olarak kabul edilmiştir. Ancak çoğu tarihçi Tacitus’un bu tasviri yaparken Boudicca’nın isyanından etkilenmiş olabileceği ve adeta onun bir temsili olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.⁷²² Tacitus’un bu tasvirinden ve hem Britanya’daki hem de Galya’daki Kelt toplulukları siyasi olarak sindirildikten sonra uzun bir süre druidler hakkında hiçbir Romalı kaynak söz etmeyecektir ve birkaç yüzyıl kadar sessiz kalacaklardır. Ancak Geç Roma İmparatorluk Dönemi’nde özellikle Severus Hanedanlığı ve devamında Roma edebi literatürü bir anda tekrardan druidlerden söz etmeye başlanmıştır. *Historia Augusta*’da bir druid rahibinin MS 222-235 yılları arasında Roma imparatoru olarak görev yapmış Severus Alexander’in ölümüne dair kehanette bulunması ve imparatora Galya dilinde “*Git, fakat zafer*

⁷¹⁹ Anczyk, A., Druids and Druidesses: Gender Issues in Druidry, *Pantheon: religijnistický časopis*, vol. 10, 2015, s. 4.

⁷²⁰ furi/a -ae d.: intikam alan tanrısal varlıklar ya da üç öç alma tanrıçaları (furiae): çılgınlık, delilik, hiddet, gazap.

⁷²¹ Tac. Ann. 14. 30.

⁷²² Haeussler, R., Manipulating the Past. Re-thingking Greco-Roman accounts on ‘Celtic’ religion, in *Fraude, Mentira y Engaños en el Mundo Antiguo*, ed. by Franciso Marco Simón, Francisco Pina Polo and José Remesal Rodríguez. Barcelona: Universitat de Barcelona (Colleccio Instrumenta, vol. 45), s. 37.

kazanmayı ümit etme ve askerlerine güvenme”⁷²³ demesiyle birlikte tekrardan druid anlatısı başlamıştır. Burada druidin kahin yönü ile ortaya çıktığı görünmektedir. Devamında MS 270-275 yılları arasında imparator olan ve belki de Roma İmparatorluğu’nun siyasi olarak en zor dönemine şahitlik etmiş olan Aurelianus’un anlatısı daha da dikkat çekicidir. İmparator Aurelianus Galyalı bir kadın druide imparatorluğu ve imparatorluğunun soyu hakkında danışmıştır. Kadın druid ise Aurelianus’a “*Claudius’lar kadar şanlı bir isme sahip olamayacağını*” söylemiştir.⁷²⁴ Aurelianus’un kendi soyu hakkında bir kadın druide danışması başlı başına garip bir unsur olarak görünebilir ancak kadın druidin verdiği cevap da bir o kadar gariptir. Çünkü Britanya’daki Kelt hakimiyetine son veren ve druidlere belirli kısıtlamalar getiren hanedanlık Iulius-Claudius Hanedanlığıdır. Yine buna çok benzer bir anlatı bu sefer de *Historia Augusta*’da Numerianus’un hayatının anlatıldığı kısımda bir anekdot olarak verilmektedir. Yazar hikayeyi büyükbabasından duyduğunu söyleyerek imparator Diocletianus’un Gallia’da bulunan Tungri’de görevdeyken bir meyhaneye gittiğini ve o meyhane sahibi druid bir kadının Diocletianus’un ne zaman imparator olacağına dair kehanette bulunduğunu söylemektedir. Druid kadın Diocletianus’a “*bir yaban domuzu (aper) öldürdüğünde imparator olacaksın*” demiştir. Diocletianus da Arrius Aper isimli muhafız valisini öldürdüğünde “*sonunda kaderim olan domuzu öldürdüm*”⁷²⁵ demiştir ve bunu anlatırken Diocletianus’un özellikle bu kehaneti yerine getirmek için çaba harcadığından bahsetmektedir. Romalı kaynakların uzun yıllar süren sessizliğinden sonra 4. yüzyılda birdenbire böyle bir anlatı ile ortaya çıkmaları gerçekten kadın druidlerin varlığına dair bir kanıt oluşturur mu bilinmez ancak bunu kabul edersek druidlerin sosyal bir sınıf olarak güçlerini kaybetmişlerse de o dönemde toplumda farklı işlerle görevli olan ancak insanlar tarafından sezilerine güvenilen kişiler olarak hayatlarına devam ettiklerini görebiliriz. Ancak bir diğer yandan da kadın druidlerin Boudicca’dan sonra Romalıların hafızalarında kalmış ve yazarların edebi anlatılarına mistik bir hava katmak için araya kasıtlı olarak serpiştirilen unsurlar olduklarını da düşünmek makuldür.

⁷²³ SHA. Alex. Sev. 60. 6.

⁷²⁴ SHA. Aurel. 44. 4.; Esposito, A.g.e, s. 141.

⁷²⁵ SHA. Num. 14.1; Esposito, A.g.e, s. 141.

MS 101-200'e tarihlendirilen ve Fransa'nın Metz kentinde bulunan bir yazıt druid olduğu düşünölen bir kadınla ilişkilendirilmiştir.:

*"Rüyasında Arete Druids tarafından uyarılan/öğütlenen Kutsal Silvanus ve Nympalara adanmıştır."*⁷²⁶

Bu adak yazıtı Nympalara ve ormanların tanrısı Silvanus'a adanmıştır. Açıkça bir druid kelimesi geçmese de "druid" ifadesi çoğu bilim insanını bunun bir kadın druid olabileceği konusunda şüphelendirmiştir. MacCulloch da "*arete druid antistita*" ifadesinden yola çıkarak bunu bir rahibe manastırı olarak değerlendirmiştir. Antistita kelime anlamı olarak baş rahibe anlamına gelmektedir, muhtemelen bu nedenle böyle bir değerlendirmede bulunmuştur ancak günümüzde bu görüş genel olarak reddedilmektedir.⁷²⁷

Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonuna doğru başlayan kahin kadın druid anlatısı İrlanda Mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu sefer kadın druidlerin kahinlik özelliğinin yanında onların daha çok bir büyücü olarak tasvir edildiğini görürüz. Ayrıca bu metinlerde, özellikle *Tain Bo Cuailnge*'de onlar için *bandruid* isminin kullanıldığını bilmekteyiz. *Dindshenchas*'da Gaine isimli bir baş druid de bunun en önemli örneklerinden birisidir.⁷²⁸ *Fhiannaíocht* olarak bilinen Fenian Döngüsü hikayelerindeki baş kahraman *Finn Mac Cumhaill*'i büyüten kadın *Bodhmall*'ın bir druid olduğu bilinmektedir.⁷²⁹ Örnekler çoğaltılabilir ancak bu isimler de bize kadın druidlerin olduğunun kesin bir kanıtı değildir, pagan dönemdeki druid anlatısının İrlanda edebi metinlerindeki bir karşılığı olarak kadın druid anlatısı geliştirilmiş olabilir.

⁷²⁶AE 1883, 0711.: Silvano / sacr(um) / et Nymphis loci / Arete -----Druid / antistita / somnio monita / d(edit).

⁷²⁷Higgins, G., **The Celtic Druids**, Cosimo, Ing, Online ed., 2007, s. 188.; MacCulloch, J. A., **A.g.e.**, s. 317.

⁷²⁸ Anczyk, A., *Druids and Druidesses: Gender Issues in Druidry*, s. 7.

⁷²⁹ Eski ve Orta İrlandaca: *Finn mac Cumail*.

3.4. Druid Öğretileri

Esas olarak filozof, rahip, kahin, yargıç ve şifacı olarak görev yapan druidlerin kendi doktrinlerini Kelt toplumuna aktarmak için bir sistemleri olduğunu bilmekteyiz. Druid doktrinleri hakkındaki bu bilgilerimizi yine Caesar aracılığıyla edinmekteyiz. Caesar bahsettiklerini detaylandırmasa da bize belirli ölçüde kendi perspektifinden bir bakış açısı sunmaktadır:

“Druidler daima savaştan uzak durur ve diğer insanlar gibi vergi ödemez. Askerlikten ve diğer bütün yükümlülüklerden muaftırlar. Bu kadar çok ayrıcalığın cazibesine kapılan birçok genç, gönüllü olarak eğitim almak üzere bu adamlara başvurur, hatta bunun için aileleri ve akrabaları tarafından gönderilir. Druid okulunda birçok mısra öğretildiği söylenir. Böylece bazı kişiler 20 yıl boyunca eğitim görürler. Druidler, öğretileni yazıya dökmeyi caiz bulmaz; bununla birlikte neredeyse bütün diğer işlerde, resmi ve özel işlemlerde Grek harflerini kullanırlar. Bana öyle geliyor ki bunu şu iki sebepten ötürü uyguluyorlar: Ya öğretilerinin halk tarafından bilinmemesini istiyorlar ya da öğrencilerinin yazıya güvenerek ezberlemeye daha az özen göstereceğini düşünüyorlar. Gerçekten de, çoğu zaman yazının yardımı, öğrencilerin ezber yapma gayretini ve hafızasını zayıflatır (...) Ayrıca yıldızlar ve hareketleri, evrenin ve yeryüzünün büyüklüğü, tabiatın düzeni, ölümsüz tanrıların gücü ve kudreti gibi birçok konuda tartışır ve bilgilerini gençlere aktarırlar.”⁷³⁰

Caesar'ın verdiği bu bilgilerde dikkati çeken çok husus vardır ancak bunlardan ilki druidlerin kendi öğretilerini sistemli bir şekilde öğrettikleri bir okullarının olmasıdır. Arkeolojik olarak bunu tespit etmek oldukça zordur hatta druid okulu olarak adlandırılacak bir mimari yapıya da henüz rastlanılmamıştır çünkü druidlerin genellikle ormanlık veya koruluk alanlarda toplandığını bilmekteyiz, dolayısıyla eğitimlerini de tıpkı ibadet ettikleri yerler gibi açık alanlarda yapıyor olma ihtimalleri yüksektir. Bu durum belki Roma İmparatorluk Dönemi'nde değişmiş olabilir ve maruz kaldıkları baskılar sonucunda hem ibadetlerini hem de bahsedilen bu eğitimi kapalı alanlara taşımak zorunda kalmış olabilirler. Ve hatta yine hem ibadet hem de eğitim

⁷³⁰ Caes. BGall. 6. 14.

için toplandıkları yerleri Roma baskınları sonucu sürekli değiştirmek zorunda kalmış olmaları da kuvvetli ihtimallerdendir.

Kelt toplumunda druidlerin statüsünün ve prestijinin oldukça ayrıcalıklı bir konumda olduğunu bilmekteyiz ancak neredeyse tüm Yunan ve Roma kaynaklarında Keltler hakkında sürekli tekrar edilen onların korkusuz birer savaşçı oldukları ve ölümden de hiç korkmadıkları bilgilerini pasajın başındaki cümlelerle birlikte düşündüğümüzde burada tezat bir anlatı var gibi görünmektedir: Savaşmaktan hiç korkmayan ve sürekli savaş halinde olan Keltler ancak onların savaştan daima uzak duran rahipleri druidler. Üstelik druidliğin bu ayrıcalığından yararlanmaya çalışan Kelt ailelerin çocuklarını bir druid yapmak istemeleri de yine bu tezatlığa uymaktadır çünkü bahsi geçen savaşçı Kelt tanımına biraz uzak görünmektedir. Ailelerin druid olmanın bu ayrıcalıklarını kullanmak istemesi Keltlerin ve Roma'nın uzun yıllar sürekli savaş halinde bulunmasından kaynaklanan ve sonradan gelişen bir durum olduğu da düşünülebilir. Druidler muhtemelen özellikle savaş dönemlerinde maddi olarak tüm Kelt kabileleri tarafından destek görmektedirler ve bu şekilde ayakta kalıyor olmaları, bu durum da özellikle Galya'daki savaşları düşündüğümüzde savaşmak istemeyen Kelt gençlerini Roma ile savaşmaktansa druid olmaya itiyor olabilir.

20 yıl boyunca bir druid olmak için eğitim gören Keltlerin bu yıllar içerisinde druid doktrinlerini yalnızca sözlü bir şekilde öğrenmeleri Keltler gibi sözlü geleneğe sahip toplumlarda normal karşılanabilecek bir durum olmalıdır ki druid doktrinlerinin yazılı olduğu bir kanıt da rastlanılmaması anlatıyla uyusmaktadır. Caesar bize bu druid eğitimlerinin nerede verildiğini söylemez ancak bir önceki pasajında druid öğretilerinin Britanya'da bulunduğunu ve bu eğitimi almak isteyen insanların oraya gittiğini söyler.⁷³¹ Dolayısıyla Galya'daki savaşlarla birlikte düşündüğümüzde Kelt gençleri ve aileleri için druid eğitimi almak ve bir druid olmak için Britanya'ya gitmek bu bağlamda toplum nezdinde zamanla tercih edilir hale gelmiş olabilir. Caesar Britanya'ya seferler düzenlese de o dönemde Britanya'daki askeri faaliyetlerin

⁷³¹ Caes. *BGall.* 6, 13.

Galya'daki gibi yoğun olmadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Caesar'ın anlattıkları sadece o döneme ait gerçeklikler olabilir.

3.4.1. Yeniden Doğuş

Yeniden doğuş, ruhun göçü veya reenkarnasyon olarak adlandırılan felsefi düşünce özellikle Mısır, Hindistan ve Yunanistan gibi dünyanın çeşitli yerlerinde birbirinden farklı zaman dilimlerinde ortaya çıkmış bir felsefi düşüncedir. MÖ 570-495 yılları arasında yaşamış olan Samoslu Pythagoras bu felsefi düşüncenin en önemli temsilcilerinden birisidir. Druid doktrininin merkezinde de Pythagorasçı felsefenin temel noktası olan reenkarnasyon inancının olduğu antikçağ yazarları tarafından öne sürülmektedir.

Caesar *De Bello Gallico*'nun VI. kitabının 14. pasajında druid doktrinlerinden bahsederken “(...) *Druidlerin insanları inandırmak istediği en önemli şey, ruhlarının ölmediği ve ölümden sonra bir kişiden diğerine geçtiğidir. Bu inancın, ölüm korkusunu hiçe saydığı için, onları erdeme götüren en önemli etken olduğunu düşünürler (...)*” cümleleriyle bize Pythagoras felsefesinin reenkarnasyon inancından bahsettiğine dair genel görüş uzun yıllar boyunca kabul görmüştür. Bu bilginin kökeninin neresi olduğunu bilmemekteyiz. Yalnızca Caesar'ın eserini yazarken Posidonius ve onun kayıp eserinden esinlendiğini bilmekteyiz, dolayısıyla bu bilgiyi de ondan almış olabilir. Ancak yine de oldukça yüzeysel bir anlatımla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan Roma tarihçisi Alexander Cornelius Polyhistor da Galyalıların Pythagoras doktrinleri ve bilhassa ruhun ölümsüzlüğünü, insan ruhunun ölümden sonra başka bir bedene gireceği öğretisine sahip olduklarını söyleyenlerdendir.⁷³² Polyhistor, Caesar'ın pasajının üstüne hiçbir ek bilgi vermemiştir ve onu tekrar etmiştir. Belki de diğerlerine nazaran daha ayrıntılı bilgiyi Diodorus Siculus vermektedir: “*Onlarda (Galyalıları) Pythagoras'ın inancı güçlüdür, insanların ruhunun ölümsüz olduğuna ve belirli bir yıl sonra ruh başka bir bedene geçtiğinde ikinci bir hayat yaşadıklarına inanırlar. Ölümlerin defnedilmesinde bazı*

⁷³² Olivier, L., “*In the Eye of the Dragon: How Ancient Celts Viewed the World.*” Barbaris Splendour. The Use of Image before and after Rome, 2020, s. 22-23.

kimselerin, ölümlerin onları koruyabileceğini düşünerek, ölen akrabalarına yazılan mektupları ateş üzerine atmasının nedeni budur.” Aldhouse-Green bu ifadeyi değerlendirirken Galya’daki okuma yazma eğiliminin en iyi ihtimalle soylu sınıfta olduğunun unutulmaması gerektiğini belirterek yazarın belki de kendi Stoacı felsefesinin etkisi altında kalmış olabileceğinden şüphe eder.⁷³³ Bir önceki bölümde bir zamanlar Pythagoras’ın hizmetçisi veya kölesi olarak bilinen Zalmoxis’in druidlere Pythagoras felsefesinin inceliklerini öğrettiklerinden bahsetmiştik. Ancak MÖ 600’lü yıllarda kurulmuş olan Yunan kolonisi Massalia’nın yine Güney Galya’da olan Glanum kenti ile bir kültür alışverişinde bulunmuş olabileceği ve Pythagoras öğretilerinin de Galyalıları bu şekilde ulaştırmış olabileceği düşüncesi kısmen akla daha yatkın görünmektedir.⁷³⁴

Genel olarak Alplerin kuzeyinde bulunan ve MS 2. ve 3. yüzyıllara tarihlendirilen, on iki yüzlü içi boş adeta bir zarı andıran ve *dodecahedra* ismi verilen nesneler Pythagoras ve druidlerin felsefi inançlarıyla ilişkili evrenlerini temsil ettiği gerekçesiyle dikkate değerdir.⁷³⁵ Bunu kanıtlamak elbette çok zordur ancak genel olarak bu nesnelerin ritüel olarak önem teşkil ettiği bir gerçektir.

Keltlerin ve druidlerin ruhun göçmesinden veya ölümsüzlüğünden neyin anlaşılması gerektiği net değildir. Ruh göçü belki de Keltler için bir bedenden başka bir bedene değil yalnızca ruhun dünyalar arasındaki yolculuğunu ifade ediyor olabilir. Kişi öldükten sonra ruhu yeraltı dünyasına gidiyor olabilir ki *Mobinogion*’da bahsedilen yeraltı dünyası *Annwfn* buna bir örnektir. Bu durum belki de klasik yazarların hiçbir tarihsel gerçekliğe dayanmayan yaratıcılığının bir sonucudur.⁷³⁶ Romalıların neden druid felsefesinin merkezine Pythagorasçı bir inancı yerleştirdiği daha önemli bir konudur. Romalıları Pythagorasçılıkla Samnit Savaşları sonrasında tanışmışlardır. MÖ 181’de Pythagorasçı kitapların Roma’nın geleneksel dini inançlarıyla çelişmesi sonucunda Roma senatosunda bu durumun konuşulduğu ve neticede bu kitapların yakıldığı bilinmektedir. Bacchusçu, Orpheusçu ve son olarak

⁷³³ Aldhouse-Green, M., **Caesar’s Druids**, s. 170.

⁷³⁴ **A.g.e.**, s. 172.

⁷³⁵ Esposito, A., **A.g.e.**, 56-57.

⁷³⁶ Anczyk, A., **Golden Stickle**, s. 58-9.

Pythagorasçı düşünce bir nevi devletin kontrolü dışında gelişen bir akım olduğu için yasaklanmıştır.⁷³⁷ Romalı yazarların keyfi ve yüzeysel olarak Pythagoras felsefesi benzetmesi yapması elbette olasılıklar arasındadır ancak diğer yandan bir nevi Roma senatosunda okunması için yazılan *De Bello Gallico*’da druid doktrininin merkezinde Pythagorasçı etkilerin olması ve sonrasında bu söylemin farklı Romalı yazarlar tarafından da devam ettirilmesi Galya Savaşları’nda ve sonrasında Kelt nüfusunu hakimiyet altına almak için Romalıları harekete geçirme unsuru olarak kullanılan araçlardan yalnızca biri olabilir.

3. 5. Kutsal Ağaçlar ve Bitkiler

3.5.1. Meşe Ağacı

Uzun yıllar yaşayan ve en dayanıklı ağaçlardan biri olarak kabul edilen meşe ağacı Yunanlar, Romalılar, Germenler, Keltler ve daha nice Antikçağ toplulukları için oldukça kutsal bir öneme sahiptir.

Yunan mitolojisinde *dryad* isimli periler bulunmaktadır. Bu periler meşe ağacını korumakla görevlidirler ve her biri bir meşe ağacı ile doğar, onunla birlikte ölürler. Meşe ağacına zarar verilmesi *dryadlara* da zarar verileceği düşüncesi nedeniyle kötü bir davranış olarak kabul edilmektedir. Yunanlar için önemi barizdir ve buna benzer şekilde Keltler için de meşe ağacı oldukça kutsaldır çünkü Kelt ve druid inancında meşe tanrının seçtiği özel bir ağaç olarak bilinmektedir.⁷³⁸ Bilgelikle meşe aynı zamanda gökle özdeşleştirilen bir ağaçtır ve dolayısıyla Zeus’un, Iupiter’in, Hercules’in, Dagda’nın, Thor’un ve Taranis gibi çeşitli medeniyetlere ait gök tanrıalarının ağacıdır. Meşenin bu kadar geniş ve farklı coğrafyalarda özel öneme sahip olması muhtemelen meşenin farklı türlerinin farklı coğrafyalarda bahsedildiği gibi uzun yıllar boyunca yaşamasıdır.:

“Farklı yerlerde farklı olan meşe türlerini adlarına göre ayırt etmek mümkün değildir, çünkü her yerde robur ve quercus büyüdüğünü görürken, aesculus da her yerde bulunurken, meşe ailesinin cerrus adı verilen dördüncü bir üyesi İtalya’nın büyük bir

⁷³⁷ Çevik, C. C., **Roma’da Siyaset ve Felsefe. Cumhuriyet Dönemi**, İthaki Yayınları, 2019, s. 38-39.

⁷³⁸ Gezgini, D., **Bitki Mitosları**, Pinhan Yayıncılık, 2021, s. 223-225.

bölümünde bilinmiyor. Bu nedenle onları karakteristik özellikleri ve tabiatları ile ve mecbur kalındığında Yunanca isimleriyle ayırt edeceğiz.”⁷³⁹ Meşeye dair bu bilgiyi druid isminin kökenini meşe ile ilişkilendiren ve Keltlerin bunu Yunancadan aldığını belirten Yaşlı Plinius’tan edinmekteyiz. Chadwick, druid kelimesini meşe ile ilişkilendiren tek yazarın Yaşlı Plinius olduğunu ve bunun tıpkı sömürgecilerin sömürdükleri toplulukları kendi algıladıkları biçimde, biraz da aşağılayıcı bir şekilde takma isim olarak kullandıklarını öne sürmektedir.⁷⁴⁰ Bu etimolojik tartışmanın yanında Yaşlı Plinius “...ibadetleri için meşe korularını tercih ederler, meşe yaprakları olmadan kurban ayinlerini icra etmezler; zaten bu yüzden Yunanlar onlara druid ismini takmış olsa gerek. Bu ağaçlarda yetişen her şeyin gökten gönderildiğine ve tanrının bu ağaçları bizzat seçtiğine dair bir işaret olduğuna içtenlikle inanırlar...”⁷⁴¹ diyerek günümüze kadar gelen druid stereotipine önemli bir başlangıç yapmıştır. Yaşlı Plinius’un bahsettiği meşe korularının kutsallığını daha pratik bir kullanım olarak Galya’da Hallstatt ve La Tene dönemlerinde görmekteyiz. Şöyle ki meşeden yapılan cenaze evlerinin varlığı Keltlerin meşeyi ölümden sonraki yaşamla ilişkilendirdiğini düşündürmektedir.⁷⁴² Kullanımdaki örnekler daha sonraki yıllarda “dru” kökünün çeşitli yerlerde tekrar kullanılmasıyla görülmektedir. Galatia’da var olduğu ve druidlerin ritüellerini yaptığı söylenen *drunemeton* “meşe korusu” anlamına gelmektedir.

Druidlerin ritüel uygulamalarının yanında bir şifa yöntemi olarak da meşeyi kullandığına dair görüşler mevcuttur. Galler’de yerel bir folklor inancına göre 13. yüzyılda Rhiwallon⁷⁴³ tarafından yazıya geçirilen yöntemlerde buna değinilmektedir. Meddygon Myddfai (Myddfai Hekimleri) olarak da bilinen bu toplulukta druidlerin meşeyi ilaç olarak kullandığı kaydedilmektedir.⁷⁴⁴ Meşenin Keltler için kutsallığının ve şifa için kullanımının yanında pratikteki kullanımına ek olarak Strabon Belgae

⁷³⁹ Ando, C., “A.g.m.”, s. 43-4.

⁷⁴⁰ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 38.

⁷⁴¹ Plin. *HN*. 16. 249-251.; Anczyk, A., **A.g.e.**, s. 52.

⁷⁴² Monaghan, P., **A.g.e.**, s. 364.

⁷⁴³ Rhiwallon’un kendisi ve oğulları tıptaki yetenekleriyle Orta Galler’de küçük bir köy olan Myddfai’da ünlenmişlerdi ve Güney Galler’deki prens Rhys Gryg onlara bu tedavi yöntemlerini kayda geçirme görevini vermiştir.

⁷⁴⁴ Heather M. Henderson M. R. H., The Physicians of Myddfai: The Welsh Herbal Tradition, *Botanical Journal of Scotland*, 46:4, 1994, s. 626.

topraklarında yaşayan Keltlerin meşeyi gemi inşası için kullandıklarından bahsetmektedir.:

*“...(gemileri) bol miktarda bulunan meşe ağacından yapılmışlardır. Bu nedenle kalasları birbirine yakın yerleştirmek yerine aralarında boşluklar bırakırlar; bunları kiremit ahşabının nemsizlikten iskelede kurutulmasını önlemek için deniz yosunu ile doldururlar; çünkü deniz yosunu doğası gereği nemlidir, ancak meşe kurudur.”*⁷⁴⁵

MS 300-600 yıllarında kullanıldığı düşünülen, Keltlerle bağdaştırılan, kullanımına genellikle taş sütunlarda veya ağaç kavuklarında rastlanılan, birbirini takip eden yatay veya çapraz çizgilerden oluşan Kelt alfabesinin her bir harfinin bir ağacın ismini taşıdığı uzun yıllar boyunca kabul edilen bir bilgi olmuştur. Hatta bu harflerden birinin ismi de Keltler için öneminden bahsettiğimiz meşe ağacıdır. Hatta druidlerin bu Ogam alfabesini kehanet için kullanıldığı da iddia edilmiştir. Benzer şekilde MS 5. yüzyıla tarihlendirilmesine rağmen Torhmarc Etaine gibi Ortaçağ İrlanda hikayeleri Ogam’daki taşlar üzerinde bulunan yazıtları druidlerin kullandığını iddia etmektedir. Tarihçiler de druidlerin Ogam alfabesi kullanmasını doğrulamasa da daha geç yıllarda bir eğitimin parçası olarak kullanmış olabileceklerini düşünmektedir.⁷⁴⁶ Ancak druidlerin alfabesi olarak da bilinen bu Ogam alfabesinin ağaçlarla olan sembolize durumu günümüzde büyük bir yanılgı olarak kabul edilmektedir. Ogam 17. yüzyıla kadar bir *fili* -şair- eğitiminin parçası ve bundan sonra da harf isimleri sıradan İrlanda harflerinin adları olarak kalmıştır. Ogam harflerine veya karakterlerine eklenen ayrıntılı kehanet anlamları gerçek Ogam geleneğiyle veya geçmişte kabul görececek bir sihirli Ogam alfabesi kullanımıyla ilişkili değildir, bu durum bir yeniden yaratımdır.⁷⁴⁷

3.5.2. Ökseotu ve Ökseotu Ritüeli

Viscum album yani ökseotu doğada kendi başına yetişen bir bitki değildir, genellikle meşe veya elma gibi çeşitli meyve ağaçlarının üzerinde, gövdesinde adeta

⁷⁴⁵ Strab. Geog. 4. 4.

⁷⁴⁶ Carr-Gomm, P., **A.g.e.**, s. 72.

⁷⁴⁷ Koch, J., **A.g.e.**, s. 619.

bir yarı parazit gibi yetişmektedir. Doğada nadir bulunması onu kıymetli bir bitki yapmaktadır.

Ökseotunun farklı coğrafyalarda farklı koşullara göre yetiştiğini bilmekteyiz. *Viscum album* Avrupa’da kuzey enlemlerde görülmemektedir, dolayısıyla Almanya, Belçika ve Hollanda’da nadirdir ancak İngiltere’de oldukça yaygındır.⁷⁴⁸ Ökseotu nadir olarak meşe üzerinde yetişir ve meşe üzerinde yetişenler *loranthus* olarak adlandırılmaktadır. Keltler için ve druidler için de mitolojik olarak ayrı bir öneme sahiptir. Yaşlı Plinius meşe ağacından bahsettikten sonra bize druidler tarafından gerçekleştirilen bir ökseotu ritüeli tasvir etmektedir:

“...bu konuda Galya eyaletlerinin ökseotuna hayranlığını anmak gerekir. Başka hiçbir şey druidler -rahiplerini böyle tanımlarlar- için ökseotu ve üzerinde yetiştiği ağaç kadar kutsal değildir ancak bu ağacın bir meşe olması gerekir (...) bu ağaçlarda yetişen her şeyin gökten gönderildiğine ve tanrının bu ağaçları bizzat seçtiğine dair bir işaret olduğuna içtenlikle inanırlar (...) ökseotunu kendi dillerinde ‘her şeyin şifacısı’ anlamına gelen bir isimle tanımlarlar. Ağacın altında kurban ayinini ve şölen sofrasını hazırladıktan sonra boynuzları ilk defa çiçeklerle süslenmiş iki beyaz boğa getirirler. Beyaz giysili bir druid ağaca çıkar ve altın bir orakla ökseotunu kesip yine beyaz bir pelerinin içine koyardı. Hemen sonra iki boğa kurban edilir ve verdiği nimet için tanrılara dua edilirdi. Druidlere göre ökseotu katılmış içkilerin içirildiği hayvanlarda doğurganlık artar ve bu içki her türlü zehre karşı bir panzehir haline gelirdi.”⁷⁴⁹

Plinius’un burada kast ettiği bitkinin *Loranthus europaeus* (meşe ökseotu) olmadığı düşünülmektedir. Burada sözü edilen *viscum album*’dur ki bu bitkinin bir alt türü *viscum album platyspermum* olanı da meşe ağaçlarında oldukça nadir görülmektedir.⁷⁵⁰ 18. yüzyılda Stukely gibi yazarlarla birlikte bu anlatı bir gerçek gibi kabul edilmiştir ancak unutmamak gerekir ki Yaşlı Plinius hariç bu ritüeli bize anlatan

⁷⁴⁸ Briggs, J., Mistletoe, *Viscum album* (Santalaceae), in Britain and Ireland; a discussion and review of current status and trends, *British & Irish Botany*, vol. 3. No. 4. 2021, s. 436.

⁷⁴⁹ Maier, B, **Druidler. Kelt Halklarının Gizemli Rahipleri**, s. 40.; Anczyk, A., Mages of the Isles: Some Remarks on the Esoteric Inspirations in British Druidry, *The Polish Journal of the Arts and Culture*, No. 13, 2015, s. 9-10.

⁷⁵⁰ Maier, B., **A.g.e.**, s. 41- 42.

başka bir klasik yazar yoktur. Hatta Chadwick ökseotu ritüelini “*pitoresk bir fantezi*” olarak değerlendirir ve Cnut’un dalgalarla olan savaşıyla, Robert the Bruce’un örümcek hikayesiyle benzetir yani bunları tarihi unsurları süsleyen efsanevi ayrıntılar olarak kabul ederek gerçekliğini reddeder.⁷⁵¹ Meşe ağacı üzerinde ökseotu olduğu sürece yaşadığına inanılırdı ve ökseotu meşe ağacının yaşayan ruhunun göstergelerinden biriydi. Ökseotunun ağaçtan alınmasıyla birlikte de meşe ağacının yaşamı sonlanırdı.⁷⁵²

“Lindow Man” olarak bilinen, 1985 yılında Manchester yakınlarındaki Lindow Moss’taki bataklıkta bulunan bir mezardan bahsetmiştik. Bu kişi uzun yıllar boyunca bir druid olarak kabul edilmiştir ve böyle kabul edilmesinin başlıca nedenlerinden biri de yapılan incelemelerde midesinde ökseotu poleni bulunmasıdır. Özellikle Ross ve Robins bu miti Yaşlı Plinius’un anlatılarından da yola çıkarak druidlere güçlü bir şekilde bağlamışlardır.⁷⁵³ Lindow Man’ın bulunduğu bataklığın yakınında başka bir kişinin cenazesine daha rastlanılmıştır ancak bu kişinin midesinde ökseotuna rastlanmamıştır. Dolayısıyla genel görüşün aksine günümüzde bilim insanları bu cenazelerde ritüele bağlı druidik bir anlam olduğu tezine karşı çıkmaktadırlar.⁷⁵⁴

Keltler tarafından ökseotunun ritüel bağlamındaki kullanımının yanında doğurganlıkla ilişkili de olmak üzere her derde deva bir ilaç olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca daha sonraları yüzyıllar boyunca ökseotu özellikle epilepsi, sinir şikayetleri ve hipertansiyon için çok çeşitli ilaçlarda kullanılmıştır. Hatta çeşitli kanser tedavilerinde ökseotunun şifasına inanılmıştır.⁷⁵⁵ Ancak günümüzde modern tıp bu bahsi geçen tüm hastalıklara karşı ökseotunun bir şifa yöntemi olarak fayda sağlamadığında hemfikirdir.⁷⁵⁶ Dolayısıyla druidler için ökseotunun yetiştirme şartları ve doğada nadir bulunması göz önüne alındığında bu

⁷⁵¹ Aldhouse-Green, M., **Cesar’s Druid**, s. 2.

⁷⁵² Gezgin, D., **Bitki Mitosları**, s. 247.

⁷⁵³ Anczyk, A., Grzymala-Moszczyńska (eds), Walking the Old Ways, The Image of Druids in Contemporary Paganism: Constructing the Myth, *Studies in Contemporary European Paganism*, 2012, s. 112.

⁷⁵⁴ Hutton, R., “Why Does Lindow Man Matter.? Time and Mind” *The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, 4:2, published online: 28 Nov 2013, s. 141.; Resim 21.

⁷⁵⁵ Briggs, J., “A.g.m”, s. 446.

⁷⁵⁶ Pollmeier, M., “Mistletoe treatment as homeopathic magic”, *Deutsches Arzteblatt international*, vol. 112, 1-2, 2015, s. 9.

hususlar onu değerli kılmış ve yıllarca bir yöntem olarak kullanılmış olması akla yatkın olan neticedir.

3.5.3. Porsuk Ağacı

Porsuk Ağacı en uzun ömürlü ağaçların başında gelmektedir. Boyu 25 metreyi bulan bu ağaç yaprak dökmez ve her daim yeşil kalır.⁷⁵⁷ Bilimsel adı *taxus* olan porsuk ağacının genel olarak pagan toplulukları için bahsedilen bu özelliklerinden dolayı özel bir ağaç olduğu bilinmektedir. Yunan ve Roma’da ölümler ülkesinin tanrıçası olan Hekate porsuk ağacıyla temsil edilmektedir. Porsuk Ağacı hem zehirlidir hem de engerek yılanı ısırığına karşı antikçağ tıbbında uzun yıllar boyunca kullanılmıştır.⁷⁵⁸

Yunan ve Roma dünyasında olduğu gibi Keltler de porsuk ağacına özel önem atfetmişlerdir. Keltler için porsuk ağacının uzun ömürlü olması nedeniyle ölümle yaşam arasındaki bağı temsil ettiği düşünülmektedir. Ayrıca Kelt inanışında ağaçlar genel anlamıyla ölmüş insanların ruhları için birer ev olarak görülmüştür ve hatta Keltlerin ağaçta yaşayan bir insan ruhunun daha kolay reenkarne olacağı inanışına sahip oldukları düşünülmektedir.⁷⁵⁹ Ancak Graves porsuk ağacını “*tüm Avrupa ülkelerindeki ölüm ağacı*” olarak tanımlamıştır. Ölümle ilişkilendirilmesinin nedeni muhtemelen yapraklarının zehirli olmasındandır. Druidler için de en az meşe ağacı kadar önemli bir ağaçtır ve hatta İrlanda’daki druidler için meşeden çok porsuk ağacının önemli olduğu, İrlanda Edebiyatı’nda da druidlerin asalarının porsuk ağacından yapıldığı bilinmektedir.⁷⁶⁰ Keltlerin porsuk ağacını İberya’dan Büyük Britanya’nın güneyine ve batısına getirmiş olabileceği düşünülmektedir. Iulius Caesar’ın bahsettiği druidlerin “*ruhun ölümsüzlüğü*” doktrini bu ağaçla birlikte düşününce gerçekten de porsuk ağacı bunun bir sembolü olmuş olabilir.⁷⁶¹ Eburones krallarından biri olan Catuvolcus savaşıma ve kaçmaya daha fazla dayanamayıp kendisini bir porsuk ağacına asmak suretiyle intihar etmiştir.⁷⁶² Galya’da bolca

⁷⁵⁷ Lee, M. R., “The yew tree (*taxus baccata*) in mythology and medicine.” *Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh* vol. 28, 4, 1998, s. 569.

⁷⁵⁸ Gezgin, A.g.e., s. 261.

⁷⁵⁹ Cusack, C. M., “Scotland’s Sacred Tree: The Fortingall Yew”, *Sydney Society for Scottish History Journal* 14, 2013, s. 5-6.

⁷⁶⁰ MacCulloch, J.A., A.g.e., s. 248.

⁷⁶¹ Lee, M. R., “A.g.m”, s. 570.

⁷⁶² Caes. BGall, 6, 31.

bulunmasının yanı sıra belki de Catuvolcus ruhunun ölümsüz olmasını istediği için porsuk ağacını tercih etmiş olabilir ki bu da Caesar'ın bahsettikleriyle birlikte düşünüldüğünde makul bir zemine oturmaktadır. Ayrıca Demir Çağı Kelt siyasi yapılarında Eburovices ve Eburones gibi isimler görmekteyiz. Bu kabilelerin porsuk ağaçlarına duyulan saygıdan dolayı bu isimleri aldıkları düşünülmektedir. Eburovices kabilesinin isminin *eburo-* yani porsuk ve galip gelenler veya savaşçılar olarak çevrilen *-uices* son ekinden oluşmaktadır.⁷⁶³ Benzer şekilde Eburones kabilesinin ismi de Proto Keltçe **eburos* yani porsuk kelimesinden türetilmiştir.⁷⁶⁴

Kelt eserlerinden biri olarak kabul edilen Gundestrup Kazanı'nda bir nevi asker olduğu düşünülen motifler vardır. Bu askerlerin ellerinde bir totem olduğu tahmin edilen ağaçlar görülmektedir. Bu ağaçların bir porsuk ağacı olabileceği görüşler arasındadır.⁷⁶⁵ İngiltere Llanio'da MS 200'lü yıllara ait olan bir kadın başı figürü bulunmuştur. Sadece baş kısmı değil, vücut kısmının da olabileceği düşünülen bu figür porsuk ağacından yapılmıştır. Porsuk ağacından yapılmış bu tip figürler Keltler tarafından da kullanılmış olabilir.

MS 8. yüzyıla ait Eski İrlanda yasa metinlerinden biri olan *Bretha Comaithchesa*'da ağaçların ekonomik değerlerine göre belirli sınıflara ayrıldığını görürüz. Metinde bazı bitkilere veya ağaçlara verilen zararlarla ilgili bir kısım da vardır. Bu kısımda dikkate değer olan şey meşe veya porsuk ağacına verilen zararın suçunun başka bir ağaca verilen zararın suçuna göre daha fazla olmasıdır.⁷⁶⁶ Porsuk ağacının uzun yüzyıllar boyunca kutsal olmaya devam ettiğinin en iyi örneklerinden birisidir. İskoçya'daki Perthshire köyünde Fortingall Porsuk Ağacı olarak bilinen 3.000-5.000 arasında bir yaşa sahip olduğu düşünülen ağaç Avrupa'nın eski ağacı olarak kabul edilmektedir. Ağaç 1825'te kutlanan Beltaine Bayramı'ndaki kutlamalarda çıkan yangınlarla zarar görse de hala ayakta durmaktadır.⁷⁶⁷ Ağaç

⁷⁶³ Delamarre, X., **A.g.e**, s. 159.

⁷⁶⁴ Matasović, R., **Etymological dictionary of proto-Celtic**, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 9, Leiden and Boston: Brill, 2009, s. 112.

⁷⁶⁵ Bateman, M., **The Image of the Tree in Gaelic Culture** in *Rannsachadh na Gàidhlig 6: Papers read at Rannsachadh na Gàidhlig 6 held at the University of Aberdeen 23-26 August*, An Clò Gàidhealach, 2010, s. 31.

⁷⁶⁶ Kelly, F., "Trees in Early Ireland", Augustine Henry Memorial Lecture, 11th March 1999, *Irish Forestry*, s. 42.

⁷⁶⁷ Lee, M. R., "A.g.m", s. 571.

İskoçya’da Hristiyanlığın başlangıcıyla da ilişkilendirilmektedir ve ilk kiliselerin de porsuk ağaçlarının yanına inşa edildiği göz önüne alındığında Fortingall Kilisesi’nin bu yaşlı porsuk ağacıyla birlikte bölgedeki varlığı Hristiyanlar için önem arz etmeye devam etmektedir.

3.6. Toplantı Merkezleri

3.6.1. Nemeton/Drunemeton

Keltler bahsedildiği üzere ritüellerini kutsal olduğunu düşündükleri korularda, tepelerde veya nehir, deniz vb. gibi su kütlelerinin yanında gerçekleştirilmektedir. Bunun yanında Avrupa’da ve Britanya’da örneklerine sık sık rastladığımız ve Keltlerle ilişkilendirilen ritüel alanların taş bloklarla daireler çizilerek sınırlandırıldığı mekanlar da bu tapınım merkezlerine dahil edilmektedir. Klasik kaynaklarda Lucanus, Pomponius Mela, Tacitus ve Cassius Dio gibi yazarlar da Keltlerin özellikle korularda tapınım gerçekleştirdiklerinden sıkça bahsetmektedir.⁷⁶⁸ Sonu belli olmayan karanlık korular ve ormanlar bu hususta adeta bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır ve özellikle druidlerle özdeşleştirilmektedir. Romalılar bu tip mekanları tanımlamak için *nemeton* kelimesini kullanmışlardır.

Nemeton kelimesi Latince *nemus* yani “orman” veya “koru” anlamına gelmektedir ve herhangi bir kutsal çevreyi ifade etmektedir. Eski İrlandacada da *nemed* kelimesinin anlamı “koru” karşılığını vermektedir.⁷⁶⁹ Bir nevi “kutsal ağaç” olarak anlamlandırabileceğimiz nemeton kelimesi epigrafik olarak tanrıça Nemetona ile; toponomik olarak da Kelt coğrafyalarında bugüne kadar kanıtlanmıştır. Britanya’da Leicester yakınlarındaki Vernemeton, kuzey Devon’daki Nemetostatio, Batı Lothian’daki Medionemeton ve Aquae Arnemetiae gibi kale ve kasaba isimleri bunlardan bazılarıdır.⁷⁷⁰ İspanya’da da Nemetobriga isimli bir alan bulunmaktadır ve “parlayan koru” anlamına gelmektedir.⁷⁷¹ Strabon Galatya topraklarında “kutsal meşe

⁷⁶⁸ Luc. *Phar.* 1. 451-8.

⁷⁶⁹ Aldhouse-Green, *Cesar’s Druids*, s. 16.

⁷⁷⁰ Hutton, R., *A.g.e.*, s. 166.

⁷⁷¹ Byghan, Y., *Modern Druidism: An Introduction*, McFarland, 2018, s. 145.

korusu” olarak anlamlandırabileceğimiz drunemeton isminde bir kutsal yer olduğundan bahsetmektedir.:

“...On iki tetrarkın konseyi, drynemetum olarak adlandırılan yerde toplanan üç yüz kişiden oluşuyordu. Konsey cinayet davaları hakkında karar veriyordu...”⁷⁷²

Strabon’un Galatya’da bulunan ‘monarşi’ tipi bir yapıyı tarif etmesi ve Galat meclisi yerine dini ve siyasi yapıyı bağlayan drunemeton terimini kullanılması dikkat çekicidir.⁷⁷³ Ayrıca Caesar’ın Keltler için Carnutes topraklarında yılda bir defa önemli davalar için toplandıklarını anlattıkları pasajla paralellik göstermektedir. Ancak Galatya’da druidlere veya onlarla ilişkilendirebileceğimiz bir rahip topluluğuna dair kanıt neredeyse yoktur. Ayrıca drunemeton adı verilen bu yapıyı ve kalıntılarını arkeolojik olarak tespit etmek de oldukça zordur.

⁷⁷² Strab. Geog. 12. 5.

⁷⁷³ Aldhouse-Green, M., **Caesar’s Druid**, s. 50.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ROMALILARIN DRUID ANLATISI

Klasik literatürdeki *druid* anlatısının Yunan ve Roma olarak iki farklı şekilde algılandığını ve yorumlandığını söylemiştik. Bu yorum farklılıklarının özellikle dönemin siyasi şartlarına göre farklılaştığını söylemek gerekmektedir. En erken Yunan dünyası Keltleri ‘*onurlu barbar*’ olarak tasvir etmiş, *druid* anlatısını da buna paralel olarak geliştirmiş ve onları bir nevi her şeye vakıf insanlar olarak anlatmışlardır. Bu anlatıyı muhtemelen Keltlerin uzun süre paralı asker olarak kendileri için görev yapması da beslemiş olabilir. Roma’ya baktığımızda ise Erken Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren başlayan savaşlar silsilesi Roma topraklarını deniz aşırı genişletmiş ve bu topraklara hükmetmek için siyasi politikalarının yanında dini politikalarını da geliştirmeleri gerekmiştir. Roma’nın siyasi coğrafyasını genişletmesi ve bu genişlemenin kolaylaşması için dini politikalarındaki kısmi hoşgörü kullanılan bir yöntem olmuştur. Dini hoşgörülerini ele geçirdikleri yerlerdeki yerel tanrılara saygılı olmanın yanı sıra bu tanrıların da zaman zaman Roma tanrıları arasına dahil edilmesi şeklinde gelişim göstermiştir. Dolayısıyla tüm bu dini hoşgörünün devlet eliyle, sistemli olarak sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Çünkü devlet kontrolü burada Roma’nın refahını ve ebediyetini sağlayacak olan esas unsurdur.

Aldhouse-Green “*nomos (düzen) şehirlere, medeniyetlere ve erkeklere aitti; physis (düzensizlik) de kaosa, kadınlara ve yaratıklara yani hayvanlara aitti. Bu tür bir düşünce Galya ve Britanya’nın Klasik Edebiyatta ‘barbar’ ritüel uygulamalarının karanlık, kaotik şeylerin gizlendiği ve ağaçların insan kurbanlarının kanlarıyla damlattığı uğursuz, gizli şeyler olarak algılandı*”⁷⁷⁴ derken çerçevesini belirlediği *druid* algısı Romalılar için devlet kontrolünün dışında gelişim gösteren uygulamalar olarak kabul edilmiş görünmektedir. Bu pratiklerin doğru olup olmaması bir yana içeriğinin ne olduğuna dair insan kurbanları mevzusundan başka bir uygulamayı neredeyse bilmemekteyiz. Dolayısıyla ritüellerin esas içeriğini druidlerin veya bu ritüelleri yönetenlerin bildiğini söylemek mümkündür. Cicero “*Din uygun tapımları gerçekleştirerek tanrıların yatışmasını sağlamaktır*” derken kastettiği uygun tapımlar,

⁷⁷⁴ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 78-9.

Roma devlet dininin sınırlarını çizdiği ve hükmedebildiği bir uygunluktur. Çünkü *“Din, Roma’da yönetici elitin yasallığını destekleyen önemli bir unsurdur”*⁷⁷⁵ bu nedenle ritüellerinin içeriği ne olursa olsun druidlerin Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemi’nde odakta olması, bu yöneticilerin yasallığını sekteye uğratmış olabileceği ihtimalini doğurmaktadır ki bu tehlike druidleri Roma’dan kovma ve neredeyse onlara sansür uygulamaya kadar ileri boyuta taşınacaktır.

4.1. Roma Cumhuriyet Dönemi’ndeki Druid İmajı

Roma Cumhuriyet Dönemi’nde takriben II. Kartaca Savaşı ile başlayan ve Caesar’ın suikastına kadar devam eden süreçteki dış ve iç siyaset gündemi hem Roma senatosu hem de Roma halkı için oldukça yıpratıcı olmuştur. Bu sürecin detaylarına baktığımızda MÖ 58-50 arasında gerçekleşen Gallia Savaşları’nın yanı sıra, Roma Cumhuriyeti iç siyasette MÖ 82-79 yılları arasında Sulla’nın diktatörlüğünü; MÖ 62’de Roma Cumhuriyeti’ni yıkmayı amaçlamakla suçlanan ve sonrasında öldürülen Catilina’yı; MÖ 48’de bir zamanlar I. Triumvirlikte birlikte görev yapan ancak sonrasında Gallia Savaşları bitiminde Caesar’la arası oldukça açılan ve başlattıkları iç savaş neticesinde Mısır’da öldürülen Gnaeus Pompeius Magnus’un öldürülmesini ve hemen devamında da Marcus Antonius ve Iulius Caesar’ın suikastıyla belki de imparatorluğa yaklaştıkları süre içerisindeki en yoğun ve devleti en çok yıpratıcı bir sürecin içinden geçmişlerdir.

Roma iç ve dış siyasette bu kadar zor bir dönemden geçerken Roma yurttaşlarının da kendi iç huzurlarını etkileşimde oldukları coğrafyaların yerel tanrılarıyla veya çeşitli ‘aykırı’ ritüelleriyle sağlamak istemiş olmaları mümkündür. Nitekim bu süre zarfında doğu ve batı menşei olan çeşitli kültürlerin özellikle Roma kentinde rağbet gördüğünü söylemek mümkündür. Bu noktada İsis ve Mithra kültürlerinin; zamanla da Bacchus, Orpheus ve Pythagorasçı düşüncelerin devlet kontrolünün dışında gelişim göstermesi Roma devletinin en büyük sıkıntılarından biri

⁷⁷⁵ Çevik, C., **A.g.e.** s. 39. Rüpke, J., “*Communicating with the Gods*”, A Companion to the Roman Republic, ed. Nathan Rosenstein & Robert Morstein-Marx, Londra Blackwell Publishing, 2010, s. 215-235.

haline gelecektir ki druidler ve onların inançlarının da ismi geçen bu dini oluşumlar arasında kendisine epey bir yer edindiği anlaşılmaktadır.

Geç Cumhuriyet Dönemi'ne yaklaştıkça druid anlatısının ve druid imajının farklı bir boyuta doğru ilerletildiğini söylemiştik. Bunda payı bulunanlar ünlü hatip Cicero ve Galya Savaşları'nda belki de onlarla etkileşime geçmiş olan Caesar'dır. Cicero bize detaylı bir druid tasviri yapmaz ancak çağdaşı olan Caesar bize Cicero'nun aksine bambaşka bir druid portresi çizer. Bu iki yazarın birbirleriyle kısmen de olsa çeliştiğini söylemek mümkündür.

4.1.1 Caesar'ın De Bello Gallico'daki Druid Anlatısı ve İnsan Kurbanı

Klasik yazarların hemen hemen hepsi druidlerden bahsederken benzer noktaların altını çizip birbirlerinin tekrarı olabilecek bilgiler verirken Caesar'la birlikte bu bilgilerin Roma senatosu ve belki de eserini daha sonradan okuyacak olanlar için daha renkli bir hale getirildiğini söyleyebiliriz. Caesar temelde gayet kısa diyebileceğimiz bir şekilde druidlerin Kelt toplumundaki yerlerinden ve işlevlerinden bahsetmektedir ve hatta kendisinin sekiz yıl boyunca o bölgede siyasi faaliyetlerine devam ettiğini düşünürsek verdiği bilgiler oldukça yetersizdir. Geleneksel olarak Akdeniz dünyası bir zamanlar filozof druid imajı çizerken Gallia Savaşları'nda Keltlere boyun eğdiren Caesar'ın bir Romalı general olarak özellikle şiddet temasından yeni bir druid anlatısı oluşturduğunu görmek mümkündür.

Caesar'ın *De Bello Gallico*'da Keltler ve druidler hakkında verdiği bilgilerin Posidonius'tan edindiğini ve onunla belki de bizzat tanışmış olabileceğini söylemiştik. Ancak diğer yandan bazı tarihçiler özellikle Strabon, Diodorus Siculus ve Caesar'ın anlatımlarına bakıldığında Caesar'ın druid anlatısında geçmişteki bu diğer eserlere göre belirli bir tutarsızlık olduğu ve bu yazarların ortak noktalarının Posidonius'un eseri olmadığını düşünmektedirler. Bunun bariz nedeni olarak da Caesar'ın druid anlatısındaki amacının ve motivasyonunun diğer yazarlardan oldukça farklı olduğu ve belki de kendisinin druidler hakkındaki geçmiş bilgileri ve hatta tarihi bilerek manipüle ettiğini öne sürmektedirler.⁷⁷⁶ Caesar'ın bizzat Gallia'da savaşmış bir

⁷⁷⁶ Haeussler, R., "A.g.m." s. 45.

general olarak druidler hakkında daha çok bilgiye sahip olmasını bekliyor olmak gayet akla yatkındır ancak en bariz örnek olarak Caesar, Cicero'nun bir druid olarak bahsettiği Diviciacus'tan bahsederken onun druid olduğunu söylememektedir. Bu husus oldukça dikkate değerdir. Burada ya Cicero'nun vermiş olduğu bilgi yanlıştır ya da geçmişi manipüle etme eylemi burada Caesar tarafından gerçekleştirilmiş ve kendisi belki de druid olan Diviciacus'un bir druid olduğunu kasıtlı olarak belirtme ihtiyacı duymamıştır. Benzer şekilde druidlerin menşesinin Britannia olduğunu ve onların doktrinlerini daha iyi öğrenmek ve daha iyi bir eğitim almak için Kelt gençlerinin zaman zaman Britannia'ya gittiğini yine Caesar'dan öğrenmekteyiz. Bu bilgi oldukça önemli olmasına rağmen diğer başka yazarlar tarafından konu edilmemiştir ve içeriğine dair başka hiçbir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla bilginin doğruluğu veya yanlışlığından ziyade neden verildiği odak noktası olmalıdır. Zaten druidlere karşı genel olarak özensiz, kısa ama yine de etkili bir anlatı sunan Caesar'ın özellikle druid doktrinlerini Galya'da savaştığı süre içerisinde detaylandırmaması onun bilgi eksikliğinden midir yoksa bazı hususları kasıtlı olarak detaylandırmak istememesinden midir bunu bilmek mümkün değildir. Britannia'da eğitim gören bir druid imgesi kasıtlı olarak oluşturulmuş da olabilir çünkü tarihin herhangi bir dönemine baktığımızda da bilinmeyen bir coğrafya her zaman gizemli ve korku unsuru olarak algılanmaktadır, bu nedenle özellikle böyle bir anlatı tercih edilmiş ve durum egzotikleştirilmek istenmiş olabilir veya zaten halihazırda Britannia'ya seferler düzenleyen bir Romalı general olarak senatoya o coğrafyanın da ele geçirilmesinin ne kadar elzem olduğu konusu ispat edilmek isteniyor olabilir.

De Bello Gallico'da Keltler ve druidlerden bahsettikten hemen sonra Germania halkından bahseden Caesar bu iki toplumu birbirinin zıttı gibi konumlandırmış ve buradaki Kelt ve druid anlatısını daha da pekiştirmiştir. Özellikle Kelt halkının Germanialılara nazaran daha da ehlileştirilebilir olduğu vurgusu göze çarpmaktadır. Bu ikilik de bir noktada Roma'nın işgallerinin haklılığını ve meşruluğunu sağlamak için başvurulan yöntemlerden birisidir.⁷⁷⁷ Keltler ve Germanialılar arasında Caesar'ın bariz bir şekilde taraf tutma eğiliminin görülmesi siyasi açıdan Roma'nın çıkarlarıyla

⁷⁷⁷ Allen-Hornblower, E., Beasts and Barbarians in Caesar's *Bellum Gallicum* 6.21-8. *The Classic Quarterly*, 64, 2014, s. 692-693.

da açıklanabilir. Ren Nehri'nin sol kıyısında yaşayan Keltler ve Ren Nehri'nin sağ kıyısında yaşayan Germanialıların kesin çizgilerle ayrılması muhtemelen Ren Nehri'nin Roma topraklarının genişlemesinde doğal bir sınır olarak kabul edilmesiyle bağlantılıydı. Dolayısıyla Keltlerin farklı kültürleri benimseme yeteneği ve Caesar'ın druidleri bir noktaya kadar adeta bir *pontifex maximus* gibi betimlemesinin nedeni onları Romalıların gözünde daha net bir konuma yerleştirme gibi bir motivasyonu olabilir.⁷⁷⁸ Farklı 'barbar' halkların Romalılar için oluşturduğu tehdit Caesar tarafından oldukça iyi bir araç olarak kullanılmıştır. Bu iki topluluğun tehdit seviyelerinin anlaşılması için bir etnografik çerçeve oluşturulmuştur ve Galyalıların tehdidi Germanialılara kıyasla görece küçümsenmiştir.⁷⁷⁹ Başka bir nokta her yıl Carnutes topraklarında toplanan ve burada her türlü davalara bakan bir rahip topluluğu betimlemesi zihinlerde organize bir Gallia toplumu ve hukuk sistemi tasavvuru oluşturabilecek bir detayken Caesar çoğu kez yaptığı gibi bizi yine bu bilgiyle yetindirmektedir. Bunun gibi çoğu bilgiyi yalnızca satır aralarında geçirmesi ve detaylandırmaması belki bir sansür olarak yorumlanabilir. Ancak druidler hakkında eğitim, hukuk, yönetim, seçim, toplumdaki konumları gibi akla gelebilecek ilk konulardaki bilgilerini özensizce veya dağınık olarak vermesi Caesar'ın adeta istila etmekte olduğu bir coğrafyanın özellikle organize bir yapıda olmadığını vurgulamak için başvurduğu yollardan biri olarak yorumlanabilir. Anlatısına uyguladığı bu sansür veya küçümseme organize olamayan bir druid topluluğunu zihinlerde canlandırmakta ve Gallia'nın Roma'nın ehlileştirilmesine muhtaç olduğu izlenimini vermektedir.

Klasik literatürdeki druid anlatısında özellikle Caesar'ın druidleri insan kurban eden bir rahip topluluğu şeklinde tasvir etmesi, doğruluğu veya yanlışlığı bir yana bunu kendi anlatısına adeta bir renk unsuru gibi yerleştirmesi günümüzde oluşan druid imgesinin temellerinden birini oluşturmuştur. Bu imge kendisini zaman zaman edebiyatta ve hatta sinemadaki druid anlatısında göstermiştir. İnsanın bir kurban olarak sunulması tarihte ilk defa druidlerde görülen bir uygulama değildir. Bu uygulamanın Roma cephesinde niçin bu kadar büyük bir etki oluşturduğunu ve Caesar'ın bunu yine

⁷⁷⁸ Maier, B., **A.g.e.**, s. 58.

⁷⁷⁹ Creer, T., Ethnography In Caesar's Gallic War and Its Implications for Composition, *The Classical Quarterly*, 69(1), s. 247.

kendi işgalini meşrulaştırmaya yönelik bir araç olarak kullandığını algılamak ve varsa Kelt arkeolojisindeki karşılığını bulmak elzemdir.

Diodorus Siculus her beş yılda bir düzenlenen özel kurban törenlerinden; Posidonius insan kurbanları sırasında ölmekte olan kişinin vücudundaki kasılmalardan bir kehanet okuması yapılabileceğinden; Strabon daha sonra Caesar’ın da anlatacağı üzere literatüre “wicker man” olarak geçen kurban töreninden ve bu insan kurbanları sırasında etrafa saçılan küllerin ekinlerin büyümesine yardımcı olacağından bahsetmektedir.⁷⁸⁰

“Bütün Galya ırkı dini ritüellerine kendisini fazlasıyla adar; bu yüzden oldukça ağır hastalıklara yakalananlar ve savaşlarda tehlike atlatanlar, ya kurban olarak insan keserler ya da kurban keseceklerine dair adak adarlar. Bu gibi kurban törenlerinde druidleri rahip olarak kullanırlar. Zira bir kişinin hayatı, diğer bir kişinin hayatına karşılık olarak ödenmezse, ölümsüz tanrılarının hiddetinin yatıştırılamayacağını düşünürler. Ayrıca, özel hayatlarındaki gibi, toplumsal hayatlarında da kurban töreni düzenlerler. Kimi insanlar da uzuvlarını sazdan yapıp, içini canlı insanlarla doldurdıkları devasa boyutlarda heykeller yapar ve bu heykelleri yakarlar. İçindeki insanlar alevler içinde diri diri yanıp can verirler. Hırsızlık, haydutluk veya herhangi bir suç işleyen insanların yakalanıp idam edilmesinin ölümsüz tanrıları çok daha hoşnut ettiğini düşünürler. Fakat bu suçları işleyenlerin sayısı azaldıkça, masum insanları dahi infaz edecek kadar seviyelerini düşürürler.”⁷⁸¹

Anlatıdaki infaz yöntemi arkeolojik olarak kanıtlaması oldukça zor olan bir uygulamadır ancak şunu anlayabiliyoruz ki Geç Cumhuriyet Dönemi’nde ve öncesinde insan kurbanı Roma tarafından gayet bilinmekteydi. Roma Cumhuriyet Dönemi’nde MÖ 228, 216 ve 113 tarihlerinde insan kurban edildiği kayıtlarda yer almaktadır. Livius *Forum Boarium*’da bir Galyalı erkek bir Galyalı kadın; bir Yunan erkek ve bir Yunan kadının diri diri gömüldüğü anlatmaktadır. Livius bu ritüelleri “Roma dışı” ritüeller olarak yorumlamaktadır. Dolayısıyla insan kurban etmek Roma dininin kendisinde yoktur ancak vakalara bahsedilen tarihlerde ve hatta imparatorluk

⁷⁸⁰ Ellis Davidson, H. R., **A.g.e.**, s. 60.

⁷⁸¹ Caes. *BGall.* 6, 16.; Türkçe çevirisi için bkz: Samet Özgüler, Caesar Notlar-Galya Savaşı Üzerine, Doğu Batı Yayınları, 2017, s. 190.

döneminde de rastlanılmaktadır.⁷⁸² Benzer tarihlerde “*iffetsiz*” Vesta rahibelerinin diri diri gömülmesi ve hatta çift cinsiyetli çocukların boğdurulması da gayet bilinen bir durumdur.⁷⁸³ MÖ 1. yüzyılda Lucius Sergius Catilina ve arkadaşlarının düzenlediği Catilina Tertibi, Roma Cumhuriyetini yıkmayı amaçlayan hareketlerden biri olarak imparatorluğa geçiş sürecinde meydana gelmiş önemli politik olaylardan birisidir. Özellikle Cicero tarafından çok sert eleştirilere maruz kalan Catilina ve komploya yardım eden arkadaşları insan kurban etmekle suçlanmaktadırlar.:

*“O sıralar, Catilina’nın konuşmasını bitirip suç ortaklarını bir yeminle bağlamak istediğini söyleyenler, şarapla karıştırılmış bir insan vücudunun kanını kadehlerle aralarında dağıttığını söylediler ve kutsal ayinlerde alışlageldiği gibi herkes bir bedduadan sonra onu tattığında planını açıkladı...”*⁷⁸⁴

Sallustius’un aktardığı bu cümlelerinin doğruluk payı bir kenara değişen siyasi konjonktürle birlikte druidlerden insan kurban eden büyücüler topluluğu olarak söz edilmesinin yanında aynı etiketlemenin Roma’nın siyasi ve sosyal düzenini bozacak her türlü topluluk için kullanılmaya değer bir araç olarak görülmesi bu örnek özelinde etkileyici bir rastlantıdır.

Yaşlı Plinius’un “*bir adamı öldürmenin en büyük dindarlık eylemi olduğunu söyleyen ayinler...*”⁷⁸⁵ diye tanımladığı insan kurbanı ritüellerine Demir Çağı’nda kanıt olarak sunulabilecek arkeolojik veriler hem Britanya’da hem de Galya’da oldukça fazladır. Ancak bu noktada bulunan insan kemiklerinin, uzuvlarının veya ritüellerle direkt olarak bağlantılı görülen kafataslarının sınıflandırılması konusunda dikkatli olunması gerekmektedir. Öncelikle bulunan herhangi bir insan kemiğinin insan kurbanını temsil edip etmediği önemli bir sorundur. Gournay sur Aronde, Ribemont sur Ancre, Acy Romance, Danebury veya Verulamium kentindeki Folly Lane gibi bölgelerde insan kurbanı gerçekleştirildiğine dair veriler fazladır ve bu konuyla alakalı çalışmaların çoğu genel olarak bu bölgeler etrafında şekillenmiştir.

⁷⁸² Erdkamp, P., War, Vestal Virgins, and Live Burials in the Roman Republic, *Religion and Classical Warfare. II: The Roman Republic*, M. Dillon and C. Matthew (ed.), Barnsley: Pen & Sword 2020, s. 2.

⁷⁸³ Haeussler, R., “*A.g.m*”, s. 35.

⁷⁸⁴ Sall. *Cat.* 22.

⁷⁸⁵ Haeussler, R., “*A.g.m*”, s. 38.; Plin. *HN.* 30.4.

Bulunan insan kemiklerinin çokluğundan ziyade bu kemiklerin aldığı kasıtlı darbelere göre bir yorum yapılması bu konudaki ortak kabullerden ve tespit yöntemlerinden biridir.

MS 1. yüzyıla tarihlendirilen ve yirmili yaşlarının başında bir adama ait olduğu tespit edilen Lindow Man, druidlerle ve onların insan kurbanlarıyla ilişkilendirilen yegâne örneklerden birisidir. Baş bölgesine şiddetli darbeler aldığı, boğulduğu ve sonrasında da boğazının kesildiği ve öncesinde de midesinde bulunan ökseotunu da içeren bir karışıma rastlanması onun kurban edildiği noktasındaki kanıtları daha da kuvvetlendirmektedir. Maruz bırakıldığı şiddetin ağırlığı onun belki de bir suçlu olabileceğini ve bu nedenle kurban edildiği yorumunu da beraberinde getirmektedir ancak elbette Lindow Man'e tam olarak ne olduğuna dair kesin bir çıkarımda bulunmak mümkün değildir.⁷⁸⁶ Verulamium kentinde Folly Lane yakınlarında MS 2. veya 3. yüzyıla tarihlendirilen büyük bir tapınak inşa edilmiştir ve bu tapınağın bahçesinde bir kuyunun içerisinde henüz erişkin denemeyecek yaşta bir erkek kafatasına rastlanılmıştır. Bu kafatasının etten ayrıldığına dair kafatasında oldukça fazla iz bulunmaktadır ve bu kafatası bir köpek yavrusu ile birlikte gömülmüştür. Verilen bu örnek geç bir döneme tarihlendirilse de insan kurbanlarıyla ilişkilendirilmektedir.⁷⁸⁷ Galway'deki Gallagher'da bulunan başka bir Demir Çağı bataklık cesedi druidler tarafından insan kurbanlarının nasıl yapıldığına dair klasik yazarların söylemleriyle bazı paralellik içermektedir. Şöyle ki Strabon Cimbrilerin savaş esirlerini tanrılara kurban ettiğini ve kurban sırasında da bağırsaklarını deştiğine dair bir anlatıda bulunmaktadır ve hem Gallagher'da ve hatta Hollanda'nın Weerdinge'de bulunan bir çift bataklık cesetlerinden birinde bu tip bağırsak zedelemelerine rastlanılmıştır.⁷⁸⁸

İnsan kurbanı olduğuna dair sunulan kanıtlarının bulunduğu düşünülen merkezler yalnızca İngiltere ve Fransa'yla sınırlı değildir, Türkiye'den de bu konuya ilişkin çalışmaların ve kanıtların bir kısmı Galatların yaşadığı Gordion kentinden gelmektedir. Kafaları olmayan insan buluntularının çokluğu dikkat çekicidir. Ritüel

⁷⁸⁶ Aldhouse-Green, M., **Caesar's Druids**, s. 71-72.

⁷⁸⁷ Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 81. Resim 22.

⁷⁸⁸ Aldhouse-Green, M., **Caesar's Druids**, s. 75.

kapsamına alınabilecek buluntulardan biri 20-35 yaşlarında olduğu tahmin edilen bir erkeğe aittir ve kafatasının arkasındaki delikte tahta kalıntıları bulunmuştur, bu da klasik literatürdeki anlatıda karşılaştığımız tahtayla kafayı bir yere asma ve teşhir etme eyleminin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca bu kafatasında dış etkilere maruz kaldığını gösteren izler de vardır ve bu da açık havada sergilendiğinin bir kanıtı olarak yorumlanmaktadır.⁷⁸⁹ 30-35 yaşlarındaki bir kadına ait kafatasında ise şiddetli travma izleri vardır. Kafatasında darp edilmeye bağlı olarak oluşan çukurlar haricinde yanıklara bağlı renk değişimi görülmesi de onu Gordion'daki en önemli buluntulardan biri haline getirmiştir. Bu kadının muhtemelen ritüelin uygulanışına bağlı olarak ya ölümünden önce ya da sonra yakıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁹⁰

İnsan kurbanlarının MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde hala yaygın olması şaşırtılacak bir durumdur. Çünkü bir ritüel bağlamında öldürüldüğü düşünülen insanların gömülmesi MÖ 100 civarlarında sona ermiştir. Bu yöntem yerini Ancy Romance örneğinde olduğu gibi toplu koyun katliamı gibi hayvan kurbanlarına bırakmıştır.⁷⁹¹ Dolayısıyla klasik anlatının ve bahsedilen coğrafyalardaki arkeolojik buluntuların bir şekilde ritüel bağlamda insan kurban edildiğinin kanıtları olarak sunulması MÖ 3. ve 2. yüzyıl için kabul edilebilir bir durumdur ancak Keltlerin insan kurban ettiğine dair anlatının MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde hala devam etmiş olması da şüphe duyulması gereken bir durumdur. Keltler arasında kurban ritüelleri zamanın ihtiyaçlarına ve şartlarına bağlı olarak yıllar içerisinde devamlılık göstermemiştir, çeşitlilik göstermiştir. Elbette Keltlerin insan kurban etmediğini söylemek yanlış olur. Çünkü bunu destekleyen arkeolojik kanıtlar oldukça fazladır. Bu kurbanların druidler tarafından yönetildiğini düşünmek de makuldür. Ancak ritüeller MÖ 3. yüzyıldan 1. yüzyıla kadar geline süreçte neden tek düze ve birbirini tekrar eden şekildedir bu noktayı anlamlandırmak zordur çünkü hepsi bir ağızdan çıkmış gibidir. Buradaki en makul açıklama başta Caesar olmak üzere Romalılar, Demir Çağı Kelt toplumunda

⁷⁸⁹ Voigt, Mary M., "Human and Animal Sacrifice at Galatian Gordion: The Uses of Ritual in a Multiethnic Community". *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, edited by Anne Porter and Glenn M. Schwarz, University Park, USA: Penn State University Press, 2012, s. 266.

⁷⁹⁰ Voigt, M., "A.g.m", s. 272.

⁷⁹¹ Haeussler, R., "Manipulating the Past. Re-Thinking Graeco-Roman Accounts on 'Celtic' Religion", s. 45.

görülen insan kurbanı ritüellerinin Roma Geç Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiğini ifade ederek bölgedeki işgallerine meşruiyet zemini hazırlamak istemiş olmalıdırlar.

4. 2. Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Druid İmajı

MÖ 27 yılında Augustus ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun kurulmasıyla devletteki siyasi düzenlemelerin yanında dini düzenlemelerin de yapıldığı görülmüştür. Konumuzun kapsamına girebilecek ilk uygulama Gaius Iulius Caesar'ın tanrısallaştırılmasıdır. Bu tanrısallaştırmayla birlikte yazmış olduğu *De Bello Gallico*'daki druid anlatısı daha değerli ve kabul edilebilir bir hale gelmiştir.⁷⁹² Gallia'nın işgal edilmesinden ve bir Roma *provincia*'sı haline getirilmesinden sonra druidlerin akıbetinin ne olduğuna dair elimizde bir bilgi yoktur ancak ilk akla gelen, muhtemelen Caesar'ın da pasajlarından da çıkarılacağı üzere ana yurtları olarak görülen Britannia'ya gitmiş olabilecekleridir.

Druidler hakkında bilgi veren Roma İmparatorluk Dönemi yazarları Pomponius Mela, şair Lucanus, Yaşlı Plinius, Suetonius ve Tacitus'tur. Timagenes'in de bir eseri vardır ancak bu eser günümüze tam anlamıyla ulaşmamıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki druid imajı Yunan anlatısından ve Geç Roma Cumhuriyet Dönemi anlatısından oldukça büyük farklılıklar içermektedir. Bu farklılığı yaratmış olan siyasi ve sosyal değişimler mevcuttur. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi tarihsel metinlerindeki druid anlatısını da iki farklı dönem olarak birbirinden ayırmamız gerekmektedir. Bu iki dönem içerik olarak birbirinden taban tabana zıttır ve iki dönem arasında Romalı kaynakların druidler hakkında hiçbir şey kaydetmediği sessiz bir dönem de vardır ki bu en dikkat çekici olan noktalardan birisidir.

Roma'nın ve Keltlerin içinde bulunduğu siyasi kargaşa ortamı bitmemiştir ve iki önemli unsur için de yeni ve milat sayılabilecek dönemler başlamıştır. Roma bir imparatorluk olarak yaptığı siyasi düzenlemelerinin yanında dini düzenlemelere de yer vermiştir. Özellikle Augustus Dönemi'nde Roma'nın devlet dini yeniden yapılandırılmıştır. Bu noktada kentin eski tanrıları, eski inançları, geleneksel törenleri

⁷⁹² Anczyk, A., *Golden Stickle*, s. 47.

ve tapım biçimleri canlandırılmıştır.⁷⁹³ İmparator, Roma dışından gelen kültlere, yabancı kökenli denilebilecek tüm dinlere karşı temkinli ve dışlayıcı bir tutum sergilemiştir.⁷⁹⁴

“Eski ve yerleşmiş tapınımlara nasıl çok saygı gösterdiyse, öbürlerini de aynı oranda küçümsemiştir...”

Dini alanda tüm bu düzenlemeler yapılırken ve “farklı” olanlar Roma dışına itilirken, Romalı tarihçilerin klasik Kelt dininin ve druidlerin birbirinden farklı pratiklere sahip olduğunu düşündürecek anlatıları karşımıza çıkmaktadır. Bu druid anlatısı elbette imparator merkezli ve belki de destekli tarih yazımına hizmet ediyor olabilir ve bu da imparatorluk döneminin başlarında yabancı olana karşı yapılan siyasi ve dini propaganda düşünülünce tüm bu druid anlatısında makul bir zemine oturmaktadır.

İmparator Augustus ve İmparator Nero da dahil olmak üzere bu imparatorların başta olduğu tarihlerde Romalıların ve druidlerin etkileşimde olmamasının imkânı yoktur. Çünkü bahsettiğimiz üzere Caesar’ın druidlerin “*savaş başlatma ve bitirme gücü*” anekdotu dikkate alınırsa Keltler ve Romalılar arasında devam eden savaşlarda veya siyasi ilişkilerde druidler önemli bir rol üstlenmeliydi. Ancak tam da burada Roma merkezli anlatı druidlerden çok az bahsetmenin yanı sıra önceden bahsedilen bu görevlerini unutturmaya çalışırcasına bir anlatıya girişmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi druid anlatısında ilk göze çarpan şey onların Romalı vatandaşları klasik Roma dininden yani devletin sınırlarını belirlediği Roma dininden uzaklaştıracak olan birer unsur olarak görülmeleridir. Bu anlatı ileride bahsedileceği üzere Suetonius’da karşımıza çıkacaktır. Devamında onların bir uğursuzluk simgesi olarak bu sefer de Roma’nın varlığına tehdit oluşturmaları da dikkate değer bir anlatı olarak karşımıza çıkacaktır. Bu uğursuzluk getirme eylemi Gallia’daki druid anlatısına benzer olarak bu sefer de Mona Adası’ndaki işgalde karşımıza çıkmaktadır ki bahsedildiği üzere Tacitus’un Romalı askerleri lanetleyen anlatısında bu imaj oldukça net bir şekilde çizilmiştir. Tehdit unsuru olarak görülmelerinin belki de en önemli nedenlerinden biri

⁷⁹³ Dürüşken, Ç., **Antik Çağ’da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk. Roma’nın Gizem Dinleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 35.

⁷⁹⁴ Suet. Aug. 93.; Türkçesi için bkz: Suetonius, **On İki Caesar’ın Yaşamı**, çev. Fafo Telatar & Gül Özakürk, Ankara, 2008, s. 80.

insan kurbanlarının yanı sıra bir tür büyücü olarak görülmeleridir ki Yaşlı Plinius druidlere atıf yaparak “*Gallia eyaletleri de büyü sanatının etkisi altındaydı*”⁷⁹⁵ demektedir. “Büyücü” druid imgesi özellikle Boudicca İsyanı neticesinde gelişen anlatıdan sonra uzun süre ortadan kaybolan druid anlatısıyla birlikte Severus Hanedanlığı sırasında yerini kâhin druid anlatısına bırakacaktır ki bu anlatı gerek cumhuriyet gerekse imparatorluğun ilk yıllarındaki druid anlatısına tamamen zıt bir anlatıdır. Severus Alexander, Aurelianus ve Numerianus Dönemleri’nde Roma İmparatorluğu’nun doğudan ve batıdan işgale açık hale geldiği ve askeri isyanlarla boğuştuğu dönemde birdenbire druidler yeniden ortaya çıkmış ve adeta bir falcı gibi kehanetlerde bulunmuşlardır.

MS 1. yüzyılda imparatorluğa, Roma vatandaşlarına ve klasik Roma dinine bir tehdit olarak görülen druidlerin, MS 3. yüzyılda Diocletianus’un ne zaman imparator olacağıyla ilgili kehanette bulunmaları da druid anlatısında bambaşka bir imaja büründürüldüklerini göstermektedir.

4.2.1. Druidlere Yönelik Yaptırımlar

Roma İmparatorluğu’nun siyasi olarak yayılmacı politikasını uygularken dikkat ettiği en önemli hususlardan biri din konusu olmuştur. Roma, dini siyasi yayılmada rahatlatıcı bir araç olarak kullanmıştır ve genel olarak işgal ettiği coğrafyalardaki halka kendi çıkarlarına zarar verici bir boyutta olmadığı sürece dini serbestlik tanımıştır. Çokça örnekte görüleceği üzere yayıldığı coğrafyalardaki yerel tanrılardan etkilenmiş ve hatta onları panteonuna da dahil etmiştir. Bu türden bir dini politikanın nedenleri ve bağlamı elbette detaylandırılabilir ancak konumuz değildir. Bu politikanın temel belirleyicisi Roma İmparatorluğu’nda barınan herhangi bir dini unsurun, kültün, inancın başta siyasi ve sosyal olmak üzere hiçbir yönde Roma’ya zarar vermemesidir.

Augustus’un kurduğu imparatorlukla birlikte benimsediği dini politikanın eski ve klasik Roma dininin yeniden canlandırılması olduğunu söylemiştik. Uygulanmaya başlanan bu dini politikayla birlikte başta druidler de olmak üzere devlet eliyle

⁷⁹⁵ Plin. *HN*. 30. 4.; Kendrick, T. D., **A.g.e.**, s. 90.

Roma'nın dini ideolojilerine aykırı olarak görülen ve Roma'nın kontrolü dışında büyüyen, gelişim gösteren her türlü inanca karşı bir hareket başlatıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda Augustus'un Romalı vatandaşların her türlü druid ritüeline katılmasını kısıtlayan ve yasaklayan bir yasa çıkardığı bilinmektedir.⁷⁹⁶ Bu yasanın neden çıkarıldığına ve içeriğine dair herhangi bir açıklama yoktur. Ancak muhtemelen Romalı vatandaşlar arasında druid ritüellerine ilgi duyan ve belki de ritüellere katılan çok sayıda insan olmalıdır ki devlet bundan rahatsız olma düzeyine gelmiş ve önlem almak istemiştir.

İmparator Augustus'un druid ritüellerine karşı çıkardığı yasanın etkisiz olduğunu Tiberius Dönemi'ne gelindiğinde anlamaktayız. Çünkü İmparator Tiberius Dönemi'nde direkt olarak druidlerin faaliyetlerinin yasaklanmasına yönelik daha kapsamlı bir yasa çıkarılmıştır.⁷⁹⁷ Bu yasaya dair farklı bir detay veren eser 16. yüzyılda Johannes Aventinus tarafından kaleme alınan ve 1460 yılına kadar olan Bavyera tarihini anlatan *Annales Boiorum* adlı eserden gelmektedir. Aventinus, Tiberius'un çıkardığı bu yasa sonrasında druidlerin Ren Nehri'nin sağ kıyısındaki özgür Germen topraklarına sığındıklarını öne sürmüştür.⁷⁹⁸ Ancak bu durum antik kaynaklar da dahil olmak üzere başka bir eserde karşımıza çıkan bir bilgi değildir. Dolayısıyla doğruluğunu teyit etmek oldukça zordur. Tiberius Dönemi'nde druidlere karşı bu yasalarla mücadele edilirken bir yandan da siyasi olarak Keltlerle mücadele ediliyordu. Aedui ve Treveri'nin isyanı, Gallialılardan istenen ağır vergiler, Iulius Florus ve Iulius Sacrovir isyanları atlanmaması gereken olaylardır. Bu isyanlarda druidlerin bir rolü olup olmadığı bilinmemektedir ancak yine de çıkarılan yasayla birlikte druid ritüellerinin yasaklanması bu siyasi olaylarla birlikte düşünülebilir.

“Gallia'da druidlerin son derece insanlık dışı olan ve Augustus'un imparatorluğunda Roma yurttaşlarına yasaklanan dini uygulamalarını tümüyle yasakladı.”⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Watts, D., *A.g.e*, s. 375.

⁷⁹⁷ Webster, J., “*A.g.m*”, s. 3.; Plin. *HN*. 30.4.

⁷⁹⁸ Maier, B., *Druidler. Kelt Halklarının Gizemli Rahipleri*, s. 79.

⁷⁹⁹ Suet. *Claud*. 25.

Suetonius'un bu anekdotu İmparator Claudius Dönemi'ne aittir. Augustus ve Tiberius Dönemi'nde druidlere yönelik çıkarılan yasaların bir neticesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bahsettiği “tümüyle yasaklama” ifadesi Romalıları rahatsız edecek bir druid ritüelinden veya eyleminden sonra olmuş olabilir çünkü bu dönemde Britannia'nın işgal edilmesi sebebiyle güney batıdaki Gallia halkının durumdan rahatsız olduğu bir gerçektir. Eğer druidlerin Kelt toplumundaki gücünü kabul edersek Roma'nın bu işgaline sessiz kalmaları mümkün değildir ki imparator Nero Dönemi'nde Mona Adası'ndaki işgalle birlikte Tacitus tarafından druidlerin tekrardan ortaya çıkması ve Romalı askerlere lanet yağdırması bu noktada hatırlanmalıdır. Dolayısıyla Claudius'un druidleri ve ritüellerini yasaklaması elbette onları ortadan tam anlamıyla kaldırmamıştır ki MS 79'da ölen Yaşlı Plinius, druidlerin kendi zamanında bile Britannia'da çok sayıda olduğunu ve hala insan kurban ettiğini söylemektedir.⁸⁰⁰ Yaşlı Plinius, Claudius Dönemi'ndeki druidlerin yaşağına dair neden oluşturabilecek bir anlatıya daha eserinde yer vermiştir. Anlatıya göre bir Voconti *equesinin* Claudius tarafından ölüm cezasına çarptırılması söz konusudur. Bunun nedeni ise bu *equesin* druidler tarafından yasal bir davayı kazanmanın yolu olarak oldukça övülen ve kıymetli görülen büyü bir taş (*anguinum*) sahip olmasıdır.⁸⁰¹ Bu anlatı Claudius'un çıkardığı yasanın gerekliliğini vurguluyor gibi görünmektedir.

Suetonius ve Plinius'un anlatısına bakıldığında druidler tamamen ortadan kaldırılmıştır ve hatta Mona Adası'nın ele geçirilmesiyle son darbe vurulmuştur. Peki sonrasında druidlere ne olmuştur? Sistematik olarak Augustus'la başlayan ve kaynaklara göre Britannia'nın ele geçirilmesiyle yok edilen druidlerin ritüellerini bıraktığını düşünmek mantıklı görünmemektedir. Roma'nın yaptırımlarına maruz kalmaları sonucunda belki de kutsal mekanlarında değişikliğe gitmişlerdir. Lucanus'un Pharsalia'sında bahsi geçen kutsal korularda ritüellerini gerçekleştiren druidler muhtemelen bu yaptırımlardan sonra koru, orman vb. halka açık yerlerde ritüellerini gerçekleştirememiş olmalıdırlar. Dolayısıyla druidler ritüellerini yeraltına taşımış olabilirler ki arkeolojik olarak bu düşüncüyü destekleyecek bir kanıt da mevcuttur. 2005'te kazılan Carnutes topraklarında yer alan -Fransa'nın Chartres

⁸⁰⁰ Plin. *HN*. 30. 3.

⁸⁰¹ Wiśniewski, R., “*A.g.m.*”, s. 149.; MacLeod, S. P., *A.g.e.*, s. 70; Plin. *HN*. 29. 54.

kentine tekabül etmektedir- Roma dönemine ait yanmış bir evin yeraltı tapınağına sahip olduğu tespit edilmiştir. Tapınakta bulunan bir *thuribulanın* yüzlerinde oriens (doğu), meridie (güney), occidens (batı) ve septentrio (kuzey) yazmaktadır. Ek olarak koruyucuları olduğu ifade edilen Caius Verius Sedatus olarak okunan bir isim ve tüm güçlü ruhlara edilmiş bir dua bulunmaktadır. Bu ruhlara dair isimlerin yer aldığı listede “*Dru*” ifadesiyle başlayan bir isim yer almaktadır. Buradaki “*Dru*” ifadesi bir druid olarak da algılanabilir ancak Aldhouse Green “*Dru*” ifadesinin Gallia kökenli olduğunu ve “*bilge*” anlamına geldiğini bize hatırlatmaktadır. Dolayısıyla bir bağlantı kurarken dikkatli olmamız gerektiği konusunda bizi uyarmaktadır.⁸⁰² Sedatus’un otantik bir druidizm geleneğinin uygulayıcısı olarak görüldüğünü söylemek doğru değildir çünkü kanıtlar yetersizdir ancak bu örnek, kökeni ne olursa olsun bu tip ritüellerin ve büyülerin Roma İmparatorluğu’nda var olmaya çalıştığının bir göstergesi olduğu için önemlidir.⁸⁰³

Roma Cumhuriyet Dönemi’nde druidler hakkında sınırlı ve tekrar bilgiler veren Roma tarih yazımı Roma İmparatorluk Dönemi’nde de bu sınırlı anlatımına devam etmiş ve imparatorluğun yasaları ışığında druid faaliyetlerini sona erdirmeleriyle övünmüşlerdir. Druidlere yönelik yaptırımların nedeni düşünüldüğünde bir numaralı gerekçenin insan kurban etme eylemleri olduğu düşünülmektedir. Ancak bahsedildiği üzere arkeolojik kanıtlar MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde Keltlerin insan kurban ettiğine dair inanışa tezat kanıtlar sunmaktadır. Dolayısıyla burada Roma’nın asıl çekindiği şeyin insan kurbanı olmadığını söylemek yerinde olacaktır. Devletin kontrol edemediği ölçüde gelişim gösteren her türlü inancın ve kültün sonu druidlerin uğradığı sonla aynı olmuştur. Romalıların druidlere uyguladıkları sansür ve yasağı Bacchus ve Kybele rahiplerine de uyguladıkları bir gerçektir.⁸⁰⁴ Yine benzer şekilde Phrygia’lı din adamlarının halk arasında dolaşmasının yasaklanması veya Pythagorasçı kitapların yakılması gibi eylemler de druidlerin uğradığı sansürle birlikte değerlendirilmelidir. Esas olarak içeriğini yalnızca onları yönetenlerin bildiği ve

⁸⁰² Aldhouse-Green, M., **Sacred Britannia**, s. 29-30.

⁸⁰³ Gordon, R., Joly, D., & Van Andringa, W., "Chapter Fourteen. A Prayer For Blessings On Three Ritual Objects Discovered At Chartres-Autricum (France/Eure-Et Loir)". In *Magical Practice in the Latin West*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2013, s. 571.

⁸⁰⁴ Esposito, A., **A.g.e**, s. 8.

doktrinlerinin içerisinde çeşitli ilkelerin ve öğütlerin yer alması da bu kültürlerin gündelik sosyal yaşama ilişkin birtakım zorlamalara sahip olduğunun göstergesidir.⁸⁰⁵ Ayrıca Augustus, Tiberius, Claudius gibi imparatorların döneminde yalnızca bahsedilen topluluklara bir yaptırım olmamıştır; örneğin Tiberius Dönemi'nde Roma dışından gelen dinleri, Mısır'a ve Yahudilere özgü dini törenlerin de yasaklanması söz konusudur ki bu yasaklamalar yine onların “batıl” olan inançlarından kaynaklanmaktadır. Yahudiler askerlik bahanesiyle Roma'dan uzaklaştırılmış, geri kalan Yahudiler de Roma'ya boyun eğmezlerse sürekli kölelik cezasıyla Roma'dan sürülmüştür.⁸⁰⁶ Roma'nın da genişlemesiyle birlikte imparatorluğun asıl isteği doğudan ve batıdan yeni yeni tanımaya başladığı her inancın Roma usullerini benimsemesidir. Bu usulleri benimsemeyenler ve başta Roma yöneticilerinin yasallığına zarar verecek eylemde bulunanlar imparatorluk boyunca Roma'nın sansürüne ve yasağına maruz kalmışlardır.

⁸⁰⁵ Çevik, C., **A.g.e**, s. 41-42.

⁸⁰⁶ Suet. *Tib.* 36.

SONUÇ

Bu tezde Demir Çağı Kelt dininin doğasını, merkezini, tanrı ve tanrıçalarını, inancın insanlar tarafından benimsenip taşındığı coğrafyaları ve ritüellerini Yunan-Roma edebi kaynaklarının sundukları ipuçlarıyla, Kelt arkeolojisiyle ve geç dönem Roma epigrafik kanıtlarıyla açıklamaya çalıştık. Keltlerin dini yapısını tanımlamak, bu yapının sınırlarını ve farklılıklarını belirlemek için onların ilk olarak siyasi olmak üzere ekonomik ve sosyal olarak da geçirdiği değişimleri veya gelişimleri takip etmek bu tezin birinci bölümünün konusunu oluşturmuştur. Bu hususta geleneksel Kelt göçü teorisine göre Orta Avrupa'dan Britanya ve Türkiye gibi coğrafyalarda farklı siyasi yapılar kuran Keltlerin dini yapılarının da bu coğrafyalara göre şekillendiği ve çeşitlendiği görülmektedir. Bahsi geçen bu coğrafyalardaki yerel halkla zaman içinde kurdukları etkileşim oldukça kuvvetli olmuştur. Özellikle Türkiye'de günümüz Ankara merkezli kurdukları ve sınırlarının zamanla Akdeniz'e kadar uzandığı Galatya Krallığı bunun en etkili örneklerinden birisidir. Hellenistik krallıkların tampon bir bölge olarak Anadolu'ya yerleştirdiği ve onlardan paralı asker olarak faydalandığı Keltler zamanla bu bölgenin kalıcı halklarından biri olmuştur. Roma tarafından eyalet yapılarına kadar Anadolu'nun merkezinde bir Kelt krallığı olması, hem Kelt tarihi için hem de Anadolu'nun eskiçağ tarihi için oldukça önemlidir. Bu bölgedeki Keltler Hellenistik krallıkların ve sonrasında Roma İmparatorluğu'nun bahsedilen hususlardaki etkilerini zamanla hem siyasi hem de sosyal alanlarında hissetmeye başlamışlardır ve kendi Kelt kimliklerine bu unsurları da ekleyerek bölgedeki hayatlarına devam etmişlerdir. Tek bir Kelt tanımlaması yapmamamızın ve Kelt kökeni hakkındaki teorileri incelememizin başlıca sebebi budur. Ortak paydaları olsa da İngiltere'deki Keltlerle Türkiye'deki Keltler veya Fransa'daki Keltler birbirlerinden siyasi, sosyal ve ekonomik olarak oldukça farklı süreçlerden geçmişlerdir ve elbette bu alanlardaki değişim Kelt dinine de yansımıştır.

Belirttiğimiz üzere Demir Çağı Kelt dinini ve doğasını en net şekilde ifade etmenin ilk yolu bu dinin Keltler tarafından nasıl tanımlandığı hususudur ancak elimizde Demir Çağı'na dair Keltler tarafından yazılan böyle bir yazılı metin bulunmamaktadır veya varsa da günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla bu bağlamda Kelt dininin doğasını Yunan ve Roma edebi kaynaklarının verdiği ipuçlarıyla

anlamaya, sonrasında da teze dahil ettiğimiz her tanrı-tanrıçaya ait Demir Çağı'na özgü tasvirlerle anlamlandırmaya çalıştık. Vardığımız ilk sonuçlardan biri Kelt dininin Yunan ve Roma'daki gibi bir panteonunun ilk etapta görünür olmadığıdır. Bu Kelt dininin değerini diğerlerinden daha aşağı olduğunu anımsatacak bir sonuç değildir, sadece böyle bir panteon oluşturacak kadar kanıttan yoksun olduğumuzun bir belirtisidir. Bu panteonu oluşturamamamızın başka bir sebebi Kelt tanrı ve tanrıçalarının isimlerinin genel olarak klasik kaynaklardan geliyor olmasıdır ki Roma kaynakları, özellikle *De Bello Gallico* bize öyle isimler vermektedir ki bunlar bildiğimiz Roma panteonuna ait tanrılar ve tanrıçalardır. Iupiter, Mars, Mercurius ve hatta Dis Pater Roma'ya ait tanrılardır, bu tanrıları Keltlerle özdeşleştirebileceğimiz tek nokta işlevleri olmalıdır. Keltler gerçekten de herhangi bir dönemde Iupiter, Mars, Mercurius ve Dis Pater gibi Roma'ya ait olan tanrılara tapmış olabilir ancak burada önemli olan nokta eğer Keltlerin ibadet ettiği tanrılar gerçekten bu tanrılar değilse onlara niçin kendi panteonlarına ait tanrıların veya tanrıçaların isimlerini verdikleridir. Bu durum Kelt dinine dair yapacağımız yorumları oldukça karmaşık hale getirmiştir. Tacitus tarafından “*interpretatio romana*” olarak tanımlanan bu uygulamanın yapılaş amacından ve bize çıkardığı zorluklardan bahsettik. Bu uygulama işgal kuvveti olarak etken konumda olan Roma'nın yalnızca siyasi alandaki işgalini içermemektedir aynı zamanda dini ve kültürel işgalini de içermektedir ki sonrasında Kelt ve Roma tanrılarının gerek yazıtlarda gerekse ikonografide birlikte tasvir edileceğini bize göstermiştir. Bahsettiğimiz üzere Rosmerta-Mercurius veya Apollo Grannus-Sirona bu çiftlerin en dikkat çekici olanlarıdır. Roma ve Kelt tanrısının ikili bir şekilde anılması yerel Kelt tanrısı ve Romalı tanrının eşitlenmesi olarak değil, belki de işgal sonrası kurulacak düzende yerel halkın bu düzene kaynaştırılmasını içeriyor olabilir. Ancak bu iki yorum da bir niyet okumaya bağlı olduğu için bariz bir çıkarım yapmak zordur. İsimlendirmeye dair karşımıza çıkan ve en az “*interpretatio romana*” kadar sıkıntı yaratan konulardan birisi Grannus gibi Kelt tanrısı olarak adlandırılan tanrıların isimlerinin aslında tanrının gerçek ismi olmadığı ve onun *epitet*lerinden biri olabileceğidir. Durum eğer böyleyse biz bir tanrıya ait olan bir sürü *epiteti* farklı tanrılara ait olarak görüp yeni tanrılar yaratmış bulunmaktayız. Bu nedenle Kelt panteonunun eksiksiz tespitinden çok yeniden bir inşa süreci gerekli görünmektedir ancak bahsedildiği üzere bunu yapmak için de yeterli kanıt yoktur. Dolayısıyla

tezimizde bahsettiğimiz gibi tüm sorunlu hususları göz önünde bulundurarak bir Kelt dini anlatımı yaptık ve Kelt dinini yerel, bölgesel ve bölgeler üstü farklılıklar gösterebileceğini düşünerek herhangi bir Kelt tanrısının her Kelt coğrafyasında kanıtlanamayacağı neticesine bahsettiğimiz sebeplerden ötürü vardık.

Kelt dini özünde doğayı ve doğa ile ilgili akla gelebilecek her türlü unsuru içerisinde barındıran, bunları kendi inanç sisteminde belirli ölçüde önemli ve kutsal yerlere konumlandıran çok tanrılı bir dindir. Başta küçük veya büyük su kütleleri olmak üzere doğada bulunan her imgeye çoğu dini sistemlerde olduğu gibi bir kutsallık atfetmişler ve onu ritüellerine dahil etmişlerdir ki Keltlerde bunun akla gelen ilk örneği su birikintilerine özellikle zarar verilip atılan metal veya ahşap adak kalıntılarıdır. Bahsettiğimiz üzere bugünkü çoğu nehrin isminin Kelt tanrısından veya tanrıçasından geldiğini görmekteyiz bu bağlamda doğal kaynaklar özellikle Britannia'ya örneklerini gördüğümüz üzere bir şifa merkezi olarak görülüp, Kelt dinine hizmet etmiştir ve etkilerini yer isimlerine kadar taşımışlardır. Su kütlelerinin yanında uçsuz bucaksız olarak tanımlanan, içerisindeki ağaçların ve bitkilerin çokluğundan ve hatta bu nedenle derinliklerine ışık girmeyen ormanlar da belki bahsi geçen bu özelliklerinden ötürü Kelt dini için oldukça kutsaldır. Ormanlar ve yanında elbette korular da Keltler için önemli ibadet merkezleri olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bahsettiğimiz üzere Keltlerin açık alanlarda ibadet ettikleri bilinmektedir. Doğaya dair su ve orman unsurlarının yanında bunlardan ayrı sayamayacağımız şekilde önemli olarak gösterebileceğimiz hayvanlar da dinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu hayvanlar diğer örneklerde gördüğümüz gibi yalnızca kehanet veya adak için kullanılmamışlardır, bazı tanrılarla ilişkilendirilmişler ve hatta onun ikonografisiyle birlikte kullanılmışlardır. Tanrı Cernunnos'un ilişkilendirildiği geyik motifi bu konuda en belirgin olanıdır ve kökü Gundestrup kazanındaki ikonografisinin görüldüğü zamanlara kadar götürülebilir. Burada hem geyik kutsal bir hayvandır hem de onun boynuzları belirli bir temsili içermesi açısından önemlidir ki yine bahsettiğimiz üzere boynuz bize yenilenmenin ve hayat döngüsünün bir sembolünü ifade etmektedir. Kelt mitolojisinin ayrılmaz parçalarından biri de bu yenilenme mevzusudur. Bu yenilenme Ortaçağ İrlanda ve Galler mitolojilerindeki şekil değiştirme anlatılarına kadar varlığını sürdürmüştür ve farklı bir boyuta geçmiştir. Sadece geyik değil, at, karga, tavşan,

yaban domuzu vb. hayvanlar da gerek Kelt kabilelerinin sikkelerinde gerekse de Roma anlatısında karşımıza çıkmıştır. Bu durum bazen bir animizm olarak da değerlendirilmiştir. Kelt dini için yalnızca su kütlelerinin, ormanların ve hayvanların kutsal olmadığını Taranis, Belenus ve Lugh gibi tanrılardan anlamaktayız. Kelt inancında gökyüzü ve gök gürültüsü de oldukça önemlidir. Gök gürültüsünün ve yıldırımın insanlık tarihi boyunca anlamlandırılmaya çalışılan ve sembolleştirilen bir şey olması yalnızca Keltler için geçerli değildir, Yunan ve Roma’da da muadilleri vardır. Bu noktada bahsedildiği üzere özellikle Taranis’in farklı coğrafyalardaki ibadet kanıtlarının fazlalığı bize hem bu inancın yayılım alanının geniş olduğunu hem de Taranis’in belki de bölgeler üstü bir tanrı olduğunu göstermiştir.

Kelt dinine dair en çarpıcı ve uzun yıllar boyunca korunmuş bir gelenek olarak baş kültünün öneminden bahsettik. Bu kült Yunan ve Roma kaynaklarında bahsi geçen ve arkeolojik olarak da kanıtının oldukça fazla olması açısından dikkat çekicidir. Özellikle Fransa merkezli olmak üzere oldukça yoğun olarak insan başının tek olarak muhafaza edildiği ve yer yer de sergilendiği görülmektedir. Keltler için insan başının vücudun merkezi olduğunu, bilginin depolandığı ve muhafaza edildiği bir bölge olduğunu ve buna benzer nedenlerden dolayı Keltler için anlamının ne kadar büyük olduğundan bahsettik. İlk olarak bu başlardan elbette bazıları savaş ve göz korkutma bağlamında esirlere atfedilebilir ancak durum bundan daha büyük görünmektedir ki bunu çalışmamızda da değindiğimiz önemli ritüel mekanları olarak görülen bazı bölgelerdeki kafa birikintilerinin fazlalığından anlamaktayız. Yine bu baş biriktirme eylemi ölümden sonraki yaşam manasında veya başın ölmeyen bir parça olması bağlamında Kelt inanç sisteminin yorumlamasına dahil edilebilir ki özellikle ikincisi daha kuvvetli ihtimaldir. Dolayısıyla bu kafa biriktirme eylemi veya genel olarak kullanılan tabirle “kelle avcılığı” uzun yıllar boyunca atalara saygı bağlamında ritüel merkezlerde kullanılan bir motif olmuştur. Hatta bahsettiğimiz üzere bu motif Ortaçağ İrlanda ve Galler mitolojik hikayelerinde, masallarında “konuşan kafa” motifini ortaya çıkarmıştır ve Demir Çağı ritüel imgelerinin Ortaçağ’da bile bir karşılığını görüyor olmak Kelt dininin güçlü köklerini ve gelecek çağlara nasıl aktarıldığını görmemiz açısından dikkat çekici olmuştur.

Yalnızca antik kaynakların verdikleri bilgiler ışığında Kelt dininin, siyasetinin ve sosyal hayatının tam merkezinde bulunduğu ifade edilen druidler çalışmamızın bir diğer odak noktasını oluşturmuştur. İlk etapta Yunan kaynaklarının Kelt toplumunun filozofları olarak tanımladığı druidler, Romalıların Keltlerle olan etkileşimi arttıkça veya Keltler Akdeniz’de daha etkili olmaya başladıkça antik kaynaklarda daha görünür olmaya başlamışlardır. Bu görünür olma hali bahsettiğimiz üzere MÖ ve MS 1. yüzyılda Roma kaynaklarında doruk noktasına ulaşmıştır. Druidlerin kim olduğu konusunda ve işlevleri konusunda tek bir yanıtımız yoktur çünkü onların birden çok görev tanımlarının olduğu bir gerçektir. Yunanların druid olarak tanımladığı bu insanlara Keltlerin hangi ismi verdikleri bilinmemektedir ve bu oldukça büyük bir sorundur. Ancak uzun yıllar boyunca bu isim her toplum tarafından onları tanımlamak için kullanılmıştır.

Karşılaştığımız problemlerden bir diğeri druidlerin bütün Kelt coğrafyalarında olup olmadığı mevzuu olmuştur. Antik kaynaklar bize yalnızca Gallia ve Britannia örneklerinden söz etmektedir. Hatta bahsettiğimiz üzere Caesar druidlerin menşeinin Britannia olduğundan bahsetmektedir. Ancak örneğin sonradan da olsa diğer önemli Kelt merkezlerinden biri olan Galatya’da druidler var mıdır? Özellikle onlar hakkında sıklıkla yarım bilgi veren kaynaklar niçin Roma’nın Anadolu’daki hakimiyetinden sonra druidlere dair herhangi bir şeyler söylememiştir? Bunlar ne yazık ki cevaplandırılmayacak sorulardır. Ancak şunu biliyoruz ki az da olsa, druid olarak tanımlansınlar veya tanımlanmasınlar, Demir Çağı Avrupası’nda rahip olarak tanımlayabileceğimiz insanlara ait giysi ve ritüel malzeme kalıntıları mevcuttur.⁸⁰⁷

Antik kaynaklar içinde bulundukları siyasi ortamdan ve koşullarından ayrı şekilde değerlendirilmemelidir. Druidlerin ilk olarak farklı coğrafyalarda da benzer şekilde bir imaj çizen filozoflar olarak ortaya çıkması, sonrasında Roma’nın Gallia’daki işgaliyle birlikte meslek tanımlarının dramatik bir şekilde değişmesi bu duruma verilebilecek önemli örneklerden biridir. Antik kaynakların druidlere atfettikleri her meslek tanımını veya etki alanını düşündüğümüzde bu insanların yalnızca dini işlerle ilgilenen basit bir rahipten ziyade Kelt siyasi ve sosyal hayatının

⁸⁰⁷ Resim 23.

tam merkezinde oldukları izlenimini aldık. Peki druidler Keltler için hep bu kadar önemli ve merkezde miydi? Druidlerin bahsettiğimiz mesleklerin hepsini yaptıklarından emin olamasak bile Gallia Savaşları sırasında kendilerine düşen görev artmış gibi görünmektedir. *De Bello Gallico*'da verilen bilgiler druidlerin Roma ordusu arasında yayılan bir dedikodudan daha fazlası olduğunu bize sonraki yıllarda, özellikle Augustus, Tiberius ve Claudius dönemlerinde kendilerine yönelik çıkarılacak olan yasalarla göstermiştir. Druidlere yönelik neredeyse tüm referansların Gallia Savaşı'ndan sonra verilmesi de bu bağlamda değerlendirdiğimiz bir husus olmuştur. Etkileşim arttıkça druidler hakkındaki doğru bilgiler ve spekülasyonlar Romalıların siyasi amaçlarına uygun bir şekilde yer yer kullanılmıştır. Bu amaca hizmet eden en önemli husus druidlerin insan kurban ettiği iddiasıdır. Tezimizde değindiğimiz üzere druidler herhangi bir tarihte insan kurbanında bulunsalar dahi genel olarak arkeoloji bunun MÖ 1. yüzyılda yapıldığını desteklememektedir. Belki de daha önceki dönemlerde Kelt ve druid pratiğinde olan bu uygulama savaş ortamının yarattığı koşullarla birlikte yeniden anlatılmaya devam edilmiştir. Bu anlatı Roma'nın işgalini haklı çıkaracak meşruiyet noktalarından birini oluşturuyor gibi görünmektedir. Gaius Iulius Caesar'ın insan kurbanı anlatısı da Roma senatosunda okunmak için yazılan eserinde onu haklı kılacak unsurlardan birisidir şüphesiz.

Druidlerin Roma İmparatorluk Dönemi'nde doğudan gelen çoğu din ve kült gibi yasaklanması veya sansüre uğraması onların uzun süre ortadan kaybolmasına neden olmuştur. Elbette ortadan kalkmamışlardır ancak Roma'nın yönetimi altında kendi ibadetlerini ve ritüellerini gerçekleştirememişlerdir, muhtemelen yeraltına inmişlerdir ve faaliyetlerine yasal olmayan bir yolla devam etmişlerdir. Kademeli olarak kendilerine uygulanan yasaklardan şunu anlıyoruz ki druidlere Roma vatandaşları tarafından muhtemelen rağbet gösterilmiştir ve bu da Roma'nın yeniden tesis etmeye çalıştığı devlet dinine bir tehlike olarak algılanmıştır, neticesinde de topraklarından kovulmuşlardır.

Druidlere karşı uzun bir dönem sessiz kalan Roma kaynakları bahsettiğimiz üzere Severus Hanedanlığı Dönemi'nde onları yeniden ortaya çıkaracaktır ancak bu sefer tamamen farklı bir imajla. Yeniden karşımıza çıkan druid betimlemesi genellikle Roma İmparatorluğu'nun geleceği hakkında kehanette bulunan kadın bir druid

şeklindedir, bu MÖ 1. yüzyıl ve MS 1. yüzyılda antik kaynakların anlattıklarıyla taban tabana zıttır ve anlaşıldığı üzere druidler, imparatorluğun siyasi olarak sıkıntılı ve çıkmaza girdiği kriz dönemlerinde gelecekte haber veren bir motif olarak kullanılmıştır. Geç dönem kaynaklarında bu şekilde kullanılmaları onların etki alanlarının eskisi gibi olmadığını bize göstermektedir.

Druid anlatısı ve bu bağlamdaki klasik metinler, Avrupa’da hümanizmin ön planda olduğu dönemlerde Fransızların atası olarak Gallialıları meşrulaştırmaya çalışmışlardır ve yine bu bağlamda tezimizde de ele aldığımız üzere Avrupa’da ve Britanya’nın çeşitli yerlerinde var olan, yerleştirilme şekilleriyle dairesel bir alan oluşturan taş anıtlar merak edilmeye başlanmıştır ki şüphesiz bunlardan en önemlisi Stonehenge’dir. 17. yüzyılda John Aubrey⁸⁰⁸ tarafından druidlere ait oldukları iddia edilmiştir ve çağdaş yıllarda William Stukeley⁸⁰⁹ gibi isimler tarafından da bu bağlantı desteklenmiştir. Bugün bilim dünyasının genel olarak bir Kelt veya druid mimarisi olarak adlandırmadığı bu yapılar yıllar boyunca Keltlere özgü olarak tanımlanmıştır ve uzun beyaz pelerin giyen yine uzun beyaz sakallı adamların yani druidlerin ritüel merkezleri olarak tanımlanmışlardır. Bahsedilen bu druid tasviri Avrupa Yeni Çağı’nın görsel sanatlarına ilk kez Elias Schede’nin *De Dis Germanis* adlı eserinin kapağında, 17. yüzyılda görünmektedir. Sonrasında 18. ve 19. yüzyıllarda onlardan etkilenecek yapılacak çok sayıda benzer tasvirle druid tiplmesi uzun yıllar boyunca kullanılmaya devam edilecektir.⁸¹⁰ 18. ve 19. yüzyılda Avrupa’nın Romantizm Dönemi’nde druid imgesi şiirde, edebiyatta ve hatta operada görülmeye başlamıştır ki Bellini tarafından yazılan Norma Operası bunun en önemli örneğidir, operadaki baş karakter Oroveso ismindeki bir baş druid olarak karşımıza çıkmaktadır.

19. ve 20. yüzyıllarda Kelt ve buna bağlı olarak druid tarihine olan merak farklı bir boyuta ulaşmıştır. Milliyetçi görüşten bağımsız düşünemeyeceğimiz ancak yine de dikkate değer çalışmalar ortaya çıkacaktır. Keltoloji olarak da adlandırılmaya başlanan

⁸⁰⁸ Bkz: Aubrey, J. & Fowles, J., **Monumenta Britannica: Or, A Miscellany of British Antiquities**, Dorset Publishing Company, 1980.

⁸⁰⁹ Bkz: Piggot, S., *William Stukeley. An Eighteen-Century Antiquary*, London, 1985.

⁸¹⁰ Maier, B., **Druidler. Kelt Halkının Gizemli Rahipleri**, s. 85-87.

bu alan özellikle Sir John Rhys⁸¹¹ ve Henri d'Arbois de Jubainville⁸¹² tarafından yapılan çalışmalarla geliştirilmiştir. Takipçileri olarak arkeolog ve British Museum'ın da yöneticilerinden biri olan Thomas Kendrick⁸¹³; 20. Yüzyılın önemli arkeologlarından biri olan Stuart Piggot ve tezimizde sıkça yer verdiğimiz Fransız arkeolog Jean Louis Brunaux⁸¹⁴ da eserleriyle bu alana katkı sağlayan önemli yapıtlar ortaya koyacaklardır. Druidlerle ilgili çalışmalar sürdürmek ve bir nevi onların dünyasını korumak amacıyla Neo Druidizmin kolları olarak da adlandırılan çeşitli kuruluşların ortaya çıkması 20. yüzyılda gerçekleşecektir. Bunlardan en önemlileri 1970'li yıllarda kurulmuş olan British Druid Order (BDO); 1992 yılında kurulmuş olan Ancient Order of Druids in America (ADOA) ve başka bir kolu olan Reformed Druids of North America (RDNA) da 1963'da; Council of British Druid Order da (COBDO) 1989'da kurulmuştur. Günümüzde bu kuruluşların bazıları yaz gündönümü gibi önemli tarihlerde Stonehenge'de, bir baş druid olarak kabul ettikleri yöneticileri, neo-druid liderleri, önderliğinde bir araya gelmektedirler.

⁸¹¹ Rhys, J., Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by Celtic heathendom [The Hibbert Lectures 1886], 1st ed., Williams and Norgate, Edinburgh: London, 1888.

⁸¹² Arbois de Jubainville, H. d'., **Introduction A L'etude De La Litterature Celtique**, E. Thorin, Paris, 1883.

⁸¹³ Kendrick, T. D., **The Druids**, Studio Ltd., London 1994.: eser ilk baskısını 1927 yılında yapmıştır.

⁸¹⁴ Bkz: Brunaux, J. L., **Les Druides. Des philosophes chez les Barbares**, Paris, 2006.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Amm. Marc.: Ammianus Marcellinus, Roma Tarihi. Çev. Samet Özgüler, 1. Basım, Historia Yayınları, İstanbul, 2019.
- Aus. Prof.: Ausonius, Works. Ausonius, Vol 1. Ausonius, Decimus Magnus. Hugh G. Evelyn-White. William Heinemann Ltd.; Harvard University Press. London; Cambridge, Massachussets, 1919.; Ausonius, In Two Volumes, çev. H. G. Evelyn-White, London-New York: The Loeb Classical Library, 1919.
- Caes. BGall.: Caesar. The Gallic War. Çev. H. J. Edwards. Loeb Classical Library 72. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.; Gaius Iulius Caesar. Notlar-Galya Savaşı Üzerine, Çev. Samet Özgüler, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- Caes. Civ.: Gaius Julius Caesar, Civil War, çev. Cynthia Damon, Loeb Classical Library, London: New York, 2016.
- Cass. Dio.: Cassius Dio, Roman History. Çev. Earnest Cary, London; New York: Loeb Classical Library, 1914-1927.
- Cic. Div.: Cicero: De Snectute De Amicitia De Divinatione. Çev. William Armistead Falconer. Cambridge. Harvard University Press; Cambridge, Mass., London, England, 1923.
- Diod. Sic.: Diodorus Siculus, The Library of History published in Vol. II of the Loeb Classical History edition, 1935.

- Diog. Laert.: Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*. Çev. R. D. Hicks, London; New York: Loeb Classical Library, 1925.
- Hdt.: Herodotus, *The Histories*. çev. Aubrey de Sélincourt, Harmondsworth, Penguin, 1965.; Herodotus, *The Histories*. Çev. A. D. Godley, Cambridge. Harvard University Press, 1920.
- Hippol.: Romalı Hippolytus, *Philosophumena*, vol. 1. Ed. W.J. Sparrow Simpson, W.K. Lowther Clarke, çev. F. Legge. New York: MacMillan, 1921.
- Liv.: Titus Livius, *Ab Urbe Condita*. Çev. Canon Roberts. New York: E. P. Dutton & Co., 1912.
- Luc.: M. Annaeus Lucanus/Lucan. *The Civil War (Pharsalia)*. Çev. J. D. Duff, Cambridge, MA: Harvard University Press, Loeb Classical Library, 1928.
- Plin.: Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*. Çev. John Bostock, M. D., H. T. Riley, Esq., B. A. London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street. 1855.
- Polyb.: Polybius, *Historiai*, çev. R. Paton), Londra, LOEB Classical Library.; Polybius. *The Histories*, Volume VI: Books 28-39. Fragments. Çev. S. Douglas Olson & W. R. Paton. Rev. F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 161. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.
- Pomp. Mela: Pomponius Mela, *De Situ Orbis*, çev. F. E. Romer as Pomponius Mela's *Description of the World*, Ann Arbor, 1998.

- Sal. Cat.: G. Sallustius Crispus, *De Coniuratione Catilinae*, çev. J.C. Rolfe, The Loeb Classical Library, London: William Heinemann, 1921.
- SHA.: *Scriptores Historiae Augustae*, çev. Samet Özgüler, *Historia Augusta. Antoninus Caracalla'dan Calvinus Balbinus'a Roma İmparatorları*, 2. Cilt, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.; *The Scriptoes Historiae Augustae*, çev. D. Maggie, London; New York: Loeb Classical Library, 1989.
- Strab.: Strabo. ed. A. Meineke, *Geographica*, Leipzig: Teubner, 1877.; *The Geography of Strabo. Literally translated, with notes, in three volumes.* London, George Bell & Sons, 1903.
- Suet.: C. Suetonius Tranquillus, *De Vita Caesarum*, M. Ihm, ed. Loeb, 1907.; *Gaius Suetonius Tranquillus, On İki Caesar'ın Yaşamı*, çev. Fafo Telatar & Gül Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Tac. Ann.: *Cornelii Taciti Annalium ab excessu divi Augusti libri*, C. D. Fisher, Oxford Classical Text, 1906.; *Tacitus, Complete Works of Tacitus*, Alfred John Church. William Jackson Brodribb. Sara Byrant. New York: Reprinted, 1945.
- Tac. Hist.: *Cornelius Tacitus, Historiae*, Charles Dennis Fisher. Clerandon Press. Oxford, 1911.; *Tacitus, Complete Works of Tacitus*, Alfred John Church. William Jackson Brodribb. Lisa Cerrato, ed. for Perseus, New York, Reprinted 1942.

Tac. Agr.: Cornelius Tacitus, *Agricola*, çev. Harold Mattingly & J. B. Rives. London: Penguin Group, 2009.

Modern Kaynaklar

- Adams, G. W.: **Romano-Celtic Elites and Their Religion: A Study of Archaeological Sites in Gloucestershire**, Caeros Pty Ltd, Australia, 2005.
- A de la Bedoyere, G.: **The Real Lives of Roman Britain**, Yale University Press, New Haven and London, 2015.
- Adkin, L.: **Handbook to Life in Ancient Rome**, OUP, USA, 1998.
- Afonasin, E. & Afonasin, A.: “Pythagoras Traveling East: An Image of a Sage in Late Antiquity”. *Revista Archai*, no. 27 (August): e02709.
- Alberro, M.: “The Celticity of Galicia and the Arrival of the Insular Celts.” *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, vol. 24/25, 2004, s. 1-15.
- Aldhouse-Green, M.: “The Worship of the Romano-Celtic Wheel-God in Britain Seen in Relation to Gaulish Evidence.”, *Latomus*, vol. 38, no.2, 1979, s. 17-30.
- Aldhouse-Green, M.: **A Pocket Guide: Celtic Wales**, University of Wales Howell Press, Western Mail, 2000.
- Aldhouse-Green, M.: *Gallo-British Deities and their Shrines*, ed.: Todd, M., **A Companion to Roman Britain**, John Wiley & Sons, 2004, s. 193-219.
- Aldhouse-Green, M.: **An Archaeology of Images: Iconology and Cosmology in Iron Age and Roman Europe**, Routledge, New York, 2004.

- Aldhouse-Green, M.: **Caesar's Druids. Story of an Ancient Priesthood**, Yale University Press, New Haven and London, 2010.
- Aldhouse-Green, M.: **Boudica Britannia Rebel, War-Leader and Queen**, Routledge, London, 2014.
- Aldhouse-Green, M.: **Sacred Britannia. The Gods and Rituals of Roman Britain**, Thames & Hudson, London, 2018.
- Aldhouse-Green, M.: **Rethinking the Ancient Druids: An Archaeological Perspective. New Approaches to Celtic Religion and Mythology**, University of Wales Press, 2021.
- Allason-Jones, L.: **Woman in Britain**, British Museum Publications, London, 1989.
- Allen, D. F.: **The Coins of the Iceni**. *Britannia* 1, 1970, 1-33.
- Allen-Hornblower, E.: Beasts and Barbarians in Caesar's *Bellum Gallicum* 6.21-8. *The Classic Quarterly*, 64, 2014, s. 682-93.
- Allison, E. P.: **The Romano-British Villa at Castle Copse, Great Bedwyn**, Indiana University Press, 1997.
- Anczyk, A.: in Grzymala-Moszczyńska (eds), **Walking the Old Ways**, The Image of Druids in Contemporary Paganism: Constructing the Myth, *Studies in Contemporary European Paganism*, s. 99-118, 2012.

- Anczyk, A.: **The Golden Sickle. An Introduction to Contemporary Druidry**, Sacrum Publishing House, Kotawice, 2014.
- Anczyk, A.: Druids and Druidesses: Gender Issues in Druidry, *Pantheon: regilionistický časopis*, vol. 10, 2015, s. 3-15.
- Anczyk, A.: Mages of the Isles: Some Remarks on the Esoteric Inspirations in British Druidry, *The Polish Journal of the Arts and Culture*, No. 13, 2015, s. 9-22.
- Ando, C.: *Interpretatio Romana*, Classical Philology, Vol. 100, No. 1 (January 2005), s. 41-51.
- Ando, C.: **Imperial Rome AD 193 to 284**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.
- Ando, C.: **Roman Social Imaginaries: Language and Thought in the Context of Empire**, University of Toronto Press, Toronto, 2015.
- Arbois de Jubainville, H. d'.: **Introduction A L'étude De La Litterature Celtique**, E. Thorin, Paris, 1883.
- Armit, I.: "Ritual Violence and Headhunting in Iron Age Europe." in G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson, & M. Trundle (eds.), *The Cambridge World History of Violence*, The Cambridge World History of Violence, 2020, s. 441-459.
- Arslan, M.: **Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

- Arslan, M.: “The Impact of Galatians in Asia Minor” (Lev. 35.), *OLBA Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi, Cilt VI*, 2002, s. 41-57.
- Arslan, M.: **Mithradates VI Eupator. Roma’nın Büyük Düşmanı**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Arslan, M.: “Galatların Byzantion Kuşatması”, *Aktüel Arkeoloji* 37, 2014.
- Aubrey, J. & Fowles, J.: **Monumenta Britannica: Or, A Miscellany of British Antiquities**, Dorset Publishing Company, Dorset, 1980.
- Audouze, F.,
Büchsenschütz, O.: **Towns, Villages and Countryside of Celtic Europe. From the beginning of the second millenium to the end of the first century BC**, çev.: Henry Cleere, Indiana University Press, Batsford Ltd, 1992.
- Bagnall, N.: **The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean**, Random House, London, 2008.
- Barret, J. & Woodward, A.: **Cadbury Castle Somerset: The later, prehistoric and early historic archaeology**, English Heritage, 2000.
- Bateman, M.: **The Image of the Tree in Gaelic Culture in Rannsachadh na Gàidhlig 6: Papers read at Rannsachadh na Gàidhlig 6 held at the University of Aberdeen 23-26 August**, An Clò Gàidhealach, 2010.

- Bayard, D. & Cadoux, J.L.: “Les thermes du sanctuaire gallo-romain de Ribemont-sur-Ancre (Somme)”, *Gallia-Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine*, Éditions du CNRS, 1982, s. 83-105.
- Bennett, J.: **The Annexation of Galatia Reviewed**, ADALYA 22, 2019, s. 223-57.
- Birley, A. R.: **The Roman Government of Britain**, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Bober, P, F.: “Cernunnos: Origin and Transformation of a Celtic Divinity.” *American Journal of Archaeology*, vol. 55, no. 1, 1951, s. 13-51.
- Bousquet, A.: **The World of the Gauls: Foundation(s) of a Celtic Philosophy**, Koadig, 2018.
- Branigan, K.: **The Catuvellauni. Kentish Sources Peoples of Roman Britain**, A. Sutton, Michigan University, 1985.
- Braund, D.: **Ruling Roman Britain: Kings, Queens, Governors and Emperors from Julius Caesar to Agricola**, Routledge, New York, 1996.
- Bridgman, T. P.: **Keltoi, Galatai, Galli: Were They All One People?**, *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, Vol. 24/25 (2004/2005), s. 155-162.
- Briggs, J.: Mistletoe, *Viscum album* (Santalaceae), in Britain and Ireland; a discussion and review of current status and trends, *British & Irish Botany*, vol. 3. No. 4. 2021, s. 419-454.

- Brown, I.: **Beacons in the Landscape: The Hillforts of England and Wales**, Windgather Press, 2009.
- Brunaux, J. & Méniel, P. & Rapin, A.: “Un sancruaire gaulois à Gournay-sur-Aronde (Oise)”, *Gallia*, tome 38, fascicule 1, 1980, s. 1-25.
- Brunaux J.L. & Amandry M. & Brouquier-Reddé V. & v.d: Ribemont-sur-Ancre (Somme). In: *Gallia*, tome 56, 1999, s. 177-283.
- Brunaux, J.L. & Delestrée, L. P.: Les Monnaies Gauloises en or de Ribemont-Sur-Ancre (Somme), Une mise au point sur leur datation, *RAP-1/2*, 2005, s. 9-23.
- Brunaux, J. L.: **Les Druides. Des philosophes chez les Barbares**, Paris, 2006.
- Byghan, Y.: **Modern Druidism: An Introduction**, McFarland, 2018.
- Byghan, Y.: **Sacred and Mythological Animals: A Woldwife Taxonomy**, McFarland, 2020.
- Carroll, M.: **Romans, Celts & Germans: The German Provinces of Rome**, Tempus, Gloucestershire, 2001.
- Casey, P. J. & Davies, J. L., Evans, J.: *Excavations at Segontium (Caernarfon) & Roman Fort*, 1975-1979, CBA. Research Report 98, London, 1993.
- Chapman, M.: **The Celts. The Construction of a Myth**, Palgrave Macmillan, London, 1992.
- Charles-Edwards, T. M.: **Wales and Britons, 350-1064**, OUP Oxford, 2013.

- Clarkson, T. J.: **The Men of the North: The Britons of Southern Scotland**, John Donald, Edinburgh, 2010.
- Clifford, E. M.: Roman Altars in Gloucestershire, *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society*, vol. 60, 1938, s. 297-307.
- Collis, J.: **The European Iron Age**, Routledge, 2003.
- Collins, R.: **Hadrian's Wall and the End of Empire: The Roman Frontier in the 4th and 5th Centuries**, Routledge, New York, 2012.
- Cooke, B.: **The Story of Warrington**, Troubador Publishing, Ltd, Leicester, 2020.
- Costen, M. D.: **The Origins of Somerset. Origins of the Shire**, Manchester University Press, 1992.
- Coşkun, A.: "Bibliographische Nachträge zu den Fasten der Provinz Galatien in augusteischer und tiberischer Zeit". *Gephyra* 9, 2012, s. 124-127.
- Coşkun, A.: "Intercultural anthroponomy in Hellenistic and Roman Galatia", *GEPHYRA*, 9, 2012, s. 51-68.
- Coşkun, A.: "War der Galaterkönig Deiotaros ein Städtegründer? Neue Vorschläge zu einigen kleinasiatischen Toponymen auf Sin-/Syn-". *Gephyra* 10, 2013, s. 155-165.
- Creer, T.: "Ethnography In Caesar's Gallic War and Its Implications for Composition", *The Classical Quarterly*, 69(1), s. 246-263.

- Creighton, J.: **Coins and Power in Late Iron Age Britain**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Crumley, C.: *“Celtic Settlement before the Conquest: The Dialectics of Landscape and Power”* in (ed.) Crumley, C. & Marquardt, W., H., **Regional Dynamics Burgundian Landscapes in Historical Perspective**, Academic Press, London, 1987, s. 403-429.
- Cunliffe, B.: **Iron Age Communities in Britain, An Account of England, Scotland and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest**, Oxford, 1991.
- Cunliffe, B.: **The Regni**, Duckworth, London, 1973.
- Cunliffe, B.: “Celtic Death Rituals” *Archaeology* 41 (2), 1988, s. 39-43.
- Cunliffe, B.: **The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek**, Walker & Company, New York, 2002.
- Cunliffe, B.: **Britain Begins**, OUP Oxford, 2013.
- Cunliffe, B.: **Wessex to 1000 AD**, New York, London, Routledge, 2016.
- Cunliffe, B.: **The Ancient Celts**, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Curchin, L. A.: **The Romanization of Central Spain: Complexity, Diversity and Change in a Provincial Hinterland**, Routledge, London, 2004.

- Cusack, C. M.: “Scotland’s Sacred Tree: The Fortingall Yew”, *Sydney Society for Scottish History Journal* 14, 2013, s. 106-120.
- Çevik, C. C.: Roma’da **Siyaset ve Felsefe. Cumhuriyet Dönemi**, İthaki Yayınları, 2019.
- Darbyshire, G., Mitchell, S., Vardar, L.: The Galatian Settlement in Asia Minor, *Anatolian Studies*, Vol. 50, 2000, s. 75-97.
- Davies, J. A.: *The Iron Age in Northern East Anglia: New York in the Land of the Iceni*, Oxford: BAR British Series 549. 2011, s. 49-58.
- Delamarre, X.: **Dictionnaire De La Language Gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental**, 2nd édition revue et augmentée, Editions Errance, 2003.
- Demant, A.: **Keltler**, çev. Arif Ünal, 1. Baskı, Runik Kitap, İstanbul, 2021.
- Derks, T.: **Gods, Temples, and Ritual Practices: The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul**, Amsterdam University Press, 1998.
- Derks, T. & Roymans, N.: **Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition**, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009.
- Derks, T.: “Town-country Dynamics in Roman Gaul. The Epigraphy of the ruling elite”, ed. Roymans, N. & Derks, T., *Villa Landscapes in the Roman*

- North: Economy, Culture and Lifestyles,
Amsterdam University Press, 2011, s. 107-138.
- Dietler, M.: **Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France**, University of California Press, 2015.
- Donoghue, C. N.: **History of Celts**, Friesen Press, Canada, 2013.
- Dougherty, M. J.: **The Untold History of Celts**, Cavendish Square Publishing, New York, 2016.
- Drewett, P.: **The South East to AD 1000**, Longman, 1988.
- Drinkwater, J. F.: **The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire, AD 260-274**, *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte, Einzelschriften* 52, Stuttgart, 1987.
- Drinkwater, J. F.: **Roman Gaul. The Three Gauls, 58 BC-260 AD**, Routledge, New York, 2014.
- Duffy, K.: **Who Were the Celts?: Everything You Ever Wanted to Know about the Celts from 1000 B. C. to the Present**, Barnes & Noble Books, New York, 1999.
- Dürüşken, Ç.: **Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk. Roma'nın Gizem Dinleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Dvorjeski, E.: **Leisure, Pleasure and Healing: Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean**, Brill, 2007.

- Dyson, S. L.: **The Creation of the Roman Frontier**, Princeton University Press, Princeton, 2014.
- Eaton, J. M.: **An Archaeological History of Britain: Continuity and Change from Prehistory to the Present**, Pen and Sword, South Yorkshire, 2014.
- Elliot, S.: **Roman Conquests Britain**, Pen and Sword Military, Yorkshire, 2021.
- Ellis Davidson, H. R.: **Myths and Symbols in Pagan Europe. Early Scandinavian and Celtic Religions**, Manchester University Press, 1988.
- Ellis Davidson, H. R.: **The Lost Beliefs of Northern Europe**, Routledge, New York, 2002.
- Ellis, P. B.: **A Guide to Early Celtic Remains in Britain**, Constable, 1991.
- Erdkamp, P.: War, Vestal Virgins, and Live Burials in the Roman Republic, *Religion and Classical Warfare. II: The Roman Republic*, M. Dillon and C. Matthew (ed.), Barnsley: Pen & Sword 2020.
- Ergin, Y. G.: **Anadolu'da Roma Hakimiyeti. Direniş ve Düzen**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Erol, A.: 'Burdur Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Amyntas Sikkeleri [Bronze Coins of Amyntas from Burdur Archaeology Museum]' in Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in memory of

- Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur (Ed. by O. Tekin, in collaboration with A. Erol), Ege Publications, İstanbul, 2009, s. 147-155.
- Erol, A: “Galatya Krallığı. Kral Amyntas ve Sikkeleri”, *Toplumsal Tarih Dergisi* 185, Mayıs 2009, s. 81-83.
- Eska, J.: Continental Celtic. In (Ed.) Woodard, R., **The Ancient Languages of Europe**. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Esmonde Cleary, A. S.: **The Ending of Roman Britain**, Routledge, London & New York, 2005.
- Esposito, A., **Performing the Sacra. Priestly roles and their organisation in Roman Britain**, Archaeopress Roman Archaeology 53, Oxford, 2019.
- Evans, J., **The Coins of the Ancient Britons**, 2. Cilt, J. Russel Smith, 1864.
- Faulkner, N.: **Roma: Kartalların İmparatorluğu**, çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, 2. Basım, 2017.
- Fernandez-Götz, M., “Die “kelten” im Spannungsfeld von wissenschaftlicher Forschung und populärer Rezeption”, in ed.: Karl, R. & Leskovar, J., Moser, S., **Interpretierte Eisenzeiten 4: Die erfundenen Kelten. Mythologie eines Begriffes und seine Verwendung in Archäologie Tourismus und Esoterik**,

- Oberösterreichisches Landesmuseum 2012,
s.81-93.
- Fernández-Götz, M.: **Identity and Power: The Transformation of Iron Age Societies in Northeast Gaul**, Amsterdam University Press, Amsterdam 2014.
- Fernández-Götz, M.: The Rise of Urbanism in Early Europe: A Dialogue-Part 2: Response, *KLEOS Amsterdam Bulletin of Ancient Studies and Archaeology I*, 2015, S. 73-81.
- Fernández-Götz, M.: The fortifications of the Heuneburg lower town: A summary and evaluation of the 2000-2008 excavations, ed.: Delfino, D. & Coimbra, F. & Cardoso, D. & Cruz, G., **Late Prehistoric Fortifications in Europe: Defensive, Symbolic and Territorial Aspects from the Chalcolitic to the Iron Age**, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020, s. 123-135.
- Ferris, I.: **Visions of the Roman North: Art and Identity in Northern Roman Britain**, Archaeopress Publishing Ltd, Oxford, 2021.
- Fickett-Wilbar, D.: “Cernunnos: Looking a Different Way” *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, vol. 23, 2003, s. 80-111.
- Fields, N.: **Alesia 52 BC: The Final Struggle for Gaul**, Bloomsbury Publishing, 2014.
- Fitzpatrick, A.: “Druids: Towards an Archaeology”, in Gosden, C., Hamerow, H., de Jersey, P., Lock, G. (eds), *Communities and Connections: Essays in*

- Honour of Barry Cunliffe, Oxford University Press, 2007, s. 287-318.
- Fraser, M.: **West of Offa's Dyke, North Wales**, R. Hale, London, 1959.
- Freeman, P.: **The Earliest Greek Sources on the Celts**, *Etudes Celtiques*, vol. 32, 1996, s. 11-48.
- Freeman, P.: **The Galatian Language: A Comprehensive Survey of the Language of the Ancient Celts in Greco-Roman Asia Minor**, Mellen Press, New York, 2001.
- Freeman, P.: **War, Woman, and Druids: Eyewitness Reports and Early Accounts of the Ancient Celts**, University of Texas Press, 2010.
- Freeman, P.: **Celtic Mythology. Tales of Gods, Goddesses, and Heroes**, Oxford University Press, Oxford, 2017.
- Frere, S.: **Britannia: A History of Roman Britain**, Routledge & Kegan Paul, New York, 1967.
- Fry, P. S., T.: **Rebellion Against Rome: Boudica's Uprising Against the Roman Occupation Forces in A.D 61**, T. Dalton Publishing, 1982.
- Fry, P. S.: **Roman Britain: History and Sites**, David & Charles, 1984.
- Fry, P. S. & Mitchison, R.: **History of Scotland**, Routledge, London, 1985.
- Fulford, M.: **Silchester Revealed: The Iron Age and Roman Town of Calleva**, Windgather Press, Oxford, 2021.

- Fulford, M.: **Silchester Roman Town**, Historic England Publishing, Oxford, 2016.
- Gambash, G.: **Rome and Provincial Resistance**, Routledge, New York, 2015.
- Garlovic, Gavrilović, N & v.d.: Traces of Celtic Population and Beliefs in the Roman Provinces of the Central Balkans. In A. Hofeneder & P. de Bernardo Stempel (Eds.), *Théonymie celtique, cultes, interpretatio-Keltische Theonymie, Kulte, Interpretatio*, Austrian Academy of Sciences Press, 2013, s. 175-182.
- Gezgin, D.: **Bitki Mitosları**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- Gillespie, C. C.: **Boudica. Warrior Woman of Roman Britain**, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Grant, A.: **Roman Military Objectives in Britain Under the Flavian Emperors**, Archaeopress, 2007.
- Goodman, P. J.: **The Roman City and Its Periphery, From Rome to Gaul**, Routledge, New York, 2007.
- Goldsworthy, A.: **In the Name of Rome: The Men Who Won the Roman Empire**, Yale University Press, 2016.
- Gordon, R., Joly, D., & v.d.: "Chapter Fourteen. A Prayer For Blessings On Three Ritual Objects Discovered At Chartres-Autricum (France/Eure-Et Loir)". In *Magical Practice in the Latin West*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2013.

- Gosden, C.: Communities and connections: Essays in honor of Barry Cunliffe. Oxford: Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Grainger, John, D.: **The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor**, Anatolian Studies, Vol. 45, 1995, s. 23-42.
- Green, M. J.: **Celtic Myths**, British Museum Press, London, 1993.
- Green, M. J.: **The Celtic World**, Routledge, London and New York, 1995.
- Green, M.: The gods and the supernatural, (ed.) Green, M. J., The Celtic World, Routledge, London and New York, 1995.
- Green, M.: **Celtic Goddess: Warriors, Virgins and Mothers**, British Museum Press, 1997.
- Green, M. & Billington, S.: **The Concept of the Goddess**, Routledge, Oxford, 2002.
- Green, M.: **Symbol and Image in Celtic Religious Art**, Routledge, Oxford, 2003.
- Grimes, W. F.: "A prehistoric temple at London airport." *Archaeology* 1, no. 2, 1948, s. 74-8.
- Gürgen, İ., "Galatların Anadolu'ya Geçiş Süreci ve Bithynia ile İlişkileri", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3), s. 234-45.
- Haeussler, R.: From tomb to the temple, "On the role of hero cults in local religions in Gaul and Britain in

- Iron Age and Roman Period*”, ed. Arenas Esteban, **Celtic Religion across Space and Time**. Molina de Aragon/Toledo, Junta de comunidades de Castilla-La Mancha, 2010, s. 201-226.
- Haeussler, R.: “Manipulating the Past. Re-Thinking Graeco-Roman Accounts on ‘Celtic’ Religion.” in *Fraude, Mentira y Engaños en el Mundo Antiguo*, ed. by Francisco Marco Simón, Francisco Pina Polo and José Remesal Rodríguez. Barcelona: Universitat de Barcelona (Colleccio Instrumenta, vol. 45), 2014, s. 35-55.
- Haeussler, R. & Webster, E.: Creolage. A Bottom-up Approach to Cultural Change in Roman Times. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, 3 (1): 5., 2020, s. 1-22.
- Heather M. Henderson M. R. H.: The Physicians of Myddfai: The Welsh Herbal Tradition, *Botanical Journal of Scotland*, 46:4, 1994, s. 623-627.
- Hansen, E. V.: **Attalids of Pergamon**, Cornell University Press, Second Edition, 1971.
- Hanson, W.S. & Campbell, D.B.: The Brigantes: from clientage to conquest. *Britannia* 17, 1986, s. 73-89.
- Harding, D. W.: **Death and Burial in Iron Age**, Oxford University Press, 2016.
- Harding, D. W.: **The Iron Age in Northern Britain: Britons and Romans, Natives and Settlers**, Taylor & Francis, 2017.

- Harding, D.: **Rewriting History: Changing Perceptions of the Past**, Oxford University Press, 2020.
- Haynes, H.: Survival and Memory in the “Agricola”, *Arethusa*, 39 (2), 2012, s. 140-170.
- Haywood, J.: **The Celts: Bronze Age to New Age**, Routledge, 2014.
- Hawkes, C. F. C.: *Cumulative Celticity in pre-Roman Britain*. *Études Celtiques* 13/2, 1973, s. 607-628.
- Heichelheim & Housman.: “SUCELLUS AND NANTOSUELTA IN MEDIEVAL CELTIC MYTHOLOGY”, *L’Antiquite Classique*, vol. 17, 1948.
- Higham, N. J.: **The Origins of Cheshire**, Manchester University Press, 1993.
- Higgins, G.: **The Celtic Druids**. Amerika Birleşik Devletleri: Cosimo, Incorporated, 2007.
- Hobson, B.: **West Riding of Yorkshire**, Cambridge University Press, 2012.
- Hoffman, B.: **The Roman Invasion of Britain: Archaeology Versus History**, Pen and Sword, 2013.
- Holmes, T. R.: **Ancient Britain and The Invasions of Julius Caesar**, Clarendon Press, Oxford, 1907.
- Hooker, J.: **Improvisations: An art Analysis of Coriosolite Coins**, Archaeopress, 2002.
- Howard, E.: **Coins of England and the United Kingdom 2020: Pre-decimal Issues**, 55th Edition, Spink Books, 2020.

- Hutton, R.: **The Pagan Religions of the Ancient British Isles. Their Nature and Legacy**, Blackwell, Oxford, 1991.
- Hutton, R.: “Why Does Lindow Man Matter.? Time and Mind” *The Journal of Archaeology*, Consciousness and Culture, 4:2, published online: 28 Nov 2013.
- Isaac, B.: **The Limits of Empire. The Roman Army in the East (Revised Edition)**, Clarendon Press, Oxford, 2000.
- Jackson, R.: **The Roman Occupation of Britain and its Legacy**, Bloomsbury Publishing, London, 2020.
- J. N. G. & Ritchie, W. F.: The Army, Weapons and Fighting, ed.: Aldhouse-Green, M., **The Celtic World**, Routledge, New York, 1995, s. 37-58.
- Karl, R.: **The Celts in Antiquity: Crossing the Divide Between Ancient History and Archaeology**, Revista Brasileira de Historia. Sao Paulo, V. 40, No. 84, 2020, s. 167-192.
- Karl, R.: *The Celts from Everywhere and Nowhere. A re-evaluation of the Origins of the Celts and the Emergence of Celtic Cultures*, ed.: John T. Koch & Barry W. Cunliffe, **Celtic from the West. Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature**, Celtic Studies Publications, 2010, s. 39-64.
- Karl, R.: Essentiell „, keltisch? “? Zum Sinn der Fragen was,, die Kelten “ kennzeichnet und woher sie

- kommen. In R. Karl, J. Leskovar & S. Moser (eds.), *Die erfundenen Kelten: Interpretierte Eisenzeiten 4*. Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum, 2012.
- Kaster, R. A.: **Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity**, University of California Press, 1997.
- Kaya, M. A. “Batı Anadolu’da Galat Terörü”, *Tepekule Tarih-Yerel Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, s. 79-85.
- Keirnan, P.: **Roman Cult Images: The Lives and Worship of Idols from the Iron Age to Late Antiquity**, Cambridge University Press, 2020.
- Kelly, F.: “Trees in Early Ireland”, Augustine Henry Memorial Lecture, 11th March, *Irish Forestry*, 1999.
- Kendrick, T. D.: **The Druids**, Studio Ltd., London 1994.
- Kendrick, T. D.: **Druids and Druidism**. Dover Celtic and Irish Bks, Dover Occult Series, Courier Corporation, 2003.
- King, T. & Soffe, G.: “A Sacred Island. Iron Age, Roman and Saxon Temples and Ritual on Hayling Island”, 1st edition, Hayling Island Excavation Project, 2013, s. 1-44.
- Kos, M. S.: Belin, *Studia Mythologica Slavica*, volume 4, str. 9-16, 2001, s. 9-16.

- Koch, J. & Minard, A.: **The Celts. History, Life, and Culture. Volume 1: A-H, ABC-CLIO, California, 2012.**
- König, I.: **Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus**, Vestigia, Band 31, C. H. Beck, München, 1981.
- Lee, M. R.: “The yew tree (*taxus baccata*) in mythology and medicine.” *Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh* vol. 28, 4, 1998, s. 569-75.
- Lees, C. A.: Overing, G. R., **A Place to Believe in: Locating Medieval Landscapes**, Penn State Press, 2010.
- MacCulloch, J. A.: **The Religion of the Ancient Celts**, Courier Corporation, 2003.
- MacLeod, S. P.: **Celtic Myth and Religion: A Study of Traditional Belief, with Newly Translated Prayers, Poems and Songs**, McFarland, 2011.
- McPhail, C.: “Pytheas of Massalia’s Route of Travel”, *Phoenix*, Vol. 68, No. 3/4 (Fall-Winter/automne-hiver), 2014, s. 247-257.
- Magie, D.: **Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950.
- Maier, B.: **Dictionary of Celtic Religion and Culture**, çev. Cyril Edwards, Boydell & Brewer, 1997.
- Maier, B.: **Celts: A History From Earliest Times to the Present**, Edinburgh University Press, 2017.

- Maier, B.: **Druidler Kelt Halklarının Gizemli Rahipleri**, Runik Kitap, çev. Attila Dirim, 2021.
- Manning, W.: *The Conquest of Wales*, in (ed.) Todd, M., **A Companion to Roman Britain**, John Wiley & Sons, 2008, s. 60-75.
- Matasović, R.: **Etymological dictionary of proto-Celtic**, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 9, Leiden and Boston: Brill, 2009.
- Mattingly, D. J.: **Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire**, Princeton University Press, 2011.
- Architectural Guides: Building of Wales, Yale University Press, 2006.
- Maund, K. L.: **The Welsh Kings**, Tempus Publishing, 2002.
- Meadows, A. R.: “Amyntas, Side, and the Pamphylian Plain”, *Agoranomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll*, pp. 000-000, American Numismatic Society, 2006, s. 1-26.
- Melrose, R.: **Religion in Britain from the Megaliths to Arthur: An Archaeological and Mythological Exploration**, McFarland, 2016.
- Melrose, R.: **Warriors and Wilderness in Medieval Britain: From Arthur and Beowulf to Sir Gawain and Robin Hood**, McFarland, 2017.
- Mennen, I.: **Power and Status in The Roman Empire, AD 193-284**, Brill, 2011.

- Moffat, A.: **Before Scotland: The Story of Scotland Before History**, Thames & Hudson, 2009.
- Monaghan, P.: **The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore**, Infobase Publishing, 2014.
- Mitchell, S.: **Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor**. Volume I, The Celts and The Impact of Roman Rule, Clarendon Press, 1995.
- Moore, T. & Reece, R.: *The Dobunni*, GLEVENSIS 34, 2001, s. 17-26.
- Nash, D.: **Reconstructing Poseidonios' Celtic Ethnography: Some Considerations**, Society for the Promotion of Roman Studies, Britannia, Vol. 7, 1976, s. 111-126.
- Nash, D.: *"Territory and State Formation in Central Gaul"*, (Ed.) Green, D. & Haselgrove, C. & Spriggs, M., **Social Organisation and Settlement: Contributions from Anthropology, Archaeology and Geography Part II**, B A R International Series (Supplementary) 47 (II), 1978, 455-475.
- Nash-Williams, V. E.: **The Roman Frontier in Wales**, Board of Celtic Studies of the University of Wales, University of Wales Publishing, 1969.
- Negre, E.: **Toponymie générale de la France**. Librairie Droz. 1990.
- O Hogain, D.: **The Celts: A History**, Boydell Press, Woodbridge, 2003.

- Olivier, L.: *“In the Eye of the Dragon: How Ancient Celts Viewed the World.”* Ed. Toby F. Martin & Wendy Morrison, **Barbaris Splendour. The Use of Image before and after Rome**, 2020, s. 18-33.
- Özsait, M.: **Hellenistik ve Roma Dönemi’nde Pisidia Tarihi**, İstanbul, 1985.
- Peer, A.: **Julius Caesar’s Bellum Civile and the Composition of a New Reality**, Routledge, 2016.
- Pevsner, N.: **The Buildings of England: Shropshire**, Penguin Books, 1958.
- Piggot, S.: *William Stukeley. An Eighteen-Century Antiquary*, London, 1985.
- Pitts, M. & Perring, D.: *The Making of Britain’s First Urban Landscapes: The Case of Late Iron Age and Roman Essex, Britannia*, vol. 37, Published by Society for the promotion of Roman Studies, 2006, s. 189-212.
- Pollmeier, M.: “Mistletoe treatment as homeopathic magic”, *Deutsches Arzteblatt international*, vol. 112, 1-2, 2015, s. 9.
- Price, B.: **Kelt Mitolojisi**, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Psoma, S.: “War or Trade? Attic- Weight Tetradrachms from Second-Century BC Attalid Asia Minor in Seleukid Syria after the Peace of Apameia and their Historical Context, ed.: Thonemann, P.,

- Attalia Asia Minor. Money, International Relations and the State**, Oxford University Press, 2013.
- Ramsay, W. M.: “Studies in the Roman Provincia Galatia”, *The Journal of Roman Studies*, 12, 1922, s. 201-215.
- Rankin, D.: **Celts and the Classical World**, Routledge, New York, 1987.
- Rankin, D.: “The Celts through classical eyes”, in: Miranda J. Green (ed.), *The Celtic World*, Routledge London, New York, 1995. 21–33.
- Rebay-Salisbury, K.: **The Human Body in Early Iron Age Central Europe. Burial Practices and Images of the Hallstatt World**, Routledge, New York, 2016.
- Rees, S. E.: **A Guide to Ancient and Historic Wales: Dyfes**, H. M. Stationery Office, 1992.
- Reinecke, P.: **Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit**, Bonn, 1965.
- Rhys, J.: Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by Celtic heathendom [The Hibbert Lectures 1886], 1st ed., Williams and Norgate, Edinburgh: London, 1888.
- Richmond, I. A.: **Roman Britain**, Penguin Books, Michigan University, Ditiyal ortama aktarılmış: 3 Ekim 2007.
- Rivet, A. L. F. & Smith, C.: **The Place-names of Roman Britain**. London, Batsford Ltd., 1979

- Ross, A.: **Everyday Life of The Pagan Celts**, B. T. Batsford LTD, G. P. Putnam's Sons in London, New York, 1970.
- Ross, A.: **Pagan Celtic Britain**, Routledge & Kegan Paul, 1974.
- Ross, S.: **Ancient Scotland**, Barnes & Noble, Incorporated, 1998.
- Rudling, D.: **Ritual Landscapes of Roman South-east Britain**, Heritage Marketing & Publications, 2008.
- Russel, M.: **Bloodline: The Celtic Kings of Roman Britain**, Amberley Publishing, 2010.
- Russel, M. & Smith, M.& v.d.: *The girl with the chariot medallion: a well-furnished, Late Iron Age Durotrigan burial from Langton Herring, Dorset*, Archaeological Journal, Routledge, 2019, s. 197-230.
- Rüpke, J.: "Communicating with the Gods", **A Companion to the Roman Republic**, Ed. Nathan Rosenstein-Robert Morstein-Max, London, Blackwell Publishing, 2010, s. 215-235.
- Roymans, N.: **Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire**, Amsterdam University Press, 2004.
- Salway, P.: **A History of Roman Britain**, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Scherr, J., "Gournay-sur-Aronde (DNP Addenda & Corrigenda)", *Orbis Terrarum, Internationale*

Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt, Bd. 11, 2012, s. 225-233.

- Sherk, R. K.: A Chronology of the Governors of Galatia: A. D. 112- 285, The American Journal of Philology, Vol. 100, No. 1, Tekmhpion. A Special Issue in Honor of James Henry Oliver, 1979, s. 66-175.
- Sherwin-White, A. N.: **Roman Foreign Policy in East, 168 B.C. to A. D. 1.,** London, 1986.
- Shotter, D.: **Roman Britain,** Second Edition, Routledge, London & New York, 2004.
- Sims-Williams, P.: **Ancient Celtic Place Names in Europe and Asia Minor,** Wiley-Blackwell, 2006.
- Sims-Williams, P.: The location of the Celts according to Hecataeus, Herodotus, and other Greek writers, in: Etudes Celtiques, vol. 42, 2016, s. 7-32.
- Sims-Williams, P., *An Alternative to 'Celtic from the East' and 'Celtic from the West,* Cambridge Archaeological Journal, Volume 30, Issue 3, August 2020, 511-529.
- Skinner, D.: **Sussex: People and History,** Crowood, Marlborough, 2002.
- Smith, R. R. R.: **Hellenistic Sculpture,** Thames & Hudson, London 1991.
- Sormaz, T. & Stöllner, T.: Zwei hallstattzeitliche Grabkammern vom Dürrnberg bei Hallein-Neue dendrochronologische Ergebnisse zum Übergang von der Hallstatt- zur Flühlatènezeit,

- Archäologisches Korrespondenzblatt 35, 2005, s. 361-376.
- Stähelin, E.: **Geschichte der kleinasiatischen Galater**, Leipzig, 1973.
- Stanford, S. C.: **The Archaeology of the Welsh Marches**, Collins Archaeology, 1980.
- Stewart, D. & Russel, M.: **Hillforts and the Durotriges: A geophysical survey of Iron Age Dorset**, Archaeopress Publishing Ltd, 2017.
- Strobel, K.: “The Galatians in the Roman Empire: historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor”, **Ethnic Constructs in Antiquity**, Ed.: Derks, T., & Roymans, N., Amsterdam University Press, 2009, s. 117-144.
- Strootman, R.: Kings Against Celts. Deliverance From Barbarians as a Theme in Hellenistic Royal Propaganda, ed.: Enenkel, K. A. E. & Preijffer Leonard, I., **The Manipulative Mode. Political Propaganda in Antiquity a Collection of Case Studies**, Brill, Leiden, 2005, s. 101-141.
- Suetonius **De Vita Caesarum**, çev. Fafo Telatar & Gül Özaktürk. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Symonds, M.: **Protecting the Roman Empire: Fortlets, Frontiers, and the Quest for Post-Conquest Security**, Cambridge University Press, 2017.
- Tomlin, R. S. O.: *Roman Leicester, a Corrigendum: For Coritani should we read Corieltauvi?* Transactions of

- the Leicester Archaeological and Historical Society, 48, 1983.
- Tomlin, R. S. O.: **Britannia Romana. Roman Inscriptions and Roman Britain**, Oxbow, Oxford, 2018.
- Van Arsdell, R. D.: **Celtic Coinage of Britain**, Spink, Michigan University, 1989.
- Vaughan-Thomas, W.: **Wales, A History**, M. Joseph, 1985.
- Voigt, Mary M.: "Human and Animal Sacrifice at Galatian Gordion: The Uses of Ritual in a Multiethnic Community". *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, edited by Anne Porter and Glenn M. Schwarz, University Park, USA: Penn State University Press, 2012, s. 235-288.
- Wacher, J.: **The Towns of Roman Britain**, Batsford, London, 1978.
- Wacher, J.: "Britain 43 B.C. to A.D. 69." In the Cambridge Ancient History Bowman, A. K., Champlin, E., Lintott, A., Eds.; The Cambridge Ancient History; Cambridge University Press: Cambridge, 1996, s. 503-516.
- Wagner C.& De Gazelle J. & Komarnytsky, S.: Celtic Provenance in Traditional Herbal Medicine of Medieval Wales and Classical Antiquity. *Front Pharmacol*, 2020.
- Watts, D.: **Religion in Late Roman Britain**. Forces of change, Taylor & Francis e-library, 2002.

- Webster, G.: **The British Celts and Their Gods Under Rome**, Batsford, 1986.
- Webster, G.: **The Roman Conquest of Britain. Rome Against Caratacus. The Roman Campaigns in Britain AD 48-58**, B.T. Batsford LTD London, 1981.
- Webster, G.: **The Cornovii. Peoples of Roman Britain** (revised ed.). Alan Sutton, 1991.
- Webster, G.: **The Roman Invasion of Britain**, Routledge, 2003.
- Webster, J.: *“A dirty window on the Iron Age? Recent developments in the archaeology of pre-Roman Celtic religion.”* In ed. Bergholm, A. (ed.), Ritari, K. (ed.): **Understanding Celtic religion: revisiting the pagan past**, Cardiff: University of Wales Press, 2015, s. 121-154.
- Wells, P.: Images, Ornament, and Cognition in Early La Tène Europe: A New Style for Changing World, ed.: Fernández-Götz, M. & Krausse, D., **Eurasia at the Dawn of History: Urbanization and Social Change**, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 380-391.
- Wheeler, M.: **Maiden Castle, Dorset**, Society of Antiquaries of London. Reports of the Research Comitee, No. 12, 1943.
- Whitaker, R.: **Art and Ideology: The Case of the Pergamon Gigantomachy**, Acta Classica, Vol. 48, 2005, s. 166-171.

- Williams, B.: **The Romans in Britain**, Jarrold Publishing, Hampshire, 2004.
- Winter, F.: **Late Classical and Hellenistic Pottery from Gordion: the Imported Black- Glazed Wares**, (phD thesis), University of Pennysylvania, 1984.
- Wiśniewski, R.: Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus, *Palamedes* 2, 2007.
- Wood, M.: **In Search of the Dark Ages**, Random House, Londra, 2015.
- Woodward, A., & Leach, P.: The Uley Shrines. Excavation of a Ritual Complex on West Hill, Uley, Gloucestershire: 1977–9, Historic Buildings and monuments Commission Archaeological Report 17, London, 1993.
- Woolf, G.: **Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul**, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

EKLER

DRUIDLERDEN BAHSEDEN ANTİK KAYNAKLAR

T1

M. Tullius Cicero, *Div. I. 90*:

“Kehanet uygulaması Galya’da gerçekten Druidler ve varsa uygar olmayan kabileler arasında bile göz ardı edilemez, çünkü onlardan biri olan Aedui kabilesinden Divitiacus’u tanıyorum, sizin davetliniz ve övgü yazarınız. Yunanların “*physiologia*” dedikleri doğa bilgisine sahip olduğunu iddia ediyor ve bazen kehanet yoluyla bazen de varsayım yoluyla tahminlerde bulunuyordu.”

T2

G. Iulius Caesar, *BGall.*, I. 16:

“Bu arada Caesar’ın Aedui kabilesinden, resmi olarak vaat ettikleri üzere, her gün tahıl talep ediyordu. Soğuk havalardan ötürü -ki Galya, önceden de söylendiği üzere hemen kuzeyde bulunur- tarlalarda ekinler sadece olgunlaşmamış olmakla kalmıyor, yeteri kadar yem bile bulunmuyordu. Aynı zamanda Caesar Saône Nehrinden getirdiği tahılı da kullanmıyordu, çünkü Helvetii kabilesi Saône’dan başka yöne sapmıştı. Caesar ise onlarla ilişkilerini kaybetmek istemiyordu. Tahılın toplandığı, taşındığını, mevcut olduğunu söyleyerek Aedui kabilesi Caesar’ı günden güne geçiştiriyordu. Caesar kendisinin uzun bir süredir geciktirildiğini ve askerlere tahıl dağıtma gününün geldiğini anladığında, orduda birçok birliği olan Aedui önderlerini ve onların aralarında, Aedui kabilesinin *vergobretus* dediği, en yüksek *magistratus* olan Diviciacus ve Liscus’u topladı. Bu makam bir yıllığına seçilen bir makamdır ve kendi adamlarının yaşamı ve ölümüne hükmetme gücü sağlamaktadır. Caesar onları şiddetle azarladı, çünkü böylesine zor bir zamanda ve düşmanlar böylesine yakinken, tahılın ne satın alınması, ne toplanması mümkün olmayan bir zamanda, onlardan destek görmüyordu; özellikle onların büyük bir kısmının yalvarmasıyla savaşa girdiği için, böyle yüzüstü bırakılmasına fazlasıyla yakınıyordu.”

G. Iulius Caesar, BGall., VI. 13:

“Bütün Galya’da mertebe ve itibar bakımından iki sınıf insan vardır. *Plebs* sınıfı ise neredeyse köle gibi görülmektedir; kendi iradeleriyle hiçbir şeye cüret edemezler ve hiçbir toplantıya çağırılmazlar. Çoğu ya borçlardan ya ağır vergilerden ya da güçlülerin baskısından ezilerek kendilerini soylulara köle olarak adarlar. Soylular bu insanlar üzerinde bir efendinin kölesi üzerinde olduğu gibi bütün haklara sahiptirler. Sözü dilen bu sınıftan birisi Druidler, diğeri de şövalye sınıfıdır. Druidler dinsel işlerle ilgilenir, resmi ve özel kurban törenleri düzenler ve dini ritüelleri yerine getirir. Çok sayıda genç, bir şeyler öğrenmek için etrafını sarar ve bu kişilere büyük saygı gösterir. Zira resmi ya da özel, neredeyse bütün anlaşmazlıklarda bu adamlar karar verirler. Ayrıca bir suç veya cinayet işlenir, miras ve toprak sınırları konusunda bir anlaşmazlık çıkarsa, aynı şekilde bu adamlar hüküm verir, ödül ve cezaları belirlerler. Herhangi bir kişi veya halk, bu adamların kararlarına uymazsa, onlara kurban kesmeyi yasaklar. Bu, bir kişiye verilecek en ağır cezadır. Bu iş için yasaklanan kişiler dinsiz ve günahkar sayılırlar, herkes onlardan uzak durur, onlarla bir yakınlık kurmaktan ve konuşmaktan kaçınır. Zira bu kişilerle temas kurarlarsa başlarına bir felaket geleceğinden korkarlar; bu durumda isteseler dahi haklarını geri alamaz ve hiçbir itibar elde edemezler. Bütün bu Druid sınıfına, aralarında en yüksek yetkiye sahip bir kişi önderlik eder. Bu kişi öldüğünde ya diğerlerinden itibar olarak üstün olan biri yerine geçer, ya da eğer eşit derecede üstün olan kişiler çoksa, Druidler oylama yapar; hatta bazen önderlik için silahlı bir şekilde dahi mücadele ederler. Druidler, yılın belli bir zamanında, bütün Galya’nın ortasında bulunan bir bölge olarak düşünülen Carnutes topraklarında; kutsadıkları bir bölgede toplanırlar. Anlaşmazlık içinde olan herkes buraya dört bir taraftan gelir ve Druid rahiplerinin karar ve hükümlerine boyun eğler. Bu disiplinlerinin Britanya’da bulunmuş ve Galya’ya oradan gelmiş olduğu düşünülür ve bugün, bu konuyu daha dikkatli bir şekilde öğrenmek isteyenler, çoğu zaman bunu öğrenmek için Britanya’ya giderler.”

T4

G. Iulius Caesar, *BGall.*, VI. 14:

“Druidler daima savaştan uzak durur ve diğer insanlar gibi savaş vergileri ödemez. Askerlikten ve diğer bütün yükümlülüklerden muaftırlar. Bu kadar çok ayrıcalığın cazibesine kapılan birçok genç, gönüllü olarak eğitim almak üzere bu adamlara başvurur, hatta bunun için aileleri ve akrabaları tarafından gönderilir. Druid okulunda birçok mısra öğretildiği söylenir. Böylece bazı kişiler 20 yıl boyunca eğitim görürler. Druidler, öğretileni yazıya dökmeyi caiz bulmaz; bununla birlikte neredeyse bütün diğer işlerde, resmi ve özel işlemlerde Grek harflerini kullanırlar. Bana öyle geliyor ki, bunu şu iki sebepten ötürü uyguluyorlar: Ya öğretilerinin halk tarafından bilinmemesini istiyorlar ya da öğrencilerinin yazıya güvenerek ezberlemeye daha çok özen göstereceğini düşünüyorlar. Gerçekten de, çoğu zaman yazının yardımı, öğrencilerin ezber yapma gayretini ve hafızasını zayıflatır. Druidlerin insanları inandırmak istediği en önemli şey, ruhlarının ölmediği ve ölümden sonra bir kişiden diğerine geçtiğidir. Bu inancın, ölüm korkusunu hiçe saydığı için, onları erdeme götüren en önemli etken olduğunu düşünürler. Ayrıca, yıldızlar ve hareketleri, evrenin ve yeryüzünün büyüklüğü, tabiatın düzeni, ölümsüz tanrıların gücü ve kudreti gibi birçok konuda tartışır ve bilgilerini gençlere aktarırlar.”

T5

G. Iulius Caesar, *BGall.*, VI. 16:

“Bütün Galya ırkı dini ritüellerine kendisini fazlasıyla adar; bu yüzden oldukça ağır hastalıklara yakalananlar ve savaşlarda tehlike atlatanlar, ya kurban olarak insan keserler ya da kurban keseceklerine dair bir adak adarlar. Bu gibi kurban törenlerinde Druidleri rahip olarak kullanırlar. Zira bir kişinin hayatı, diğer bir kişinin hayatına karşılık olarak ödenmezse, ölümsüz tanrılarının hiddetinin yatıştırılamayacağını düşünürler. Ayrıca, özel hayatlarındaki gibi, toplumsal hayatlarında da kurban töreni düzenlerler. Kimi insanlar da uzuvlarını sazdan yapıp, içini canlı insanlarla doldurdukları devasa boyutlarda heykeller yapar ve bu heykelleri yakarlar. İçindeki insanlar alevler içinde diri diri yanıp can verirler. Hırsızlık, haydutluk veya herhangi bir suç işleyen insanların yakalanıp idam edilmesinin ölümsüz tanrıları çok daha

hoşnut ettiğini düşünürler. Fakat bu suçları işleyenlerin sayısı azaldıkça, masum insanları dahi infaz edecek kadar seviyelerini düşürürler.”

T6

G. Iulius Caesar, *BGall.*, VI. 18:

“Bütün Galyalılar kendilerinin Dis adındaki bir babadan geldiklerini ileri sürerler ve bu fikrin Druidlerden çıktığını söylerler. Bu sebeple bütün zaman birimlerini günlerin sayısına göre değil, gecelerin sayısına göre ölçerler. Doğum günleri, aylar ve yılların başlangıçları gündüzün geceyi takip etmesiyle hesaplanır. Diğer yaşam geleneklerinde, diğer ırklardan en belirgin farkları, oğullarının, olgunlaşıp askerlik hizmetine katılabilecekleri yaşa gelmedikçe, halk arasında etraflarında olmalarına izin vermemeleridir. Zira oğullarının çocukluk yaşındayken halk içinde babanın gözü önünde durmasını ayıp sayarlar.”

T7

G. Iulius Caesar, *BGall.*, VIII. 38:

“Bu arada Caesar, *quaestor* Marcus Antonius’u, Balgae kavmine tekrar ayaklanma planları yapma fırsatı vermemek için 15 khortla birlikte Bellovaci topraklarında bıraktı. Kendisi de diğer kabilelere gitti, daha çok rehine verilmesini istedi ve korku içinde olan herkesin zihnini teselli ederek yatıştırdı. Caesar bir önceki *commentariis*inde aktardığı gibi, savaşın çıkmasına sebep olan Carnutes kabilesinin topraklarına vardığında yaptıkları şeyin özellikle farkında olduklarından ötürü korktuklarını görünce, kabileyi hızla korkudan kurtarmak için suç işleyen ve savaşı kışkırtan Gutruatus’un idam edilmesini talep etti. Her ne kadar Gutruatus kendi adamlarına dahi güvenmiyor olsa da, buna rağmen bütün halkın gayretiyle hızla arandı ve bulunarak ordugaha getirildi. Caesar, karşı çıkılmasına rağmen, bir araya gelen ve savaşta alınan bütün tehlikeleri ve kayıpları ona yükleyen, büyük miktarda Carnutes askerlerinden dolayı Gutruatus’u idam etmek zorunda kaldı; son nefesini verene dek kırbaçlandı ve kafası kesildi.”

T8

Diodorus Siculus, *Bibl. Hist.* V. 31. 2-3:

“Ve Galyalıları arasında ozanlar vardır; lire benzer enstrümanlarla şarkı söyleyenler kimisini alkışlarken kimisini azarlar. Çok saygı duyulan ve Druidler olarak adlandırılan filozofları ve ilahiyatçıları vardır; kuşların uçuşlarını izleyerek ve kurbanların bağırsaklarını gözlemleyerek geleceği söyleyen çok ünlü kahinler de var; ve herkes onların sözünü beklemektedir.”

T9

G. Suetonius Tranquillus, *Claud.* 25:

“Atlı sınıfının askerlik hizmetini şöyle düzenledi: Onlara önce taburun, sonra tümenin, en sonunda da bir lejyonun komutasını verdi; askeri makamlar ve bir tür hayali askerlik kurumu oluşturdu, bu kurumda görev alanlara ‘yedekler’ adı veriliyordu ve askerlik hizmeti yapmadan yalnızca unvandan yararlanılıyordu. Bir senato bildirisiyle askerlerin senatörleri esenlemek üzere onların evlerine girmelerini de yasakladı. Atlı sınıfına geçirilen azatlı çocukların mallarına el koydu, nankör olanları ve efendilerinin yakındıklarını yeniden köle yaptı ve onları savunan avukatlara bu azatlılar için dava açamayacaklarını söyledi. Birtakım kişiler hasta ve yaşlı kölelerini, onları iyileştirme sıkıntısına girmemek için, Asklepios’un adasına bıraktıkları zaman, oraya bırakılanların özgür kişiler sayılmalarını ve iyileşseler bile, yeniden efendilerinin kölesi olamayacaklarını kararlaştırdı; kölesini oraya bırakmaktansa öldürmeyi yeğleyen birinin cinayetle suçlanacağını da ekledi. Yayınladığı bir bildiriyle yolcuların Italia’daki kentlerin içinden ancak ya yürüyerek ya tahtirevanla ya da sandalyeli sedyeyle geçebileceklerini duyurdu. Puteoli’ye ve Ostia’ya yangın tehlikesine karşı birer tabur yerleştirdi. Göçmen konumundaki yabancıların Romalılara özgü adları, özellikle de Romalı soylara ait adları kullanmalarını yasakladı. Roma yurttaşlığının sağladığı ayrıcalıkları kötüye kullananların başını, Esquiliae tepesindeki meydanda kestirtti. Tiberius’un yönetim bakımından kendisine bağladığı Akhaia ve Makedonia eyaletlerini senatonun sorumluluğuna geri verdi. Lykia halkının elinden, kendi aralarındaki yıkıcı anlaşmazlıkları yüzünden bağımsızlıklarını aldı; eski hatalarından dolayı pişmanlık duymaları üzerine Rodos adasının halkına ise bağımsızlıklarını geri

verdi. Yunanca yazılmış eski bir mektubu herkesin önünde okuduktan sonra, Roma soyunun kurucusu oldukları için Ilion halkını sonsuza dek vergi yükünden kurtardı, bu mektupta kral Seleukos aralarında kan bağı olan Ilion halkını her türlü vergiden muaf tutacak olursa, roma halkı ve senatosu bu krala Romalıların dostluğunu ve bağlılığını söz veriyordu. Chrestus'un kışkırtmasıyla durmadan karışıklık çıkaran Yahudileri Roma'ya kovdu. Yalınlıklarından ve özgüvenlerinden etkilendiği Germanlerin elçilerine orkestrada oturma izni verdi, çünkü gösterilerde halka ayrılmış yerlerde oturmayaya davet edilen Germanler, Parthların ve Armenialıların elçilerinin senato üyelerine ayrılan yerde oturduklarını görünce, değer ve düzeyleri bakımından öbürlerinden aşağı kalır yanları olmadığını söyleyerek kendiliklerinden aynı yerde geçmişlerdi. Gallia'da Druidlerin son derece insanlık dışı olan ve Augustus'un imparatorluğunda Roma yurttaşlarına yasaklanan dini uygulamalarını tümüyle yasakladı; buna karşın Eleusis mistik törenlerini Attika'dan Roma'ya getirmeye çalıştı ve Sicilia adasındaki Venus Erycina'nın zaman içinde yıkılan tapınağını Roma halkının hazinesinden aldığı parayla onarttı. Forumda domuz kurban ederek ve *fetiales* rahiplerinin törene başlarken söyledikleri eski başlangıç sözlerini okuyarak krallarla anlaşmalar yaptı. Hem bunları hem de öbür işleri ve büyük ölçüde tüm imparatorluğu kendi kararlarından çok eşlerinin ve azatlıların kararları doğrultusunda yöneltti, her zaman onların istedikleri ve çıkarları doğrultusunda davrandı.”

T10

Strabon, *Geog.* 4.4.4-5:

“Galyalıları arasında genellikle özel statü verilen üç insan bölümü vardır: ozanlar (bards), vates ve druidler. Ozanlar ilahiler besteledi ve söylediler; vates kendilerini fedakarlıklarla ve doğayı incelemekle meşgul ettiler; druidler ise doğa araştırmalarına ahlak felsefesi araştırmalarına katıldılar. Druidlerin adaletine olan inanç o kadar büyüktür ki, hem kamusal hem de özel ihtilafların kararı onlara havale edilir; ve şimdiye kadar, kendi kararlarıyla, orduların birbirlerine karşı savaş düzenine girdiklerinde çarpışmasını engellediler. Tüm cinayet vakaları özellikle onlara atıfta bulunur. Bunlardan bol olduğu zaman, aynı şekilde bol bir hasat olacağını zannederler. Hem druidler hem de diğerleri, hem ruhun hem de dünyanın yok edilemez olduğunu,

ancak bazen ateşin ve bazen suyun onları alt ettiğini iddia ediyor. Galyalılar, sadeliklerine ve şiddetlerine pek çok aptallık, kibir ve süs sevgisini katarlar. Boyunlarına altın tasmalar, kollarına ve bileklerine bilezikler takarlar ve herhangi bir itibar sahibi olanların elbiseleri altınla boyanır ve işlenir. Karakterlerinin bu hafifliği, fethedildiklerinde onları katlanılmaz kılar ve yenildiklerinde onları şaşkına çevirir. Aptallıklarına ek olarak, kuzeydeki birçok ulusta yaygın olan, barbarca ve saçma bir adetleri var, düşmanlarının kafalarını savaştan döndüklerinde atlarının boyunlarından sarkıtıyorlar ve geldiklerinde onları bir gösteri olarak kapılarına çiviliyorlar. Posidonius, buna birçok farklı yerde tanık olduğunu ve ilk başta şok olduğunu, ancak sıklığı nedeniyle zamanla aşına olduğunu söylüyor. Ünlü kişilerin kafalarını sedir ağacıyla mumyalarlar, yabancılara sergilerler ve altın ağırlıklarına satmazlar. Bununla birlikte, Romalılar, yasalarımızın onayladığına tamamen zıt olan bu geleneklere olduğu kadar, onların kurban etme ve kehanet tarzlarına da bir son verdiler. Kendini bir adak olarak adanmış bir adamın sırtına bir kılıçla vururlar ve onun çırpınan sancılarında kutsal anlar çıkarırlardı. Druidler olmadan asla kurban yapmazlar. İnsanları kurban etmenin başka yolları olduğu söyleniyor; bazılarını oklarla deldiklerini ve bazılarını tapınaklarında çarmıha gerdiklerini; ve içine sığırları, her türden hayvanı ve insanları koydukları ve sonra onu ateşe verdikleri dev bir saman ve tahta figürü hazırladılar.”

T11

M. Anneaus Lucanus, *Phars.* I. 450-1:

“Siz, ey Druidler, savaş bittiğinde,

Garip gizemler ve nefret dolu ayinler geri döndü.”

T12

Pomponius Mela, *De Chor.* III.19:

“Bu adamlar (Druidler) dünyanın ve evrenin büyüklüğünü ve şeklini, gökyüzünün ve yıldızların hareketlerini ve tanrıların niyetini bildiklerini iddia ediyorlar. Gizlice ve çok uzun bir süre (yirmi yıl) boyunca, halklarının en soylu erkeklerine pek çok şey öğretirler ve bunu bir mağarada ya da gizli bir dağın geçidinde yaparlar. Öğrettikleri

ilkelerden biri -muhtemelen onları savaşta daha iyi bir hale getirmek için- ruhlarının ebedi olduğu ve ölümler için ikinci bir yaşam olduğudur.”

T13

G. Plinius Secundus, HN. XVI. 249:

“Bu konuda Galya eyaletlerinin ökseotu hayranlığını anmak gerekir. Başka hiçbir şey Druidler -rahiplerini böyle tanımlarlar- için ökseotu ve üzerinde yetiştiği ağaç kadar kutsal değildir ancak bu ağacın bir meşe olması gerekir. Sert meşe koruları kendi hatırları için seçilir ve druidler bu ağaçların yapraklarını kullanmadan hiçbir ritüel yapmazlar, bu nedenle, Druid isminin Yunanca “meşe” anlamına geldiği düşünülür; ayrıca meşe ağaçlarında yetişen her şeyin gökten gönderildiğine ve tanrının bu ağaçları bizzat seçtiğine dair bir işaret olduğuna içtenlikle inanırlar. Bununla birlikte ökse otu sert bir meşe ağacında nadiren bulunur ve bulunduğu büyük bir törenle toplanır; ve her şeyden önce, ayın altıncı gününde, bu insanlar aylarının ve yıllarının ve otuz yıllık döngülerinin başlangıcını hesaplarlar, çünkü o zaman ay yeterli güce sahiptir, ancak boyutunun yarısına ulaşmamıştır. Ökseotunu kendi dillerinde ‘her şeyin şifacısı’ anlamına gelen bir isimle tanımlarlar. Ağacın altında kurban ayinini ve şölen sofrasını hazırladıktan sonra boynuzları ilk defa çiçeklerle süslenmiş iki beyaz boğa getirirler. Beyaz giysili bir Druid ağaca çıkar ve altın bir orakla ökseotunu kesip yine beyaz bir pelerinin içine koyardı. Hemen sonra iki boğa kurban edilir ve verdiği nimet için tanrılara dua edilirdi. Druidlere göre ökseotu katılmış içkilerin içirildiği hayvanlarda doğurganlık artar ve bu içki her türlü zehre karşı bir panzehir haline gelirdi. İnsan ırkları arasında sık sık hüküm süren önemsiz meselelerle ilgili hurafe o kadar güçlüdür ki.”

T14

G. Plinius Secundus, HN. XXIV. 103-4:

“*selago* adı verilen bitki de vardır. Sağ elle demirsiz toplanır, sanki toplayıcı hırsızlık yapıyormuş gibi sol kol deliğinden tuniğin altına sokulur. Beyazlara bürünmeli ve çıplak ayakları yıkanmalı; toplanmadan önce kurban olarak ekmek ve şarap sunulmalıdır. Bitli yeni bir bez ile taşınır. Galyalı Druidler, tüm ölümleri önlemek için

kişinin üzerinde tutulması gerektiğini ve dumanının tüm göz hastalıklarına iyi geldiğini kaydetmiştir.”

T15

G. Plinius Secundus, *HN. XXIX. 52:*

“Ayrıca Galyalılarda çok meşhur olan ama Yunanlarda adı geçmeyen bir yumurta vardır. Çok sayıda kasıtlı bir sarılmada iç içe geçmiş yılanlar, bu yuvarlak nesneleri çenelerinden çıkan tükürük ve vücutlarından çıkan köpükle yaparlar. Buna ‘rüzgar yumurtası’ denir. Druidler, yılanların tıslamalarıyla havaya fırlatıldığını ve yere değmeden önce askeri bir pelerin içinde yakalanması gerektiğini söylerler. Avcının at sırtında kaçması gerektiğini söylerler çünkü yılanlar araya giren bir nehirle ayrılana kadar onu kovalarlar. Gerçek bir yumurtanın testi, altından yapılmış olsa bile akıntıya karşı yüzmesidir. Magi’nin sahtekarlıklarını toparlamadaki kurnazlığı öyle ki, sanki bu eylem için yılanlar ve ay arasındaki anlaşma insanın iradesine bağlıymış gibi, ayın sabit bir döneminde yakalanması gerektiğine dair fikirlerini ortaya koyuyor. Gerçekten de orta büyüklükte bir elmaya benzeyen ve bir ahtapotun dokunaçlarındakiler gibi pek çok kılçıklı oyuklarla dolu sert kaplamasıyla dikkat çeken bu yumurtayı gördüm. Druidler, onun hukuk mahkemelerinde zafer ve hükümdarlara kolay erişim sağlayan şey olarak övüyorlar. Burada o kadar yalan dolandırıcılıktan suçlular ki Vocontii’nin Romalı bir askeri, bir dava sırasında birini göğsünde tuttuğu için merhum imparator Claudius tarafından ve başka hiçbir gerekçe olmaksızın idam edilmiştir. Ancak yılanların bu birlikteliği, yabancı milletlerin barış şartlarını tartışırken habercinin esasını yılan figürleriyle çerçevelemesinin nedeni gibi görünmektedir; ve bir habercinin esasındaki yılanların arma sahibi olması da adetten değildir.”

T16

G. Plinius Secundus, *HN. XXX. 13:*

“Galya eyaletleri de sihir sanatı tarafından istila edilmişti ve bu, hafızanın bir dönemine kadar uzanıyordu; çünkü Druidlerini ve tüm o büyücüler ve hekimler kabilesini deviren imparator Tiberius’tu. Ama şimdi okyanusu bile aşan ve doğanın boş köşelerine kadar nüfuz etmiş bir sanata atıfta bulunarak bu yasaklardan daha fazla

bahsetmeye ne gerek vardır? Günümüzde, büyülenmiş bir halde olan Britannia, bu sanatı hala geliştiriyor ve o kadar görkemli törenlerle, neredeyse onları Pers halkına ileten ilk kişi olmuş gibi görünebilir. Bu dereceye kadar, tüm dünyada tamamen farklı ve birbirlerini tamamen tanımayan milletler bu noktada hemfikirdir! Bu durumda, bir insan öldürmenin en büyük dindarlık eylemi yapmak olduğu canavarca ayinlere son verdiği için Roma halkına düşen yükümlülüğü çok fazla takdir edemeyiz ve onun (kurbanın) etini yemek sağlığını en yüksek nimetlerini elde etmekte.”

T17

Cornelius Tacitus, *Ann. XIV. 30*:

“Karşıdaki ordu bir grup silah ve adamdan oluşan, aralarında siyahlar giyinmiş, dağınık saçlı, meşalelerini *furies* gibi sallayanlarla kumsalda sıralanmıştı. Ellerini göğse kaldırmış, korkunç beddualar yağdıran bir Druid çemberi, görüntünün tuhaflığı karşısında askerlerde öyle bir korku uyandırdı ki, sanki uzuvları felç olmuş gibi hareketsiz vücutlarını yaralanmaya maruz bıraktılar. Sonra generalleri tarafından cesaretlendirilerek ve bir grup kadın ve fanatik tarafından korkutulmamaları konusunda birbirlerine nasihat vererek sancaklarla hücum ettiler, önlerindeki herkesi katlettiler ve düşmanı kendi alevleri içinde kuşattılar. Sonra yenilenlere bir garnizon dayatıldı ve vahşi kültleri için kutsal olan korular kesildi: çünkü sunaklarını tutsaklarının kanına batırmanın ve insan bağırsaklarını kullanarak tanrılara danışmayı görev bildiler. Bu şekilde meşgul olurlarken, eyaletin geri kalanında ani bir isyan haberi geldi.”

T18

Cornelius Tacitus, *Hist. IV. 54*:

“Bu arada Vitellus’un ölüm haberinin Galya ve Germania eyaletlerine yayılması daha fazla çatışmayı başlatmıştı. Çünkü Civilis, tüm iddialarına son vererek, şimdi de dış hizmeti Vespasianus’un yönetimine tercih eden Vitellus lejyonları ile Romalılara saldırdı. Moesia ve Pannonia’daki kışlık mahallelerimizin Sarmatialılar ve Dacialılar tarafından kuşatıldığına dair söylentiler, tüm ordularımızın aynı korkunç durumda olduğuna dair derin bir inançla Galyalıların moralini yükseltti; Britannia’da da aynı

haberler çıktı. Ama hiçbir şey onları, Capitol'ün yakılması kadar, saltanatımızın sona ermek üzere olduğuna inanmaya itmedi. 'Uzun zaman önce' dedi Druidler boş bir batıl inançla, 'biz, Galyalıları, Roma'yı ele geçirdik, ancak Iupiter'in tapınağı zarar görmeden Roma'nın otoritesi hayatta kaldı: şimdi bu ateş ilahi öfkeyi işaret ediyor ve bize, Transalpina halklarına insan ilişkileri üzerindeki kontrolün devredileceğinin habercisi.' Ayrıca Otho tarafından Vitellus'a karşı gönderilen Gallia reislerinin, ayrılmadan önce, sürekli bir dizi iç savaşın ve bunların iç hastalıklarının Roma halkının gücünü tüketmesi durumunda özgürlük davalarını başarısızlığa uğratmayacağına yemin ettiklerine dair haberler yayıldı."

T19

Dio Chrysostom, Or. 49. 7:

"Dahası, her zaman filozof olan krallar tarafından yönetilemeyecekleri için, en güçlü uluslar alenen filozofları krallarına nezaret ve memur olarak atamışlardır. Böylece Persler, sanırım, doğayı tanıdıkları ve tanrılara nasıl tapılması gerektiğini anladıkları için Magi adını verdikleri kişileri atadılar; Mısırlılar, Magi ile aynı bilgiye sahip rahipleri atadılar ve kendilerini tanrılar ve her şeyin nasıl ve niçin olduğunu bilmek; Hintliler öz denetim ve doğrulukta ve ilahi olana bağlılıklarında üstün oldukları için Brahmanları atadılar; Keltler, kendilerini peygamberlik sanatına ve genel olarak bilgeliğe adanmış olan, Druidler diye adlandırdıkları kişileri atadılar. Bütün bu durumlarda, kralların bu bilge adamların yardımı olmadan herhangi bir şey yapmasına veya plan yapmasına izin verilmedi, öyle ki gerçekte yönetenler onlardı; tahtlar kurdular, büyük evlerde oturdular ve görkemli bir şekilde ziyafet çektiler."

T20

Romalı Hippolytus, Phil., I. 25.:

"Keltler arasındaki Druidler, Pythagoras felsefesini büyük bir titizlikle araştırdılar ve onun kölesi olan Zamolxis, ırk olarak Trakyalıydı ve onlar için bu disiplinin yazarıydı. Pythagoras'ın ölümünden sonra ülkelerine gitti ve onlara göre bu felsefenin kurucusu oldu. Keltler, Druidleri peygamberler olarak ve geleceği bildikleri için yücelttiler çünkü onlar onlara Pythagoras'ın sanatının sırları aracılığıyla bazı şeyleri önceden

bildirirler. Aynı sanatın ilkeleri konusunda sessiz kalmayacağız, çünkü bazı insanlar onlardan inşa edilen sapkınlıkları tanıtmaya cesaret ettiler. Ancak Druidler büyü sanatlarından da yararlandılar.”

T21

Diogenes Laertius, Vit. I.1:

“Felsefe çalışmalarının barbarlar arasında başladığını söyleyenler vardır. Perslerin Mecusilerine, Babillerin veya Asurluların Keldanilerine ve Hintlilerin *Gymnosophistlerine*, Keltler ve Galyalıları arasında da druidler olarak adlandırılanlar ve kutsal insanlar vardır. Bunu Aristoteles’in “*Büyü Üzerine*” kitabında ve Sotion’un “*Filozofların Ardılları*” eserinin yirmi üçüncü kitabından öğreniriz.”

T22

Ausonius Decimus Maximus, Prof. 4. 7-10:

“Eğer kayıtlar yalan söylemiyorsa,
Baiocassi druidlerinin soyundan geldin,
ve senin kutsal mesleğinin izini sürdüm
Belenus Tapınağı’ndan.”

T23

Ausonius Decimus Maximus, Prof. 10. 22-30:

“Yaşlı Phoebicus’u da anmadan bırakmamalıyım
Belenus’un Tapınağı’ndan koruyucusu olsa da bundan kar etmemiştir
yine de söylentiye göre o,
Armorica Druidlerinin soyundan türemiştir
oğlunun yardımıyla Bordeaux’da bir makam elde etmiştir:
soyu ebedi olsun!”

T24

Aelius Lampridius, SHA, Alex. Sev. LX:

“İmparator Alexander 13 yıl 9 gün iktidarda kaldı ve 29 yıl, üç ay ve yedi gün yaşadı. Her şeyi annesinin tavsiyelerine göre yapmıştı ve sonunda da onunla birlikte öldürüldü. İmparatorun ölümünün kehanetleri şunlardı: Doğum günü için ibadet ettiği sırada kurban, üzeri kanla kaplı halde kaçmıştı ve imparator, bir sivil vatandaş kıyafetiyle kalabalığın içinde duruyorken giydiği beyaz kıyafeti kana bulanmıştı. Savaş için yola çıkacağı bir şehirdeki sarayda muazzam boyutlardaki çok eski bir defne ağacı birdenbire yıkıldı. Yine, İskenderiye inciri olarak bilinen meyveler veren üç tane incir ağacı da çadırının önüne aniden yıkıldı, çünkü bunlar imparatorun karargah çadırının yakınlarındaydı. Ayrıca Galya dilinde bir şeyler haykıran bir Druid rahibi, imparator savaşa giderken ‘*Git fakat zafer kazanmayı ümit etme ve askerine güvenme*’ demişti. Bir konuşma yapmak ve hayırlı kehanetler hakkında bir şeyler söylemek için kürsüye çıktığı zaman konuşmasına ‘*İmparator Elagabalus’un öldürüldüğü zaman*’ diyerek başlamıştı. Fakat bu, imparator bir savaşa çıkacağı esnada askerlerine kötü kehanetlerden bahsetmesinin bir alameti olarak değerlendirildi.”

T25

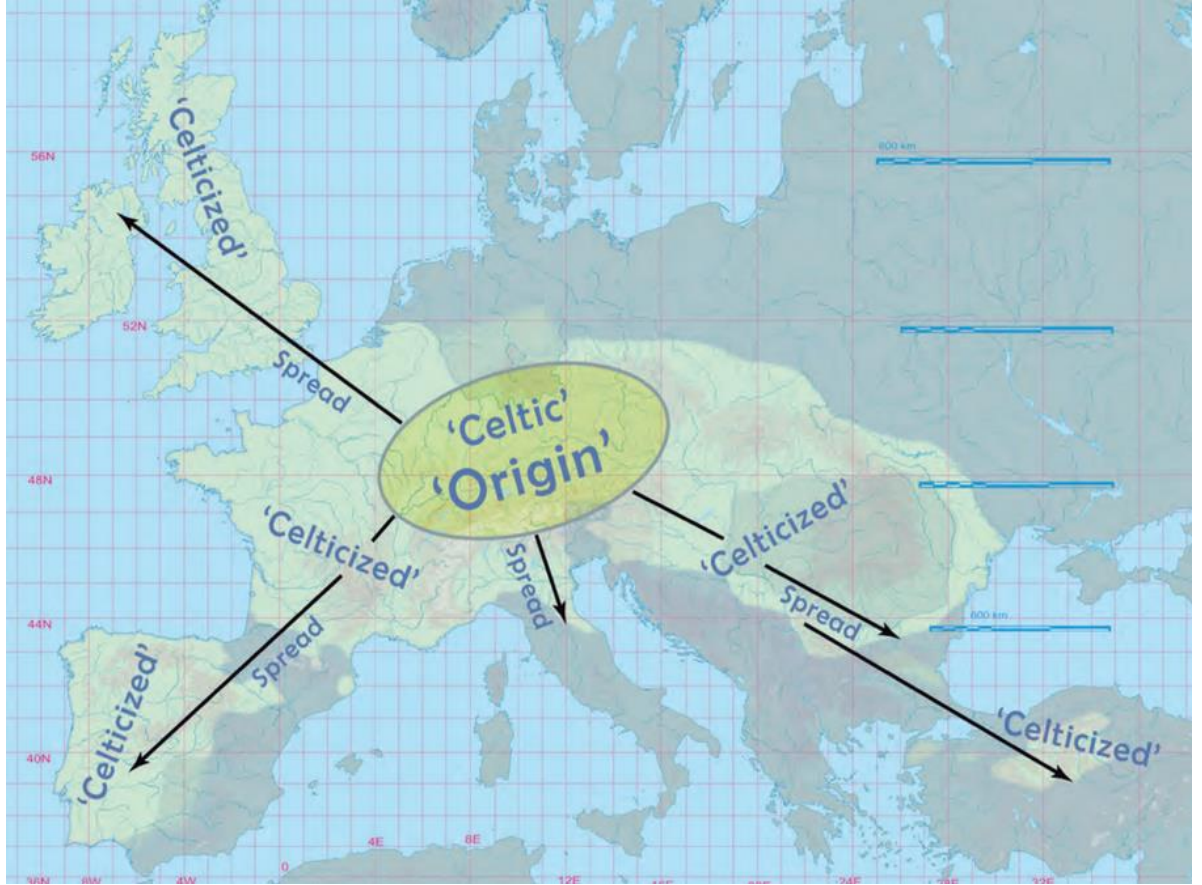
Flavius Vopiscus, SHA, Num. XIV:

“Diocletianus Augustus hakkında burada yersiz görünmeyen ve onun gelecekteki hükümdarlığının bir alameti olarak gördüğü bir olayı eklemenin çok zahmetli veya fazla olduğunu düşünmüyorum. Bu hikayeyi büyükbabam bizzat Diocletianus’tan işiterek bana anlattı. ‘Diocletianus,’ dedi ‘hala küçük bir görevdeyken Galya’daki Tungri topraklarında bir meyhanede durup Druid olan bir kadına günlük hesaplarını yaparken o ‘Diocletianus, çok aç gözlü ve cimrisin’ dedi, buna karşılık Diocletianus ciddi olarak değil, sadece şaka olarak, ‘imparator olduğumda yeterince cömert olacağım’ diye söylendi. Kadın Druid bunun üzerine şöyle dedi: ‘Şaka yapma Diocletianus, çünkü bir yaban domuzu öldürdüğünde imparator olacaksın.’

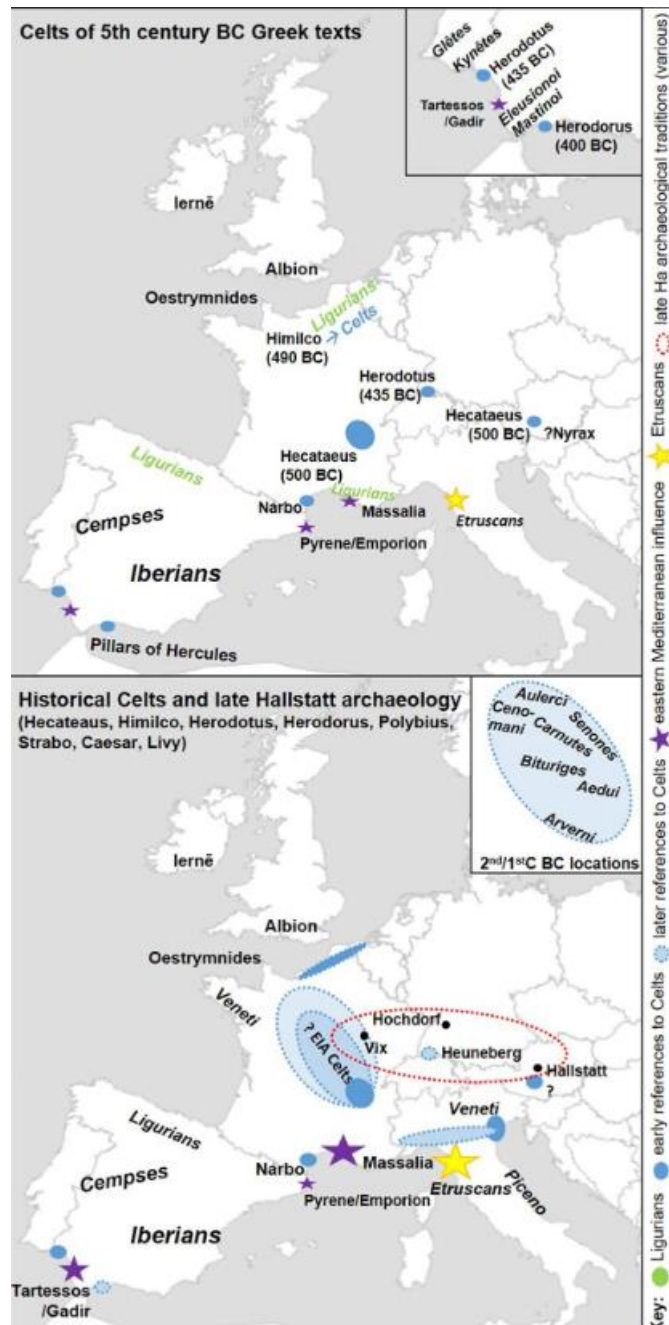
Flavius Vopiscus, *SHA, Aurel. XLIV*:

“Aurelianus, gerçekten de, bir imparatorun en önemli çeyizi olan merhamet niteliğinden yoksun olduğu için, birçok insan tarafından ne iyi ne de kötü imparatorlar arasına yerleştirildi. Aslında, Diocletianus’un muhafızı Verconnius Herennianus, sık sık -ya da Asklepiodotus’un tanıklık ettiği gibi- Diocletianus, Maximianus’un sertliğine kusur bulduğunu, sık sık Aurelianus’un bir imparatorlardan çok bir general olması gerektiğini söylediğini söylerdi. Aurelianus’un aşırı gaddar oluşu Diocletianus’u o kadar rahatsız etmişti ki. Bu, Diocletoanus tarafından öğrenilen ve Asklepiodotus tarafından danışmanı Celsinus’a aktarıldığı söylenen harika bir şey gibi görünebilir, ancak bununla ilgili olarak gelecek nesiller yargılayıcı olacaktır. Çünkü Aurelianus bir keresinde Galya’daki Druid rahibelerine danıştığını ve onlara imparatorluk gücünün torunlarında kalıp kalmayacağını sorduğunu, ancak onların, devlette Claudius’un torunlarından daha şanlı bir isme sahip olamayacağını söylediler. Ve aslında Constantius artık imparatorumuz, Claudius’un kanından bir adam ve onun soyundan gelenler, druidlerin önceden bildirdiği o ihtişama ulaşacak. Ve bunu Aurelianus’un Yaşamı’na, bizzat sorduğunda kendisine bu yanıt verildiği için koydum.”

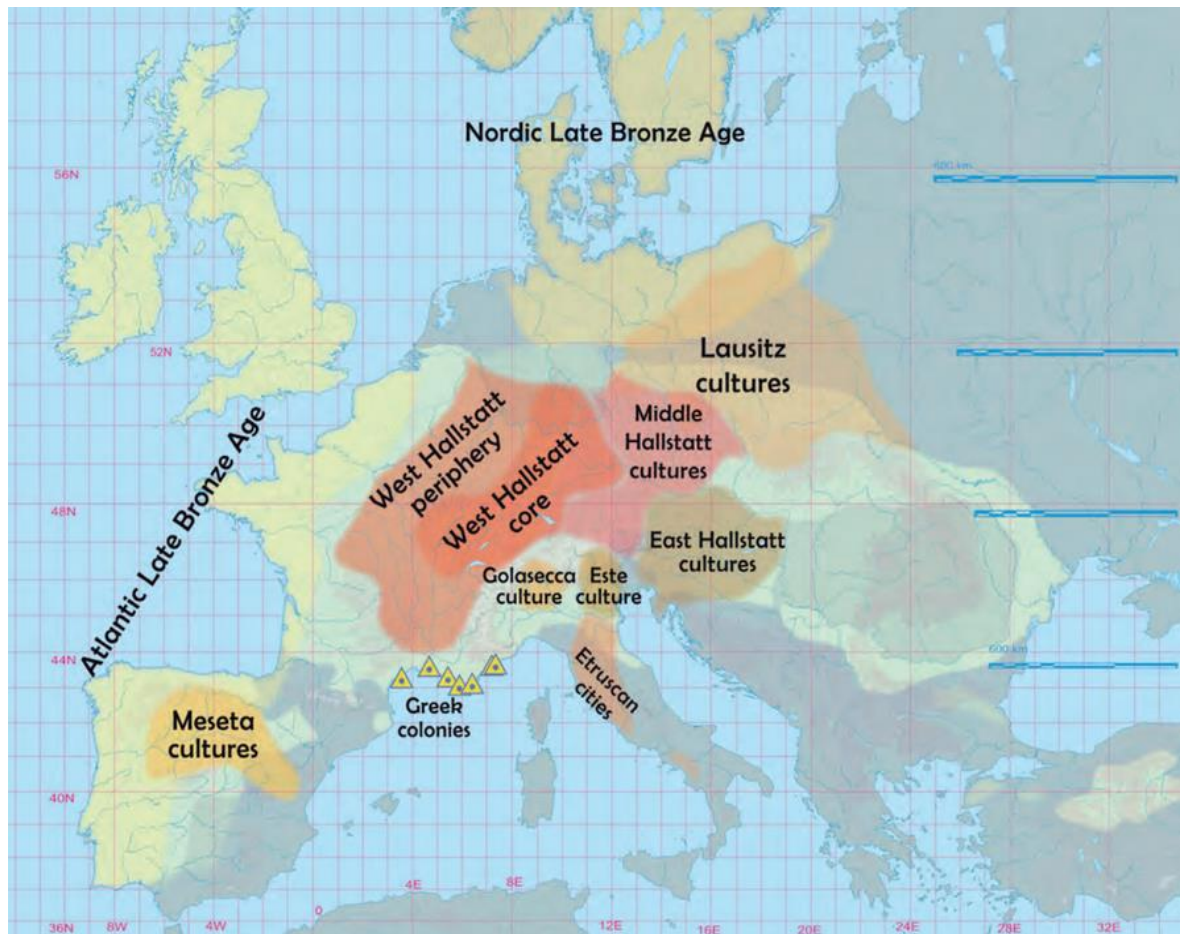
HARİTALAR

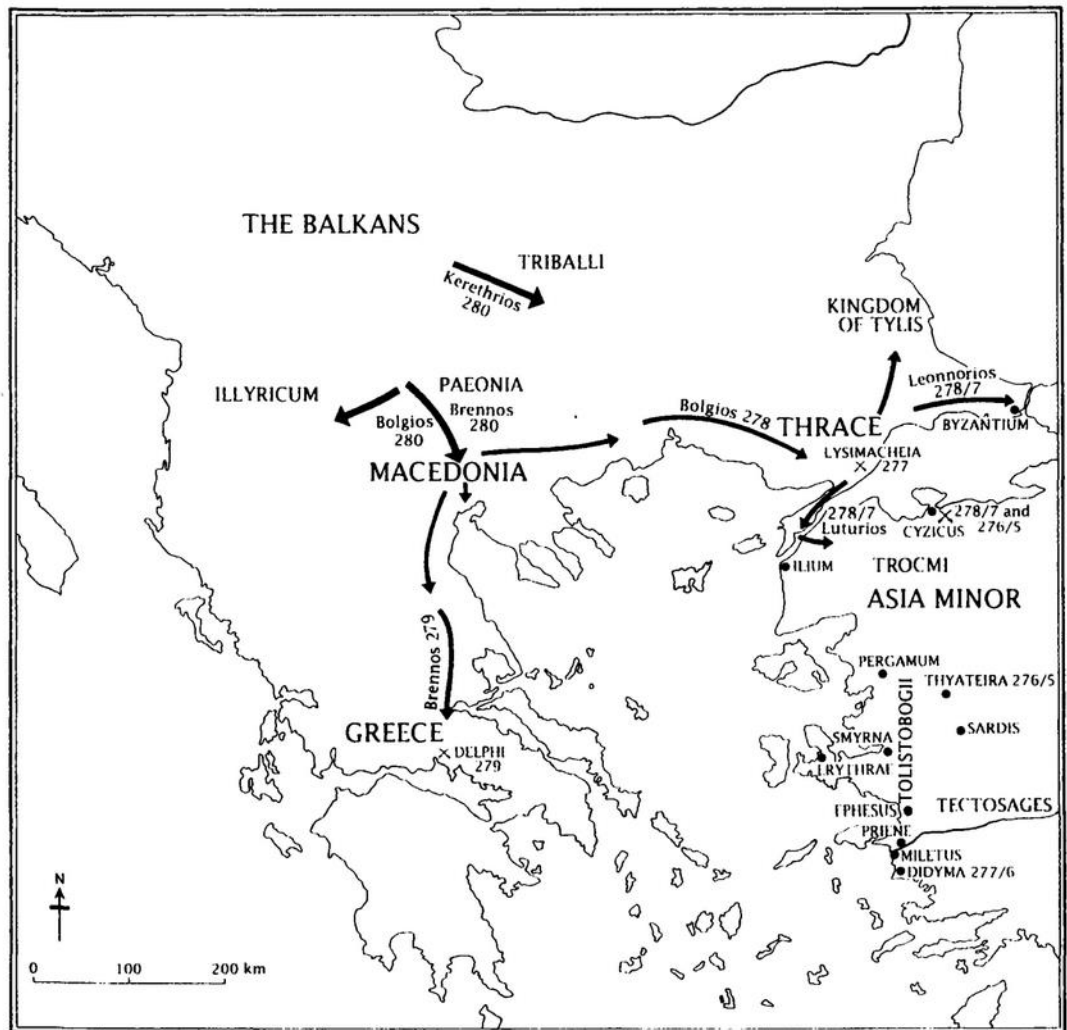
Harita 1

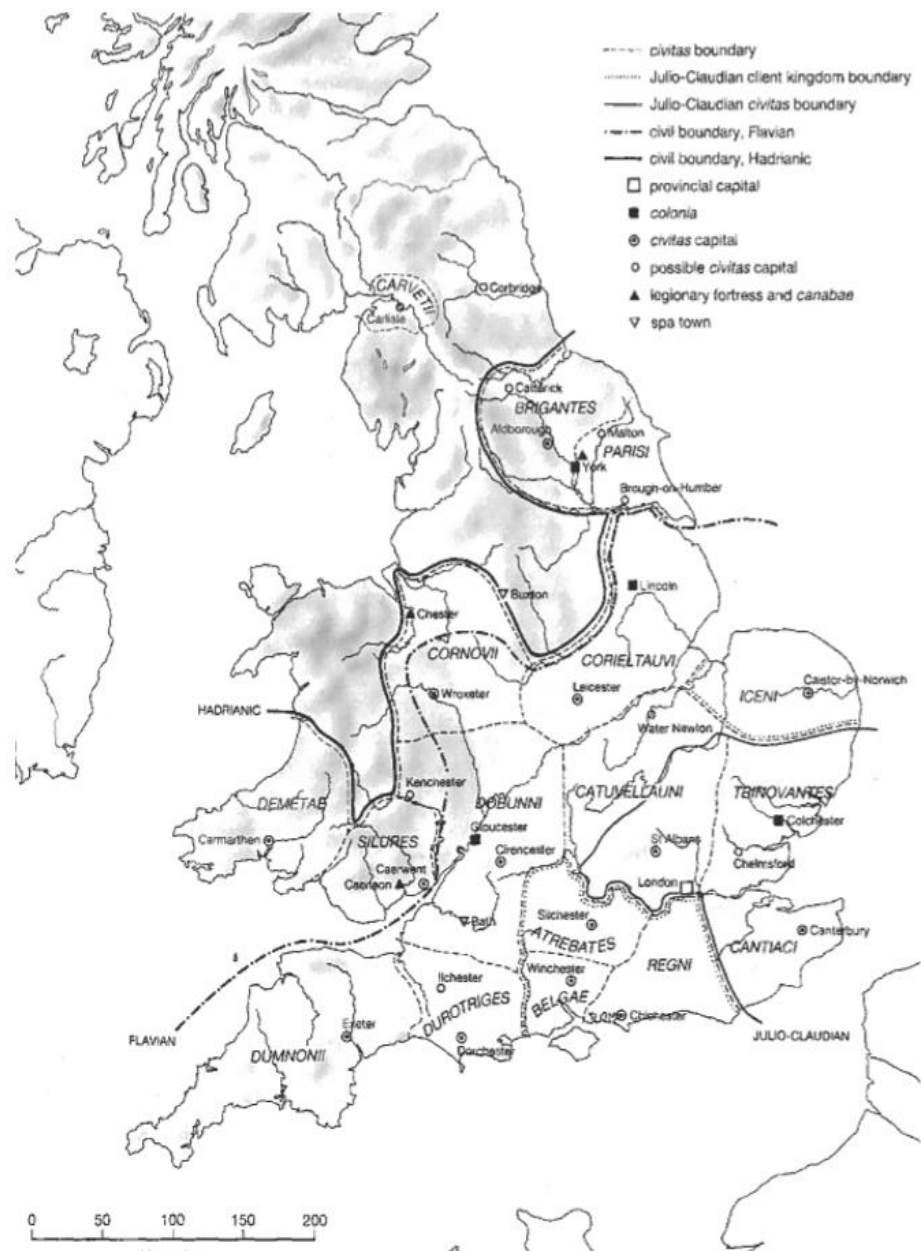
Harita 2

Harita 3

Harita 4

Harita 5

Harita 6

RESİMLER

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

DEVO
NODENTI SILVIANVS
ANILVM PER DEDIT
DE MEDIA PARTE
DONAVIT NODENTI
INTER QVIBVS NOMEN
SENTIANI NOUIS
DET MITTASSANITA
TEA DONEC PERFER
VSQVE TEMPLVM
DENTIS

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

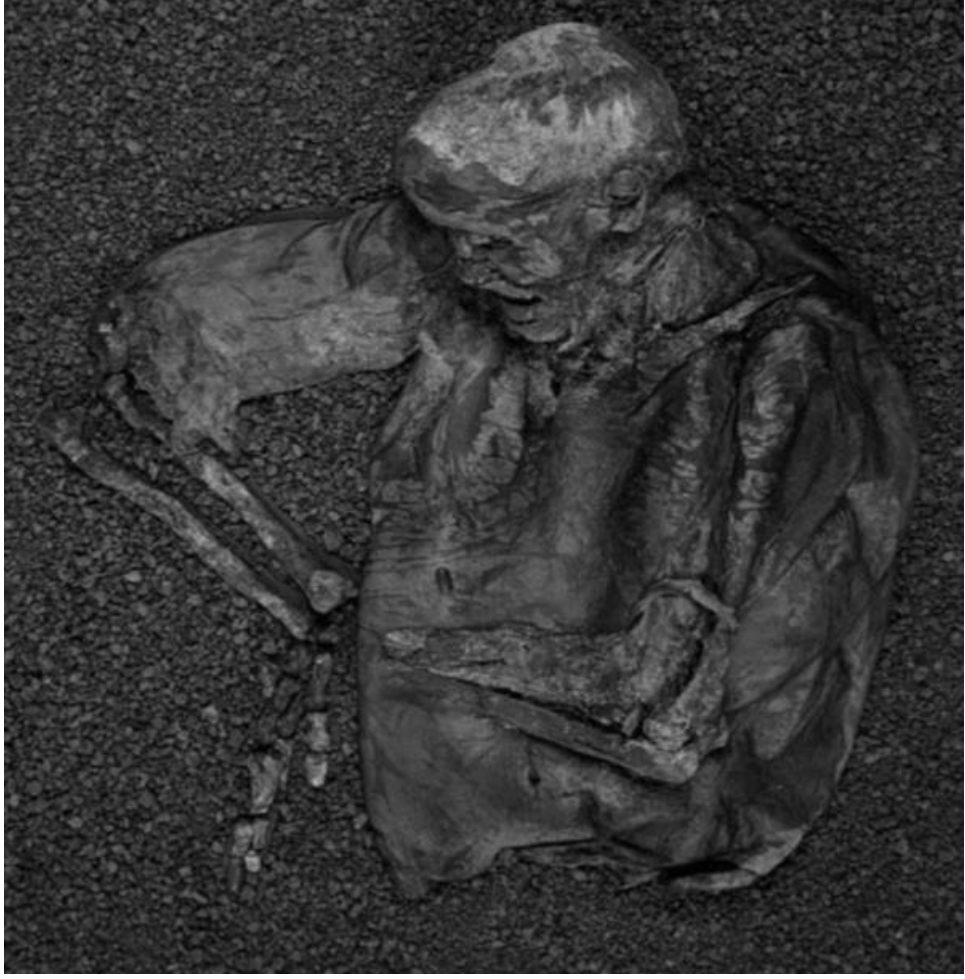
Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22

Resim 23